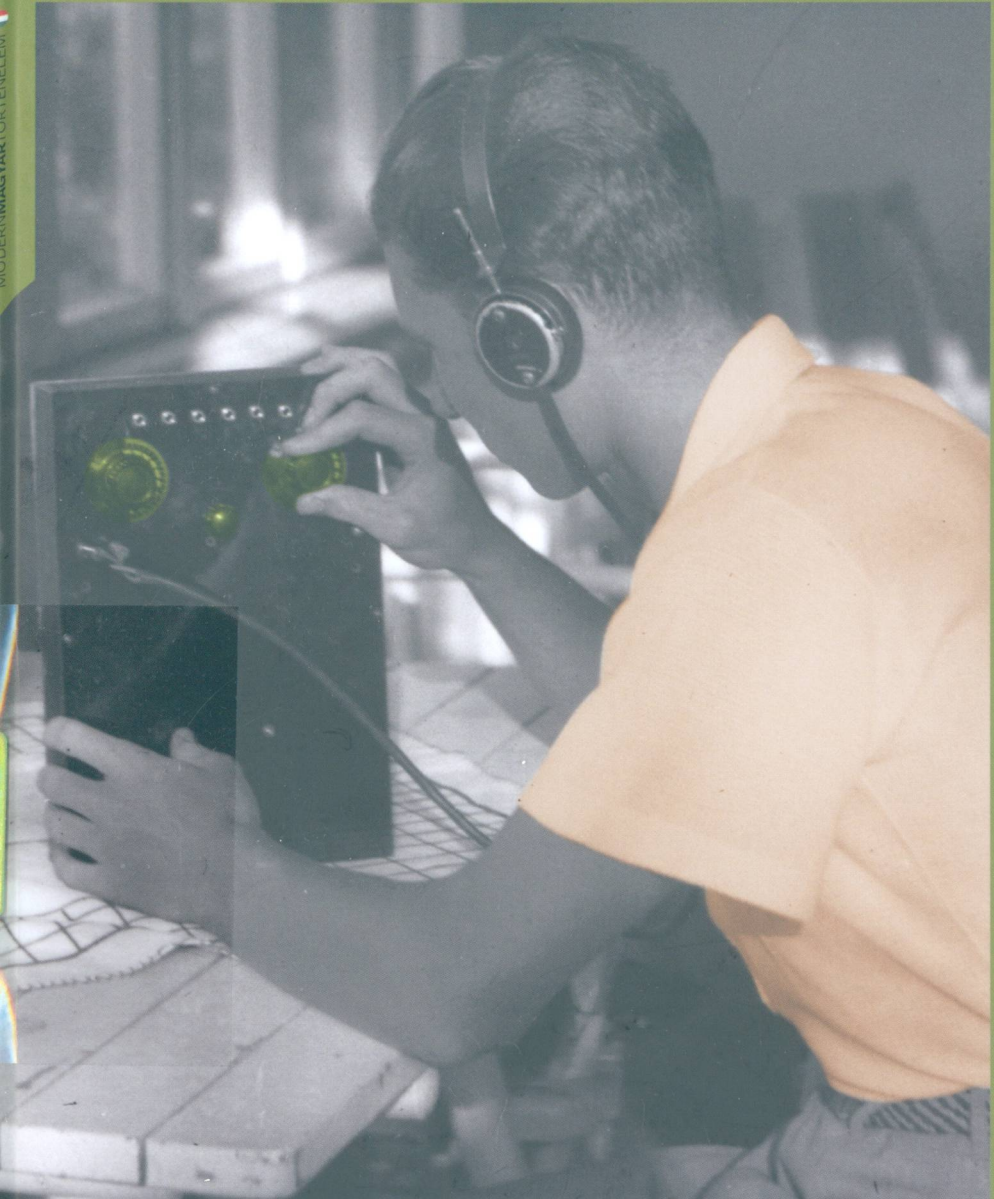

KUNT GERGELY

AZ AUSCHWITZ-KÓD

INFORMÁCIÓ ÉS DEZINFORMÁCIÓ 1944-BEN

X383638

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

KUNT GERGELY

AZ AUSCHWITZ-KÓD

Információ és dezinformáció 1944-ben

Jaffa Kiadó

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001508228

© KUNT GERGELY, 2025
© JAFFA KIADÓ 2025
MINDEN JOG FENNTARTVA!

SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár
SZEGED
3.

X 383638

SZAKLEKTOR: *UNGVÁRY KRISZTIÁN*

BORÍTÓFOTÓ: *FORTEPAN / ZSANDA ZSOLT*
BORÍTÓTERV: *TILLAI TAMÁS*
SZERKESZTŐ: *SZARKA KÁROLY*
FELELŐS SZERKESZTŐ: *SCHULTZ JUDIT*
FELELŐS KIADÓ: *RADOS RICHÁRD*
JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU
ISBN 978-963-687-173-4
ISSN 2559-9666

Legfiatalabb húgom,
dr. Kunt Zsuzsanna (1987–2023)
kulturális antropológus, gyógypedagógus
az ELTE adjunktusa emlékére

TARTALOM

Bevezetés 13

1. Itt London! 19

BBC magyarul 19
A rádió szeme – technikai feltételek 23
Rádió és rádióhallgatás Magyarországon 28
Az elveszett hang nyomai – hogyan vizsgálható a londoni rádió magyar nyelvű adásának anyaga? 32
A zsidó BBC: Az orrhang és a zs-vitamin 34
Feketerádiózás, orvrádiózás: rádiórendelet és annak kijátszása 42

2. Az antiszemita közhangulat befolyásolásának nyelvi és tartalmi mintái a BBC adásaiban 50

Vasutasok! Hivatalnokok! Nők! – egyes csoportok meggyőzése a deportálások lassításáról 56
Kísérlet a Magyar Rádió információs monopóliumának megtörésére 63
„Nem lehet Istent szeretni és testvért gyűlölni" – kísérlet a keresztények meggyőzésére 73

3. A BBC hiteltelenítése – magyar ellenpropaganda 89

Az üldözés mint fikció: „zsidóüldözésnek hitt rendezés" 94
A gázkamra mint a „zsidó fantázia szárnyalása" 101

Az áldozatiság: „A magyarért nem kár, de a zsidóért igen?" -- 107
A zsidóbosszú: „Egyetlen Katynná változna át egész Magyarország" ---------- 114
A rémhírek empíriaalapú cáfolata: „Tanú rá mindenki, akinek megvan a szeme világa" ---------- 120
A bolsevista keresztények: „farizeus rádiószózat" ---------- 127
Az álszent emberbarátok: „megnyerjék a világ zsidóságának támogatását" ---------- 142

4. Kortárs tudáshorizont: médiafogyasztó az információs zűrzavarban ---------- 151

A rádióhallgatási szokások és hírértelmezési stratégiák ---------- 153
A gázkamra mint realitás ---------- 157
A golyó bizonyossága ---------- 173
Az elgázosítás hihetetlensége ---------- 180
Deutsche Hörer! ---------- 195
A hír a keresztények naplóiban ---------- 208

5. Összegzés ---------- 226

Köszönetnyilvánítás ---------- 230
Jegyzetek ---------- 232

„Az újságok a legnagyobb közönyösséggel és cáfolat nélkül közlik a zsidók deportálásáról és gázzal való kiirtásáról szóló külföldi híreket. Nem védekeznek ezek ellen a hírek ellen"[1] – jegyezte fel a naplójába 1944. július 10-én Heltai Jenő író, újságíró. Heltai a német megszállás után kényszerült bujkálásra Budapesten, és ekkor kezdte el írni a naplóját, amelyben az egyes napok megjelölésénél a diszkrimináció három időpontjára utalt, mint az emberi méltóságtól való megfosztás újabb és újabb dátumaira. Így háromféle időszámítás szerepelt az egyes dátumoknál, a nap hivatalos megjelölése mellett utalt a német megszállásra, a sárga csillag bevezetésére, valamint a zsidó származásúnak minősülő budapesti lakosok számára kijelölt kényszerlakhelyre – amelyet ő gettónak hívott – való költözés határidejére. Ennél a bejegyzésnél a következő időpontok szerepeltek: „114-ik, 97-ik nap, a gettó 16-ik napja".[2]

Heltai naplójának – egyszerű, de tartalmában mégis megdöbbentő – előbb idézett egyetlen mondata évekig járt a fejemben, mert nem értettem, hogy pontosan mire és milyen szöveghelyekre, újságokra utal, s mert nem egyezett az általam talált más forrásokkal. A kérdés megválaszolása során végignéztem a korabeli sajtót.[3] A Heltai által említett dátum kör-

Szfe Klebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED 3.

nyékén nem találtam egyetlen olyan szöveghelyet sem, amely a zsidók kiirtására utalna, vagy akár csak a deportálásukat említette volna. A legnagyobb elektronikus újság adatbázisában sem találtam olyan szöveget, amely a gázkamrákat említené. Hosszú évekig úgy tűnt, hogy a kutatás zátonyra futott. Önmagam sikertelenségét mentegetendő még az is megfordult a fejemben, hogy Heltai valószínűleg csupán képletesen fogalmazott, vagy eltúlozta az olvasottakat. Bár figyelmem más témák és más kérdések felé fordult, mégis nyugtalanított, hogy nem értem, Heltai mire utal, mire alapozza azt.

Később újra nekiálltam megválaszolni a fenti kérdést, és a Heltai-naplónak már azon részeiből indultam ki, amelyek világosak voltak, így fordult figyelmem a külföldi rádiók és a BBC Magyar Adása felé. Megpróbáltam feltárni, hogy mi, mikor és miként hangzott el ezen az adón, amelyet a korabeli kormányzat oly sokféleképpen próbált zavarni és tiltani. Végigolvasva a BBC angol és magyar híradásait, világossá vált számomra, hogy előbb kell részletesen ismerni a BBC-adásokat, és csak ezt követően válnak egyes újságok szövegei, kiszólásai, beszólásai, utalásai, szóhasználata, tárgyválasztása világossá és érthetővé. Azt is lehet mondani, hogy a BBC adásainak anyaga egyfajta kulcs, amely segít megérteni és dekódolni, hogy miként, miért és mikor beszélt a magyar sajtó – pontosabban annak egy része – a zsidók kiirtásáról 1944 nyarán. Azt lehet mondani, hogy az újságokban megjelenő utalások, idézetek, a nyelvhasználat a BBC ismerete nélkül csak részben vagy egyáltalán nem érthetőek meg. A BBC Magyar Adása és más ellenséges adók ellen az állam megpróbált fellépni, egyrészt technikai eszközökkel, és így próbálták zavarni az adást, másrészt jogi eszközökkel, az ellenséges rádiók hallgatását szankcionálva. Ezek azonban összességében mind sikertelenek voltak, megnehezítették, de nem tették lehetetlenné London hallgatását az ország területén. A leg-

hatásosabb ellenszer az ellenpropaganda volt – valójában erről is szól ez a könyv. Így ez a munka arra is kísérletet tesz, hogy egyértelművé tegye, 1944 nyarán Magyarországon már – bizonyos feltételek teljesülése esetén, különösen a városlakó, tanult ember számára – elérhető információ volt, hogy a zsidókat gázkamrában, tömegesen ölik meg. Bár a könyv fókusza egyértelműen Auschwitz hírén – szűkebb értelemben a zsidók gázzal történő meggyilkolásán – van, de ezt nem lehet elválasztani e téma tágabb kontextusától, így a zsidóság ellen 1944 előtt elkövetett atrocitások hírétől.

A fenti célkitűzésnek megfelelően a könyv a következőképpen épül fel. A BBC Magyar Adás történetét, valamint a rádiózás technikai feltételeit vázoló bevezetést követően a könyv második fejezete részletesen elemzi a rádió népirtásra vonatkozó szövegeit, amellyel eddig a magyar szakirodalom egyáltalán nem foglalkozott. A BBC majdnem kétezer kilométerről heroikus kísérletet tett a magyarországi antiszemita közvélemény ellensúlyozására 1944-ben. A rádióadások napi rendszerességgel számoltak be a német megszállást követően arról, hogy milyen sors vár a magyar zsidókra, valamint a lehető legtöbb információt igyekeztek megosztani a rádióhallgatókkal a deportálások lefolyásáról és tényleges céljáról, ezenfelül ellenállásra szólították fel az ország lakosságának különféle csoportjait, különösen azokat, akik foglalkozásuknál fogva kulcsszerepet játszottak a zsidóüldözésben. Ezt követően a harmadik fejezetben feltárom a magyar sajtó által kifejtett ellenpropagandát, amely azt célozta, hogy a BBC magyar nyelvű adásának mint ellenséges adónak a hitelességét megkérdőjelezze, és olyan közhangulatot teremtsen, amelyben az ország lakossága a zsidók üldözésére vonatkozó híreket nem fogadja el tényként, azokat hihetetlennek, túlzásnak vagy éppen nevetségesnek találja. Végül a negyedik részben a recepciót vizsgálom, mégpedig naplók alapján. Azt gondolom, ahhoz, hogy az információfogyasztást, azaz a rádióhallgatást, valamint

az információfeldolgozást, azaz a különféle hírek értelmezését, továbbá a hírek interperszonális terjedését vizsgáljuk, a legalkalmasabb forrástípus a napló. A napló az egyidejű tudáshorizontot dokumentálja, ugyanakkor kétségtelen hátránya, hogy sporadikus. A naplók összehasonlító elemzésén keresztül mutatom be, hogy miként reagáltak a zsidók és nem zsidók a népirtás hírére. S feltárom, hogy miként lehetséges az, hogy – függetlenül felekezeti hovatartozásról, származástól, szociális státusztól és politikai identitástól – általában nem hitték el a rádióban hallottakat.

BEVEZETÉS

Az Auschwitzról szól hírek terjedéstörténetét vizsgáló irodalom hangsúlyozza, hogy a BBC 1942 végétől részletesen beszámolt a tömeggyilkosságokról.[1] Sőt 1944 júniusában a BBC már az elgázosításokról és a haláltáborokról is hírt adott.[2] A nemzetközi szakirodalom döntően a Harmadik Birodalom kapcsán tárgyalta ezt a kérdést. A náci propaganda is több esetben utalt a zsidók elpusztítására plakátokon, beszédekben és nyelvi hasonlatokban egyaránt.

Claudia Koonz szerint Németországban bárki számára – aki törődött annak kiderítésével – elérhető volt a folyamatban lévő népirtásra vonatkozó tudás. Szerinte a német polgárok milliói épp eleget tudtak ahhoz, hogy jobb legyen ne tudniuk róla.[3] Ian Kershaw könyve megerősíti, hogy a genocídium nem volt titok a Harmadik Birodalom polgárai számára. Az ezzel kapcsolatos szóbeszéd több csatornából táplálkozott, egyrészt külföldről, mindenekelőtt a BBC adásaiból, másrészt a frontról hazatért katonák s különféle szemtanúk elbeszéléséből.[4] Ezekből a forrásokból 1941-től kezdve értesülhettek a deportálásokról, a tömeges mészárlásokról, a zsidók elleni atrocitásokról, de az elgázosításokról és a haláltáborokról vi-

szonylag gyér tudással rendelkeztek. Az utóbbiakról szóló híresztelésekre, „rémhírekre" a németek – akárcsak a később tárgyalandó, árjának minősített magyarok is – döntően passzivitással és érdektelenséggel, morális közönnyel reagáltak.[5] Peter Fritzsche árnyalja Kershaw és Koonz közel azonos állítását. Szerinte a németek több mindent tudtak, de ezek inkább csak töredékinformációk voltak, a népirtás teljes menetét és annak részleteit nem ismerték.[6] A németek – akárcsak a magyarok – a zsidók elleni atrocitásokat nem népirtásnak tekintették, hanem csupán a háború brutalitásával hozták összefüggésbe, amelynek elkerülhetetlen része volt az is, hogy a fronton sok tízezer német és magyar katona esett el. Ehhez hozzá lehet tenni, hogy különféle atrocitásokról számolt be a média, és a híreknek csak egy része vonatkozott az elgázosításokra. Fritzsche szerint a genocídium felismerésének a hiánya azzal is összefügg, hogy az elgázosításra vonatkozó információkat erősen szűrték. Bár az NSDAP vezetői – amint arra Koonz is utal – többször beszéltek nyíltan a zsidók gyilkolásáról, Fritzsche könyve szerint a gázkamrákat soha nem említették.[7] A hétköznapi emberek Németországban csak a mendemondákra hagyatkozhattak, és „csupán" autókkal történő elgázosításra és nem a gázkamrákra vonatkozólag voltak bizonytalan ismereteik. Összességében az elgázosításról szóló pletykák túlságosan általánosak voltak ahhoz a Harmadik Birodalomban, hogy kiszorítsák azt a domináns képet, amely a keleti fronton a golyóval történő (tömeges) kivégzésekről és a civil áldozatok saját sírjának a megásatásáról szólt.[8]

Christian Gerlach és Götz Aly könyve szerint a magyar zsidó sajtó 1941/1942-ben utalásszerűen tudósított a zsidók elleni német tömeggyilkosságokról. A magyar megszálló hatóságok atrocitásairól pedig a lengyel menekültektől és munkaszolgálatosoktól lehetett hallomása a lakosságnak.[9] Főleg a magyar cionisták rendelkeztek jelentős, de töredékes információkkal. 1943 novemberében már tudtak az auschwitzi megsemmisítő táborról is. Gerlach és Aly hangsúlyozza, hogy a német megszállás előtt a megsemmisítésről szóló híreszteléseket a magyar zsidók túlnyomó többsége nem hitte el (ha azok egyáltalán eljutottak hozzájuk), és úgy vélték, hogy ha ez igaz, akkor is ez csak a nem asszimilálódott zsidókkal történhet meg.[10]

Magyarországon 1944-ben a népirtásról szóló tudás terjedésében szerepet játszott az ún. Auschwitz-jegyzőkönyv, amely két megszökött szlovák zsidó, a 20 éves Walter Rosenberg – akit álnéven Rudolf Vrbának hívtak, s később ezt a nevet vette fel –, valamint a 24 éves Alfred Wetzler – álnéven Josef Lanik – 1944 áprilisában született tanúságtételén alapul.[11] A jelentés 1944. április 25–26-án került lejegyzésre Zsolnán, azt követően, hogy körülbelül húsz nappal korábban megszöktek Auschwitzból. A jegyzőkönyv magyar szövegét kiadó Haraszti György szerint szökésüket egyedül tervezték meg, semmiféle földalatti ellenálló sejt nem segítette azt. Mindketten blokkírnokok voltak Auschwitzban, és ezen pozíciójuk egyrészt védettséget jelentett számukra, másrészt szabad mozgást a tábor területén, ennek következtében pedig részletesen megismerhették a tábor működését. Ezek a személyes megfigyeléseken alapuló beszámolók rendkívül részletesen mutatták be a népirtás folyamatát. A jegyzőkönyv Kasztner Rezső cionista vezető révén került Magyarországra. Különösen fontos itt megemlíteni a budapesti Magyar Zsidó Tanács tagjait, akik 1944. május közepére ismerték a jegyzőkönyv tartalmát. Ugyanakkor a keresztény egyházak vezetői is tudtak e dokumentumról, nem véletlen, hogy az Auschwitz-jegyzőkönyv egyetlen eredeti példánya Magyarországon éppen az Esztergomi Prímási Levéltárban található.[12] A szövetséges kormányok, bár már nyár elején ismerték a jelentést, annak tartalmát széles körben ismertté csak november végén tették, mivel az nem volt számukra fontos.[13]

A magyarországi szakirodalomban Karsai László, Ungváry Krisztián és Tibori Szabó Zoltán foglalkozott a legfelsőbb politikai-egyházi elitre vonatkozóan azzal a kérdéssel, hogy mit és mikor tudtak Auschwitzról. Karsai László a második világháború alatti zsidóüldözésről szóló híreket vizsgálta a magyar sajtóban. Tanulmánya arra mutatott rá, hogy nem az információk hiányoztak, mert ha akartak volna, az üldözöttek hozzájuthattak volna az alapvető hírekhez a magyar sajtóból.[14] Az Auschwitz-jegyzőkönyv publikálása kapcsán Haraszti György vizsgálta ugyanezt a kérdést a budapesti Magyar Zsidó Tanácsra vonatkozóan. Mindegyik kutató egyértelműen állítja, Magyarországon 1944-ben a keresztény és a zsidó politikai és vallási elit már a deportálások megindulása előtt tudott a halálgyárakról, de arról a „pánik" elkerülése végett nem tájékoztatták sem a közvéleményt, sem pedig az üldözötteket. Mindezek következtében a deportálások végcéljáról Magyarországon egyedüliként a BBC adásából lehetett tudomásuk a hétköznapi – azaz nem a korábban említett elitcsoportokba tartozó – embereknek. Ezen adások tartalmát Magyarországon azonban eddig senki nem vizsgálta.

A világi politikai vezetők – élükön a kormányzóval – 1941-től rendelkeztek különféle információkkal a zsidók kiirtásáról. A halálgyárak működését részletesen bemutató Auschwitz-jegyzőkönyv Horthy Miklóshoz 1944. június első felében egészen biztosan eljutott.[15] Bár visszaemlékezésében augusztus elejét említ, de ennek ellentmond, hogy június végéről beszélt a nürnbergi perben. A visszaemlékezésének magyarországi kiadásakor az időpontot július elejére javították az örökösök.[16] Tették ezt nyilván annak érdekében, hogy a dátum minél közelebb kerüljön a deportálások ideiglenes felfüggesztésének időpontjához – 1944. július 6. –, így az a megtévesztő látszat alakuljon ki, hogy a kormányzó azonnal cselekedett, amint az információk birtokában volt.

Azonban ez a könyv a hétköznapi emberek tudáshorizontjára fókuszál, amelynek a halálgyárakra vonatkozó forrása nem a számukra elérhetetlen, néhány tucat példányban, titokban – döntően Budapesten – terjedő gépelt német vagy magyar nyelvű jegyzőkönyv, hanem a BBC magyar nyelvű adása volt. Éppen ezért itt csak röviden összegzem az elit tudáshorizontjára vonatkozó, fentebb említett szakirodalmat, és nem tárgyalom a jegyzőkönyv terjedését, tehát azt, hogy kihez, ki által, mikor és miként jutott el annak egy-egy változata. Az elit rendelkezésére álló információkat vizsgáló eddigi kutatások egybehangzóan állítják, hogy az Auschwitz borzalmairól részletesen beszámoló jegyzőkönyv tartalmával a deportálások megindulásakor – tehát 1944. május 15-én – a magyar keresztény (és zsidó) egyházi vezetők már tisztában voltak. Meg kell jegyezni, hogy az Auschwitz-jegyzőkönyvön túlmenően a kormányzó más csatornákon is értesült a deportálások szörnyűségéről, így több beadvány is eljutott hozzá, amelyekből informálódott annak brutalitásáról.[17] „A magyar állami vezetők és vezető politikusok, a szövetséges államférfiak, a katonai vezetők és a hírszolgálatok, akárcsak a magyar és a nyugati zsidóság vezetői, az Auschwitz-jegyzőkönyveket még a magyarországi deportálások beindítása előtt kézhez kapták."[18] Azonban az általános reakció az volt, hogy ha hitelt is adtak a gépelt oldalak tartalmának, különféle okokból nem akartak vagy nem mertek cselekedni. A magyarra fordított gépelt jegyzőkönyvek, illetve azok másolatai 1944. május–júliusban kézről kézre jártak a magyar politikai és egyházi elit tagjai között, illetve baráti és ismerősi körükben.[19] Tibori Szabó Zoltán szerint mindazok, akik olvasták az Auschwitz-jegyzőkönyvet, rettenetes titokként kezelték annak tartalmát, és arról sem a magyar közvéleményt, sem a fenyegetett zsidókat nem tájékoztatták.

Bibó István *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányában már 1948-ban foglalkozott a kortárs tudáshorizonttal. Ő a többségi

keresztény társadalomnak a népirtásban játszott szerepét firtatva a népirtást követően, a felelősségvállalás és az önvizsgálat hiányát taglalva – mint az események kortársa is – egyértelműen állapítja meg, hogy *valamit* igenis tudni lehetett a haláltáborokról és a deportálások céljáról. Bibó a tanulmánya *Felelősségünk azért, ami történt* című első fejezetének *Érvek a felelősségvállalás ellen* című alfejezetében már négy évvel a történések után leszögezte: „Halljuk azt az ellenvetést is, hogy a magyar társadalom nagyobbrészt nem tudott arról, ami a megsemmisítő táborokban történt, s ha hallott ilyenekről, azok annyira valószínűtlenül hangzottak, hogy el sem hitte. Az, hogy ezeket első szóra nem hiszi el valaki, természetes. De nem az a lényeges, hogy első szóra elhittük-e, vagy ameddig lehetett, kételkedtünk. Hanem az a lényeges, hogy abban a pillanatban, mikor először felvetődött a legtávolibb lehetősége annak, hogy ilyenek történnek, ettől magától meg kell borzadnia és cselekvésbe kell lendülnie minden ép erkölcsi érzékű embernek. Mi pedig éppen akkor kezdtük nem »elhinni« a megsemmisítő táborokat, mikor a deportáló vagonokról már éppen eleget tudtunk ahhoz, hogy amazokat is elhihessük: s nem azért nem hittük el, mert töretlenül bíztunk az emberi jóérzésben, hanem azért, hogy ne kelljen szembenéznünk a magunk felelősségével."[20]

1. ITT LONDON!

BBC MAGYARUL

A BBC alapvető feladata volt a számos helyi nyelven sugárzó Német Birodalmi Rádiót, a Deutschlandsendert ellensúlyozni, amelynek elsődleges feladata a német propaganda terjesztése volt.[1] Magyarország irányába számos más legális, illetve illegális rádió szolgáltatott rövid műsorokat magyarul. Ezek közül az egyik volt a német birodalmi Donausender, amely Bécsből sugárzott számos nyelven, így többek között magyarul közvetített nemzetiszocialista propagandát 1940-től. A BBC-hez képest az előnyét jól mutatja, hogy már ekkor napi négy alkalommal jelentkeztek negyedórás magyar nyelvű német hírekkel, döntően délután és az esti órákban.

Bár a BBC a brit háborús propaganda eszköze volt, ennek ellenére a közrádió alapító okiratában foglalt, a függetlenségre, pártatlanságra, szabadságra vonatkozó elveket direkt módon mégsem sértették meg. A rádiót 1922-ben alapították és 1927-ben vált közszolgálativá, majd 1938-ban nemzetközivé, mert ekkor kezdte el az első idegen nyelvű adását sugározni – arabul. Ezt követően indultak el a spanyol, portugál, német,

francia és olasz nyelvű adások.[2] A BBC Magyar Adása 1939. szeptember 5-én indult el a nemzetközi rádiópropaganda részeként. Egy évvel korábban a BBC már 39 nyelven sugárzott adásokat.

A háborús propaganda kidolgozásáért, végrehajtásáért és koordinálásáért Nagy-Britanniában a Ministry of Information, azaz a Tájékoztatási Minisztérium volt felelős, amelyet 1939-ben hoztak létre. Ennek ellenére nem ez a szerv ellenőrizte a rádióadásokat a háború idején. A Foreign Office-on, vagyis a Külügyminisztériumon belül működő Political Warfare Executive (PWE), a politikai hadviselés végrehajtó szerve volt az, amely a BBC programjáért mint háborús propagandát szolgáló eszközért felelt. A PWE-nek volt a feladata, hogy „a BBC programjai ne legyenek ellentétesek a kormány irányvonalával".[3] A PWE utasításait kézhez kapták a rádió különféle osztályai, ezek tartalmazták, hogy a műsorokat és a híreket milyen tartalmi elvárásoknak megfelelően kell elkészíteni és szerkeszteni. E célok elérése érdekében a PWE az indirekt nyomásgyakorlás eszközeit alkalmazta. Azt, hogy kik és milyen tartalommal szólalhattak meg a rádióban, a Külügyminisztérium ellenőrizte. A rádióadások szigorú katonai kontroll alatt álltak. A bemondó mellett ült a „switch censor", akinek feladata volt figyelni, hogy a bemondó semmit nem változtat az előre jóváhagyott szövegen, ha pedig mégis így tett, az adást azonnal megszakították.[4]

Ennek a rövid áttekintésnek nem célja bemutatni a BBC Magyar Adás máig megíratlan történetét és az ott dolgozók életútját. Így csupán a hátteret tekintem át, illetve a fontosabb magyar szereplőket, akik hosszabb-rövidebb ideig a londoni rádiónál dolgoztak. Szinte mind más-más szakmai tapasztalatokkal érkeztek, de többségük korábban író, újságíró, szerkesztő volt Magyarországon, és a BBC-ben tanultak bele a rádiózásba és az azzal járó feladatokba. A rádióban többnyire álnéven szólaltak meg. Többségük menekült magyar zsidó volt. Végzettségét tekintve a kivételek közé tartozott Tarján György és felesége, Dán Etelka, akik színészek voltak.[5] Tarján György, a Nemzeti Színház színésze és rendezője volt előbb a magyar, majd a közép-európai osztály vezetője.[6] Andrew Martin, azaz Neugröschl Endre jogász, aki Notarius álnéven szólalt meg az éterben, külpolitikai hírmagyarázatairól vált híressé. Oxfordban végzett, 1940-től ügyvédi irodát tartott fenn Londonban, és nemzetközi joggal foglalkozott.[7] De itt dolgozott a liberális Ignotus Pál, aki a zsidótörvények elől 1939-ben Londonba emigrált, és egy évvel később csatlakozott a Magyar Adáshoz.[8] Ignotus számos budapesti lapnak volt korábban munkatársa, így dolgozott az *Esti Kurír*nak, a *Magyar Hírlap*nak és a *Századunk*nak is. Stankovich Viktor újságíró „egy egykori huszártiszt" álnéven szólalt meg a rádióban.[9] Révai András 1935-től élt Londonban, és 1938-tól 1941-ig a *Pester Lloyd* tudósítója volt. A numerus clausus miatt Európa több egyetemén tanult, végül Münchenben doktorált. A BBC Magyar Adásában Révai Candidus álnéven szólalt meg és vált ismert politikai kommentátorrá.[10] Ezt a feladatot önként vállalta az 1942 és az 1945 januárjában megkötött fegyverszünet közötti időszakban.[11] Mindezért a háború alatt magyar állampolgárságától megfosztották. Révainak korábban Berlinben volt galériája, amelyet Pallas Gallery néven újraalapított Londonban, és reprodukciókat árusított. Amikor 1941-ben az angol–magyar diplomáciai kapcsolatok megszakadtak, megalakította az Angliai Magyarok Egyesületét, és annak elnöke lett. Ugyancsak a Magyar Adásnál dolgozott külső munkatársként Mikes György író, aki az itt elhangzó kabaréiról, rádiódarabjairól volt híres.[12] Mikes *A Reggel* és a *8 Órai Újság* tudósítójaként 1938-ban utazott Londonba, azonban onnan már nem tudott visszatérni.[13] A BBC 1941 nyarától szatirikus képzeletbeli leveleket is sugárzott „Mikes Kelemen heti levelei" címmel, amelyek a háborús Magyarország mindennapi életére reflektáltak.[14] A magyar nyelvű adás sugárzott továbbá gazdasági elemzéseket, sőt kü-

lön munkásoknak szóló rovatot is indítottak, illetve olyan műsort, amelyben a katonákat dezertálásra biztatták Londonból.

Az első magyar nyelvű adás 1939. szeptember 5-én hangzott el „Halló, halló, itt London. Magyar híreket adunk a londoni rádióból" kezdettel.[15] A BBC magyar nyelvű adásai nagyon rövidek voltak, azonban eltérő napszakokban, de a néhány perces műsorokat rendszeresen foghatták mindazok, akik kellően jó minőségű rádióval rendelkeztek ehhez. A háború első két évében naponta csupán egyszer jelentkezett a londoni adó. 1941-ben új adásrendet vezettek be, ekkortól már naponta háromszor sugárzott műsort a BBC magyarul, igaz, ezek a műsorok csak öt perc hosszúságúak voltak. 1943 szeptemberétől már napi öt alkalommal sugároztak negyedórás híreket. Ezek nagyjából a következő időpontokra estek: 0:15, 7:45, 14:00, 18:00, 19:45.[16] Az első hírműsor a háború kitörése után pár nappal, este fél kilenckor kezdődött, és mindössze negyedóráig tartott, míg más adások csupán öt percig. A negyedórás maximális műsorhossz abból következett, hogy a BBC-nek korlátozott számú rövidhullámú adója volt, amely meghatározta, hogy milyen hosszúságú műsorokat lehetett sugározni.[17] Továbbá a napszakok is befolyásolták az adások vételi lehetőségét. Éjszaka és az esti órák voltak a legjobbak, éppen ezért az ellenséges adók többször ekkor sugározták adásaikat.

A magyar stáb tagjai nem maguk állították össze a műsort és annak tartalmát.[18] A BBC-nél általános volt, hogy az ellenséges országokba sugárzott műsorok tartalma végső soron a brit kormány kontrollja alatt állt. A híranyagot központilag szerkesztették a britek, ezt az angol anyagot egy-egy nemzeti osztály szerkesztősége dolgozta át a helyi követelményeknek megfelelően. Miután a szöveg angolul elkészült, következett a fordítás, majd magyarul tudó angol cenzorok összehasonlították az angol és a magyar szöveget, hogy szöveghűek-e a fordítások. Így a háború kezdetén a Magyar Adásban dolgozók feladata csupán annyi volt, hogy a britek által angolul írt híranyagot, kommentárokat és megszerkesztett adást precízen magyarra fordítsák és anyanyelvükön felolvassák. Később fokozatosan nőtt a magyar stáb önállósága, amely azonban tartalmát tekintve mindvégig brit kontroll alatt állt. Az adás növekvő szabadságának jele volt, hogy 1941–43-ban a híranyagot már rövid színdarabok és rádiójátékok tették változatossá, másrészt ezzel igazodott a többi – például német nyelvű – adáshoz, amelyeket a britek igyekeztek színesíteni.

A BBC Magyar Adásával, illetve annak magyar bemondóival a legmagasabb szinten foglalkozott a magyar kormány, nemzetbiztonsági veszélyként tekintve rájuk. 1940 januárjában született egy szigorúan bizalmas jelentés, amelynek tárgya „A londoni rádió magyar adásának bemondói, illetőleg szerkesztői"[19] volt. A tárgyban a Belügyminisztérium a londoni magyar követségtől kért felvilágosítást. A követség az újságíró-közösségen keresztül szerzett információkat, és így sikerrel azonosították a rádió legfontosabb bemondóit, Tarján Györgyöt, dr. Nagy Lajost, Frank Györgyöt, akiket a jelentést készítő követségi titkár magyarokként kategorizált, szemben a Parker nevű angollal, „ki magyarul is tud".[20] Az információt a magyar államra oly veszélyesként ítélték meg, hogy ezeket az adatokat a Honvéd Vezérkar főnökének is megküldték.

A rádió szeme – technikai feltételek

Az ellenség nem röplapok, hanem leggyakrabban a rádió útján igyekezett a másik ország lakosságához eljuttatni „erkölcsromboló és bomlasztó híreit".[21] A korszakban kétségtelenül a legfontosabb propagandaeszköznek a rádió számított, elsősorban azért, mert korlátozás nélkül eljuthatott bárkihez, aki rendelkezett megfelelő készülékkel. Egyetlen országnak sem állt

rendelkezésére olyan technika, amellyel biztosan megóvhatta volna lakosságát – így az ellenséges propaganda akadálytalanul terjedt.

A lakosság rádióhallgatásának korlátozására két sikeres technika létezett. Az egyik a készülékek elkobzása volt, de ez egyben azt is jelentette, hogy hazai propaganda sem érte el őket. A másik lehetőség, hogy az állam a lakosainak eleve olyan készülékeket állított elő, amelyek korlátozott technikai paraméterekkel rendelkeztek. Pontosan ez történt a Szovjetunióban, ahol annak érdekében, hogy az európai országok hírei ne jussanak el a szovjet állampolgárokhoz, csak olyan készüléket lehetett forgalmazni, amely kis vételsugarú volt, és gyárilag egy hullámhosszra állították be a vevőkészüléket, amelyen a használó nem változtathatott. Az eleve szűkre szabott technikai lehetőségekkel csak és kizárólag a szovjet propagandát voltak képesek hallgatni.

A világháború alatti rádióháborúban minden hadviselő ország számára fontos volt, hogy a saját hírei eljussanak az ellenség lakosságához, és megpróbálják befolyásolni a hátország hangulatát. Ahogy a korabeli újság fogalmazott: „[...] az egyik fél rádióállomásai különböző koholt és megtévesztő hírekkel a másik fél lakosságát megrettenteni, félrevezetni [...]"[22] törekedtek. Ennek elsődleges eszközeként a rádióállomásokból olyan erős rádióhullámokat sugároztak, hogy azok műsorát távoli országok készülékeivel is el lehessen érni, így a híranyag elérhető legyen az ellenség hátországában is. Ennek megvalósítását minden állam igyekezett akadályozni, elsősorban az adások zavarásával. Az ellenséges rádióadások zavarása úgy történt, hogy egy saját rádióállomást pontosan ugyanazon hullámhosszúságra hangoltak, amelyen az ellenséges adó működött. Ekkor a saját adó egy sípoló hangot – vagy más zavaró hangjelet – adott ki, amely a rádiókészülékekben az ellenséges adással egy időben volt hallgató. Ennek következtében tulajdonképpen az adás teljesen érthetetlenné vált a műsort hallgató számára.

A rádióadások zavarásának másik eszköze volt, amikor az idegen rádióállomás beleszólt a hivatalos rádióállomás műsoraiba. Ez elsősorban a hírek zavarását, az azokba való belebeszélést jelentette. Ez minden esetben ugyanazon a nyelven történt, mint a rádió nyelve. Ezeket hívták a korszakban áladásnak, mert a hivatalos híradással teljesen szembemenő vagy azt éppen cáfoló hírek hangoztak el az ellenséges adó által elnyomott hazai hullámhosszon. A második világháború alatt számos esetben volt arra példa, hogy a hírek beolvasásakor az ellenséges rádió a hivatalossal ellenkező hírt közölt a hallgatókkal, cáfolta azt, vagy vitába szállt a hivatalos híreket beolvasó kommentátorral.

A Budapest I. adót is számos alkalommal zavarták, de a fővárosban ez nehezebben ment, mert ebben körzetben még erősek voltak a lakihegyi adás hullámai.[23] Azonban vidéken – távolodva Budapesttől – tisztábban lehetett hallani a zavarásokat és belebeszéléseket, mert a rádióadó erőssége egyre jobban csökkent. Egy ilyen esetről a következőképpen számolt be az egyik újság: „Budapest hullámhosszán állva beszél az idegen hang és erős, éles, durva szavakkal becsmérli országunk vezetőit, hadseregünket és rémíti a magyarságot a jövő kilátásaival kapcsolatban. [...] A »rejtélyes« hang azonban úgy látszik, unja az ügyet, mert mihelyt a magyar híreik befejeződnek, ő is elhallgat. Végül néhány súlyos átkot pötyögtetett el, majd vége volt a műsorszámnak."[24] A cikk szerzője azon élcelődött, hogy egy olyan hadtest katonáival készített interjút, amely az ellenséges rádió – valószínűleg a moszkvai Kossuth – adása szerint megsemmisült a keleti fronton. Az áladással vagy belebeszéléssel szemben meglehetősen nehéz volt védekezniük a hazai adóknak, hiszen a saját adó hullámhosszát nem lehet gyorsan megváltoztatni.[25] Éppen ezért arra törekedtek, hogy az ellenséges zavaró állomás hangját minél jobban elnyomják és érthetetlenné tegyék. Erre az esetre a következőt tanácsolta egy újság a rádióhall-

gatóknak: „Az ellenséges rádióállomások adása ellen a legjobb védekezés, ha már eleve tudja a hallgató nagy közönség azt, hogy »csak« propagandáról van szó."[26]

Az adások zavarását azzal érték el, hogy a Belügyminisztérium 1942-ben a nagyvárosok környékén – Miskolc, Pécs, Győr, Zalaegerszeg, Szabadka, Budapest, Nagyvárad, Székelyudvarhely – ún. rádiózavaró adókat állított fel, amelyek a központi rádiózavaró adók hálózatának voltak a részei. Ezt a feladatot rendőr távírászokkal végeztették el. Ezek a készülékek a rövidhullámú adást voltak képesek zavarni, éppen azt, amelyen London is sugárzott. A készülékeket a helyi rendőrkapitányság épületében helyezték el, és céljuk volt „a külföldi rádióadások tengelyellenes hírközléseinek a zavarása".[27]

A magyar államot – túl azon, hogy érdemben és hatásosan nem tudta megakadályozni az ellenséges propaganda rádió útján történő hallgatását – különösen bosszantotta, hogy az adások bizonyos eseményekre azok megtörténte után már néhány órával, fényes nappal reagáltak. A Belügyminisztérium és az MTI állandóan monitorozta az ellenséges adások tartalmát, ezek közül különösen az nyugtalanította, amely „olyan eseményről számolt be, amelyet Magyarországon sem rádió, sem sajtó útján nem hoztak nyilvánosságra".[28] Ez azt az érzést keltette a hallgatókban, hogy a szövetségesek tisztában vannak a Magyarországon történő – akár nem publikus – eseményekkel is.

A Belügyminisztérium már 1942-ben elrendelte, hogy a csendőrség próbálja meg felkutatni, hogy az ország területén hol lehetnek azok a titkos rádióállomások, amelyek az információt szolgáltatják az ellenséges adónak. Ezt megnehezítette, hogy a nyomozók nem voltak ellátva megfelelő technikai eszközökkel, így nem tudták lokalizálni, hogy a rádiójelek az ország mely területéről áramlanak az ellenséges területekre. Ennek

megoldására elkezdtek dolgozni térerősségmérő és iránykereső berendezések tervezésén és gyártásán, amelyeknek éppen az lett volna a céljuk, hogy pontosan azonosítsák a hullámok eredetét, így a csendőrség célzottan tarthasson házkutatást bizonyos személyeknél. Azonban 1942-ben ehhez még nemcsak maga a készülék hiányzott, hanem az is jelentős időt vett volna igénybe, hogy megfelelő személyzetet tanítsanak be annak a kezelésére. Így a Belügyminisztérium anyagi és technikai erőforrásokat, szaktudást nem igénylő módon próbálta felderíteni a potenciális adókészülékek körét. Elsősorban nem tényleges rádió-adóvevőket kerestek, hanem olyan elektromos eszközöket, amelyek csekély átalakítással alkalmasak üzenet továbbítására. Így kerültek a rendőrség célkeresztjébe az orvosok, akik rendelkeztek rövidhullámú készülékkel, amelyekkel besugárzást végeztek. Fontos megjegyezni, hogy nem röntgenkészülékekről volt szó. Ez a készülék kis átalakítás után alkalmas volt morzejelek nagy távolságra való továbbítására. Az eszköz azért is volt különösen veszélyes a Belügyminisztérium szerint, mert észrevétlenül bújt meg a rendelőkben, szemben azzal, ha valaki rövidhullámú adóberendezést tart, amely méreténél és alakjánál fogva is mindenkinek szemet szúrt volna. A Belügyminisztérium abban bízott, hogy a készülékek használata lakossági feljelentés útján a nyomozók tudomására jutott volna.[29]

A Belügyminisztérium arra utasította a budapesti és vidéki csendőrséget, hogy vegyék számba, mely személyek és intézmények rendelkeznek ilyen készülékekkel. Ennek kapcsán kerültek a látótérbe nemcsak az orvosok, hanem a kórházak, klinikák, sőt még a kozmetikusok is. A csendőrség feladata volt, hogy próbáljanak meg olyan orvosokat azonosítani, akik rendelkeznek rövidhullámú besugárzó készülékkel, majd „ezeknek az orvosoknak a magatartását és tevékenységét kísérjék bizalmasan figyelemmel, főleg pedig iparkodjanak megállapítani, nem szoktak-e a késő esti

vagy éjjeli órában otthon elvonultan a készülékkel foglalatoskodni vagy villanyipari és rádiószakmához tartozó egyéneket ilyenkor rendszeresen fogadni".[30] Így például felmerült a kaposvári orvos, dr. Weisz Ármin neve, akit azonban csak nyilvántartásba vettek, de ellene a nyomozást a bizonytalan jövőbe halasztották, arra az időre, amikor a csendőrség már rendelkezni fog térerősségmérővel.

Rádió és rádióhallgatás Magyarországon

A Magyar Rádió 1925 decemberében kezdte meg az adást, az ország teljes lefedettsége 1933 végére valósult meg. Magyarországon ekkor két hivatalos adó volt, a Budapest I., amelyet a lakihegyi adótoronyból sugároztak erősebb rádiójellel, s amelyet 1933 végén helyeztek üzembe. 314 méteres adótornyával ez volt a „nagyadó", valamint volt Budapest II. néven egy kisebb adó.[31] Ezeket az adókat az ország teljes területén lehetett fogni.[32] Ezekből kiindulva nevezte a tréfás fővárosi közbeszéd a háború alatt Budapest III.-nak az angol rádiót, amelyet minden bizonnyal a legurbanizáltabb településen hallgattak a legtöbben.

A rádiókészülékek korabeli megnevezésében a „lámpás" szó arra utal, hogy abban hány elektroncső van. Az elektroncső egy izzólámpához hasonló készülék, innen ered a „lámpás" megjelölése a magyar nyelvben. Az elektroncsőnek az volt a feladata, hogy a beérkező jeleket felerősítse a rádióvevő készülékben, tehát minél több lámpa volt egy rádióban, annál nagyobb teljesítményű volt, és annál távolabbi jeleket is képes volt fogni. Magyarországon 1925-től lehetett elektroncsöves rádiókat vásárolni, magát a technológiát az első világháború alatt a német hadsereg fejlesztette ki, és később polgári használatra is elérhetővé vált. A legprimitívebb készülékek egy, míg a jobbak nyolc vagy annál is több elektroncsővel rendelkeztek. Ezeket hívták a korszakban szupervevőknek, mert ezek már több hullámsávval rendelkeztek, így képesek voltak hosszú-, közép- és rövidhullám fogására is, így csak ezek voltak alkalmasak a BBC adásainak magyarországi vételére.[33]

A jobb rádiókészülékek döntően külföldi termékek voltak Magyarországon, a magyar rádiók gyártása a néprádió- vagy iskolarádió-program keretében indult meg a második világháború alatt. A néprádió-programnak az volt a feladata, hogy a hazai rádiógyártó vállalatok bekapcsolásával lakosság széles körét lássák el készülékkel. A készülékek konkrét gyártása csak 1939-ben kezdődött meg, a legtöbbet az Orion gyártotta.[34] A készüléket kétéves törlesztőrészletre lehetett megvenni és rendkívül nagy volt rá a kereslet, de ezt nem sikerült kielégíteni, csupán 45 000 készülék került a háború alatt legyártásra.[35] A minél olcsóbb kivitelezés érdekében a készüléket fadobozban hozták forgalomba: „fekvő tégla formátumú, horizontális tagolású, furnérozott fadoboz szolid textíliával".[36] Ezekben a készülékekben a magyar kormány elsősorban propagandaeszközt látott, és célja a legnagyobb társadalmi réteg, a parasztság elérése volt, amely azonban nem járt sikerrel, hiszen továbbra is ebben a csoportban volt a legkisebb a készülékkel rendelkezők száma. A néprádiók úgy voltak kialakítva – akárcsak a Szovjetunióban –, hogy azok technikailag nem voltak alkalmasak a külföldi adások vételére. 1942 közepétől a BBC rövid hullámhosszon sugárzott Magyarországra. Az adások vételére a néprádiók alkalmatlanok voltak, így ezeknek az olcsó készülékeknek a terjesztésével az idegen propagandától is megóvta a lakosságot a kormány. A rövidhullámot venni képes rádiókészülékek ára többszöröse volt a közép- és hosszú hullámot fogó készülékeknek.[37]

A magyar nyelvű adás megindulásakor még csak 16 000 vevőkészülék volt az országban, számuk 1938-ban 419 ezerre emelkedett, míg 1942-re ez a szám is megduplázódott, így 812 ezer rádiókészülék volt az országban.[38]

A rádióhallgatók száma jóval nagyobb volt, mint a készülékkel rendelkezőké. Hámori Péter tanulmánya szerint egy készülékre, pontosabban rádióelőfizetésre legalább négy hallgatót érdemes számolni. Ez alapján a rádióhallgatók számát 1939-ben 1,2–1,6 millió főre becsülte.[39] Ha 1943-ban a rádiókészülékek száma 891 020 volt Magyarországon, akkor nagyjából hárommillió főre lehet tenni azoknak a körét, akik rendszeresen hallgatták az adásokat.[40] Ha a visszacsatolások során megnövekedett országterülettel és körülbelül 15 milliós lakossággal[41] számolunk, akkor 20% körül lehettek azok, akik számára elérhető volt a rádió. Egy korabeli, 1943-as BBC-felmérés szerint Magyarországon a második világháború alatt a rádiókészülékkel rendelkezők mintegy 43,7%-a hallgatta a külföldi – nem tudni, hogy az angol, az amerikai, vagy éppen a szovjet – adókat. Ez körülbelül egymillió főt jelenthetett.[42] Arra vonatkozólag tehát nincs adat, hogy éppen a BBC-t mennyien hallgatták, ám a rádióhallgatók számára vonatkozó becslés alapját adó adat a technikai feltételeket tekintve is félrevezető, ha az érdeklődésünk középpontjában a BBC áll, mert nem mindegyik rádió volt alkalmas a külföldi rövidhullámú adások vételére. Jól illusztrálja mindezt, hogy hiába volt az országban 1943-ra az említett számú készülék, ha ezeknek csak a harmada – nagyjából 260 000 darab – rendelkezett három lámpával. Minél modernebb volt egy rádiókészülék, annál kevesebb akadt belőle, így például a legdrágább készülékekből, amelyek ötnél több lámpával rendelkeztek, mindössze 11 ezer darab volt a 15 milliós lakosságú országban.[43] A rádiózás terjedését a magas árak is befolyásolták: a készülékek ára 200-300 pengő körül mozgott, amely például a középiskolai tanárok havi fizetésének mintegy kétharmadát jelentette.[44]

Tovább árnyalja a képet, hogy a vidék infrastruktúrája is elmaradt Budapesttől, ami a rádiókészülékek számában is megmutatkozott. A fent említett készülékmennyiség tehát nem egyenletesen oszlott el a társadalomban: a státusz, az anyagi helyzet, a lakhely egyaránt mélyen befolyásolta azt. A főváros és a vidék közötti jelentős különbséget mutatja például, hogy míg vidéken minden harmincadik lakos fizetett elő rádióra 1938-ban, addig ugyanebben az évben Budapesten minden hetedik. Azt lehet mondani, hogy a 11 törvényhatósági jogú városban lakott a rádió-előfizetők közel fele. A legurbanizáltabb települések készülékkel való ellátottságát jól jelzi, hogy a lakosság és a készülékszám aránya négyszer nagyobb volt, mint vidéken 1937-ben.[45]

A rádiózás nem vált széles körben elterjedtté – legalábbis ha az előfizetéseket nézzük. Glatz Ferenc szerint a rádiózás elsősorban a középrétegek számára volt elérhető, nekik jelentett szórakozást. A rádióhallgatók legnagyobb társadalmi tömbjét – mintegy 43%-ot – a harmincas évek közepe táján az értelmiség és a szabadfoglalkozásúak alkották, ők és a náluk magasabb státusszal rendelkezők adták a rádióelőfizetők 60%-át.[46] Meg kell említeni, hogy az ország túlnyomó többségében a negyvenes évek első felében nem volt áram, ennek következtében esély sem volt rádiót hallgatni. A villamosítatlan falvakban csak telepes rádiót lehetett használni. A telepet – azaz az elemet – 1 pengőért lehetett megvenni, így a rádiózás is drágább volt ezekben a falvakban, mint a városokban.[47] A magyar társadalom túlnyomó többsége az agráriumhoz kötődött és falvakban élt, így a legnagyobb társadalmi csoport, a parasztság körében a rádió inkább csak elérhetetlen álom – fontos presztízstárgy – volt, mint valóság. Mindezt jól jelzi, hogy a társadalom több mint ötven százalékát alkotó parasztság körében az előfizetők száma csak 6,3% volt 1939-ben.[48]

Összességében tehát a magyar társadalomban csak szigetszerűen volt jelen a mindennapi rádióhasználat.

Az elveszett hang nyomai – hogyan vizsgálható a londoni rádió magyar nyelvű adásának anyaga?

A Magyar Távirati Iroda egyik feladata az volt, hogy a magyar sajtót és a kormány szerveit a külföldi eseményekről tájékoztassa. Az MTI egyértelműen politikai céloknak volt alárendelve. Célja volt, hogy „»a keresztény Magyarország nemzeti érdekeit szolgálja«, a hírszolgálatot »kizárólag nemzeti irányban látja el«".[49] A külföldi média – a sajtó és a rádió – figyelése is a feladatát képezte a második világháború alatt is. Ennek a feladatnak a részeként az elhangzott műsorokból rövid magyar nyelvű kivonatokat készítettek az állam különféle szervei számára, illetve informálják az egyes döntéshozókat és minisztériumokat.

Az MTI többféle, naponta megjelenő híranyagot állított össze külföldi országok rádióadásainak és sajtójának szemlézését követően. Az egyik ilyen volt az ún. „Házi tájékoztató", melynek a kéziratos, kis példányszámú, nem a nyilvánosságnak szánt hírösszefoglalója kifejezetten az MTI szerkesztőségeinek belső tájékoztatását szolgálta. Hasonló funkciót töltött be a már nevében is titkosnak minősülő ún. „Bizalmas külpolitikai szemle", amely ugyancsak a külföldi médiumok hírösszesítője volt. Nem minősült titkosnak az ún. „Napi Hírek", ez döntően különféle idegen nyelvű sajtótermékek kivonta volt, de ez persze nem jelentette azt, hogy a külföldi hírek széles közönséghez eljuthattak. Hasonló funkciót töltött be a Rádiófigyelő, amely azonban bizalmasnak minősült, hiszen számos Magyarországon illegálisnak minősülő rádióadás kivonatát tartalmazta napi szinten, órára és perce lebontva összegezte azt, hogy melyik rádióadón mi hangzott el.[50] Éppen ezért az MTI által termelt anyagok közül az egyik legnagyobb részt a Rádiófigyelőé teszi ki, amely több mint egy

tucat nyelven rögzítette és fordította magyarra az idegen nyelvű rádióadásokat – az osztály 1938-as alapításától a rendszerváltásig.[51] Egy évvel a háború befejezését követően így írták le Rádiófigyelő szolgálat mindennapjait: „Hosszú asztalon egymás mellett álló nagy teljesítményű rádiókészülékek mellett fejhallgatós újságírók ülnek, akik közül több mint a fele hét-nyolc idegen nyelven beszél és gyorsír, és a különböző rádióállomások hírperiódusait hallgatja és dolgozza fel."[52] A rádióban hallott szöveget pontosan, mondatról mondatra, semmit nem kihagyva kellett lejegyezni az eredeti nyelven gyorsírással, az elhangzottakkal lépést tartva, tehát azonos időben, majd ebből készült egy gyorsírásos magyar változat, és végül ez került legépelésre.[53] A tájékoztatót, a Rádiófigyelő jelentéseit és a külföldi lapszemlét a kormányszerveknek, nagyobb lapoknak egyaránt megküldték. Az MTI által szemlézett, ellenőrzött, és cenzúrázott hírösszefoglalók bizonyos esetekben megjelenhettek a magyar sajtóban is.

Bár ezek az anyagok többnyire bizalmasnak minősültek, mégsem hasonlíthatóak a hírszerzés vagy a titkosszolgálat által gyűjtött – ebben a könyvben szánt szándékkal nem taglalandó – információkhoz, amelyek csak egy rendkívül szűk politikai és katonai elit számára voltak elérhetőek. A fő különbség oka abban áll, hogy az MTI által szemlézett hírek alapja nem volt titkos az ellenségesnek tekintett, illetve a szövetséges államokban, ahol ezen információk eléréséhez elég volt kinyitni az újságot vagy bekapcsolni a rádiót bármely állampolgárnak. A másik különbség is éppen ebben áll. Ezen titkosnak minősített jelentések alapja valójában nem volt titkos – hiszen a hatóságok csak szerették volna, hogy információmonopóliumok legyen ezen a területen –, de míg a külföldi lapok magyar olvasóhoz ténylegesen nem juthattak el, addig a rádióadások meghallgatásához nem volt szükség még nyelvtudásra sem, csupán a megfelelő készülék beszerzése jelenthetett kihívást.

A zsidó BBC: Az orrhang és a zs-vitamin

Pál Mónika kutatásai szerint a BBC magyar nyelvű adása többször került a brit kritikák középpontjába egyrészt szakmai alapon – így a bemondók, kommentárok szakmai felkészültségét illetően – másrészt a rádióbemondók akcentusa tekintetében. Nem a rossz kiejtést tették szóvá, hanem a szpíker „zsidó akcentusát".[54] Bár igencsak nehezen megfogható tartalmat takart a zsidó akcentus, ennek ellenére a Magyar Adásában megszólalók többsége zsidó volt. A britek ezen döntése – zsidó akcentusú bemondók mellőzése – mögött az az érv húzódott meg, hogy ne sugallja „a BBC és közvetve az angol kormány zsidóbarátságát".[55] Ennek a képzelt igénynek való megfelelés teljesen lényegtelen és értelmetlen volt, hiszen nemcsak a szélsőjobboldali újságok, hanem a magyar média egésze is úgy festette le a BBC-t, mint idegent, azaz „orrhangú zsidót". A „zsidó akcentus", illetve az orrhang említése azért is lehetett fontos a magyar média számára, mert más módon nem lehetett azonosítani az idegen adót, nem volt vizualizálható, annak csak a hangját, valamint a tartalmát lehetett megbélyegezni. A Magyar Rádiót ezzel szemben úgy határozták meg, hogy az nem áll idegen érdekek szolgálatában. A BBC adásait a magyar politikai elit tagjai is hallgatták, köztük Horthy Miklós, aki azonban nem hallott ki „zsidó akcentust" a bemondók szövegeiből.[56]

A korszakban a közvélemény alapvetően „zsidóbérencként" tekintett a britekre. A magyar sajtó számtalan alkalommal használta ezt az előítéletet a zsidók üldözésére vonatkozó hírek hiteltelenítésére. Másrészt a magyar sajtó úgy jelenítette meg a BBC-t, mint a csatornát, amelyet csak a zsidók hallgattak. A sajtó zs-vitaminnak nevezte azokat a híreket, amelyek az üldözött állampolgárok számára pozitívak voltak, és gyökeresen szemben álltak a hivatalos magyarországi hírekkel. Így a BBC-t egyenesen „londoni zs-vitaminnak" nevezték, amely „»napnyugati« világnyelven adagol a kókadtszívű honi zsidóságba egy kis zs-vitamint."[57]

Szent-Györgyi Albert még át sem vette a Nobel-díjat, amikor 1937 novemberében már megjelentek az első viccek, amelyek a vitamin szó elé tett különféle betűkön alapultak. Ezek közül kétségtelenül a leghosszabb életű a zs-vitamin volt, amely – legalábbis a rendelkezésre álló adatok alapján – elsőként az *Az Ojság* című vicclapban jelent meg. „Liberális, egységes kisgazda, intranzigens keresztény szocialista, demokrata, cionista" folyóiratként határozta meg magát, de talán mégis közelebb állunk a valósághoz, ha a – magyar társadalmi viszonyok között igencsak mókásnak ható – „magyar agrárzsidók hivatalos" lapjaként tekintünk rá.[58] Ezt erősíti meg a két figura is, amely a héber kvadrát karaktereket imitáló latin betűkkel írt *Az Ojság* feliratot fogja közre. Balra egy nagy orrú, szakállas, pajeszos, nevető zsidófej volt látható, míg jobbra egy kövér, szintén nevető parasztfej, csúcsos kalapban, pödört bajusszal.

E zsidó vicclap címoldalán tűnt fel elsőként egy cikk „Zs-vitamin" címmel, amely éppen a nyilasokat parodizálta Szent-Györgyi kitüntetésének idején. A cikk alcíme ugyancsak a nemzetközi kitüntetésre utalt: „Egyik nyilasvezérünk meg fogja kapni a Knobel-díjat".[59] Maga a rövid szöveg pedig a következőképpen szólt: „A magyar tudományos körök nagy események előtt állnak, a telavivi egyetem Knobel-díj bizottsága egyik nyilasvezérünknek akarja adni az idei Knobel-díjat. Nevet a nyomozás sikere érdekében még nem közölhetünk, de annyi bizonyos, hogy a magyar nyilasok között ő lesz az első Knobel-díjas. A telavivi egyetem ezzel a kitüntetéssel jutalmazza a nyilasvezér korszakos találmányát, a Zs-vitamint, amelyet a nyilaslaboratóriumban sokévi kísérletezés után fokhagymából sikerült előállítani. »Apró kis kristályok ezek, amelyeket ha papirossal hozunk érintkezésbe, egy zuglap, vagy egy röpirat jön ki belő-

le.« Mondanunk sem kell, hogy a tudományos körökben nagy az öröm, a különböző nyilasszekták máris nagy ünnepségekre készülnek és a kitüntetett vezérnek nagy fáklyás zenebonát készülnek rendezni."[60] Tehát ebben a viccben a zs-vitamin, amelyet a nyilasok fejlesztenek ki, éppen az antiszemitizmust jelöli, és arra utal, hogy a szövegeikben a „zsidó" szó – azaz zsidózás – nagy koncentrációban van jelen. Nem véletlen az sem, hogy a – sajnálatos módon ismeretlen – szerző zuglapra, ráadásul nyilas zuglapra utal, amelyet éppen a zs-vitamin – azaz a magyar antiszemitizmus – motivál. Ugyancsak a vicc része, hogy ezt a vitamint nem az idegen eredetű papirkából, hanem a jóval magyarabbnak képzelt foghagymából állították elő.[61] Azonban a humor alapja, a nyilasoknak adandó Knobel-díj mégiscsak a zsidó kultúrában és a jiddis nyelvben gyökeredzik, mert a Knobel egy elterjedt (bece)név volt, amelynek jelentése: fokhagyma.[62]

Közeledve a Nobel-díj tényleges átvételéhez, 1937. december elején újra megjelent a vicclapban a vitamin. Ez jól jelzi, hogy mennyire nem terjedt el és vált állandóvá a zs-vitamin szókapcsolat, mert ekkor a vicc alapját nem a zs, hanem p betű jelentette. Ekkor az un-Nobel-díjat ítélte oda a lap a zaklatási botrányba keveredett szegedi egyetemi tanárnak, Iványi Bélának: „A kitűnő tanár a díjat a P-vitamin felfedezéséért kapta. A P. ezúttal nem paprikát, hanem pornográf-verset jelent. Ezzel a díjjal, eltérőleg a Nobel-díjtól, a grófi, még pedig a pornográfi cím jár együtt."[63]

A jobboldali sajtó, majd a nyilasok innen veszik át 1940-től a „zs-vitamin" kifejezést, és töltik meg azt teljesen új tartalommal. Az általuk teremtett kontextusban a szó egyértelműen a BBC-re, tágabb értelemben pedig mindazon hírekre vonatkozott, amelyeket a zsidók számára pozitívnak képzeltek. Ahogy egy makói lap magyarázza: „A londoni rádió is élteti a Zs-ék reménységeit, ezért szedik lehetőleg minél sűrűbben."[64] Tehát ebben az új értelemben a londoni rádió sugározta zs-vitamint, amely

az ellenséges propagandát jelentette. S végül ebben az értelemben vették át az üldözöttek is.

A „zs-vitamin" jobboldali, mondhatni, antiszemita átértelmezésében bizonyára szerepet játszott Milotay István szélsőjobboldali újságíró „A zs-vitamin" című vezércikke is, amely az *Új Magyarság*ban jelent meg 1941 áprilisában, egy héttel Jugoszlávia megtámadása után. A cikk döntően a BBC ellen emelte fel a szavát, amely megkérdőjelezi a Magyar Rádió információmonopóliumát: „[...] a magyar lapok és a magyar rádió is napról napra polemikus közelharcot folytat a hazug rémhírterjesztés leghírhedtebb európai központjával, az angol rádiópropaganda szónokaival s ezek között is elsősorban az angol-magyar-zsidó szpíkerrel [...]"[65]. Milotay a következőképpen foglalta össze a kifejezés jelentését: „az előadásokat zs-vitaminnak [nevezték el – K. G.], mert csakugyan valósággal életelikszir számukra, amit estéről estére innen adagolnak nekik [a zsidóknak – K. G.]."[66] Milotay a BBC magyar nyelven sugárzott adásait a külföldi hatalom Magyarország belügyeibe való beavatkozásaként értelmezte és ennek megfelelő fellépést sürgetett ellene. Azaz amellett érvelt, hogy mihamarabb be kell tiltani azt: „Miért volna fontosabb az angol zsidó rádiószolgálat szabadsága, mint a magyar véleménynyilvánításé és sajtóbeli állásfoglalásé? Miért minősülne más megítélés szerint a rádión át ható közvéleménycsinálás, ha idegen szőrös kéz és idegen hatalmi érdekek nyúlnak bele rajta keresztül a magyar közügyekbe, nagy magyar sorskérdésekbe?"[67] A BBC adásait az első világháború alatti antantpropagandához hasonlította, amely ellen – Milotay szerint – akkor sem tett semmit a kormányzat, így az akadálytalan pusztított a hátországban. Milotay szerint a BBC-t olyan módon kellene kezelni, mint a sajtótermékeket, amelyeket be lehet tiltani. Azonban erre – ahogy azt a korábbiakban már tárgyaltam – nem volt életképes technikai eszköze egyetlen ország-

nak sem. Milotay éppen ezért nem nevezi meg, hogy pontosan milyen eszközzel lehetne a BBC-t elhallgattatni, így homályosan „szellemi vagy lelki befolyást" javasolt annak érdekében, hogy a „londoni zsidó szpíkert pedig könyörtelenül el kell hallgattatni a magyar légi térben".[68] A külföldi rádióadás elnémításának egyetlen módja a készülékek elkobzása lett, amely két héttel a német megszállás után valósult meg. Milotay cikkének kulcsszerepe volt abban, hogy a kifejezés – immár antiszemita tartalommal – széles körben a köznyelv részévé vált 1941-ben, egy évvel később már a magyar parlamentben is használták a képviselők.

Az ellenséges adók – de főleg a BBC – a hallgatásával egyértelműen a zsidókat azonosította a magyar sajtó, akik ezen propaganda nyomása alatt a magyar állam iránt lojalitásukat, de különösen ártatlanságukat demonstrálandó bizonyos helyeken önként mondtak le a rádió-előfizetésükről. Történt ez például Léván, valamint a Zselízi és az Ipolysági járásban 1941 nyarán. Léván elsőként a rabbi mondta fel a rádió-előfizetését a postahivatalban, ahol a postafőnök rákérdezett a döntése okára. A Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztálya számára a lévai rendőrkapitány által írt jelentés szerint a rabbi a következőképpen magyarázta döntését: „[...] mindig a zsidókat gyanusították a londoni rádió hallgatásával és rémhírek terjesztésével, ezért a gyanúsítások elkerülés céljából jobbnak látja, ha a zsidók egyáltalán nem tartanak rádiót."[69] Talán a közhangulat nem lehet független attól, hogy pár hónappal korábban jelent meg „A zs-vitamin" című cikk, amely a zsidók és a BBC hallgatósága közé tett egyenlőségjelet. Milotay cikkére támaszkodva mozgalom indult a BBC betiltására. A Magyar Élet Pártja Józsefvárosi Szervezetének elnöke azt követelte a párt elnökségétől, hogy a kormányzatnál érje el az angol rádió nyilvános és privát hallgatásának betiltását, s a rádióhallgatókat szigorúan büntessék meg, mert „[...] nem tűrhető, hogy az emigrált zsidóság az angol rádió

útján itthoni fajtestvérei részére küldje a minden komoly alapot nélkülöző, elferdített, hazug, vádaskodásokkal telített híreit, amelyeket felnagyítva a magyarországi zsidóság az ország érdekeivel ellentétben terjeszt".[70]

Szinte napra pontosan egy évvel a német megszállás előtt, már 1943. március közepén is szóba került a londoni és moszkvai rádiók betiltása, amikor a hintapolitikát folytató Kállay-kormány képviselői hetente főszerkesztői értekezletet tartottak Budapesten a legnagyobb lapok vezetői számára. Ezeken bizalmasan informálták a főszerkesztőket arról, hogy miről, mit és hogyan írjanak, vagy éppen melyek a tiltott – a Kállay-kormány számára kellemetlen – témák, amelyeket illene kerülni. Ekkor Ullein-Reviczky Antal sajtófőnöknek tehettek fel kérdéseket, illetve olykor a vezérkar is képviseltette magát. Fiala Ferenc nemzetiszocialista hírlapíró – a Nyilaskeresztes Párt sajtóügyeinek vezetője – az iránt érdeklődött, hogy foglalkozhat-e sajtó a londoni és a moszkvai rádió híreivel. A sajtófőnök válasza nagyban magyarázza azt, hogy egy évvel később a magyar sajtó – már a Sztójay-kormány alatt – miként reagált a „magyarságot ért rágalmakra". Ullein-Reviczky nem zárta ki azt, hogy a sajtó foglalkozzon az ellenséges adók híreivel, de instruálta a főszerkesztőket abban a tekintetben, hogy azt miként tegyék a lapok.

A kormány kérte a lapokat, hogy semmiképpen se csináljanak reklámot ezeknek az adóknak. Talán ezzel a hallgatólagos megegyezéssel magyarázható, hogy a vezércikkek többnyire egy évvel később sem nevezik meg az információforrásukat, azaz a rádióadókat. Minderre azért volt szükség, mert a kormány attól tartott, hogy ebben az esetben „azok is elkezdik majd keresni [ezeket a rádióállomásokat – K. G.], akik eddig egyáltalán nem foglalkoztak ilyenekkel".[71] Ehelyett azt tanácsolta a sajtófőnök, hogy a lapok figurázzák ki ezeket az adásokat: „El tudok képzelni okosan, finoman és főleg szellemesen megirt cikkeket néha-néha egyik

vagy másik lapban s ezek a cikkek nevetségessé tudják tenni az ellenséges buta híreket. [...] Tehát az egyetlen helyes eljárás az, ha a különösen hajmeresztő bolondgombákat szellemesen kicsúfoljuk."[72] Érdekes módon a sajtófőnök kizárta azt, hogy a Kállay-kormány alatt szankcionálják a rádiók hallgatását, sőt a rádiók beszolgáltatása fel sem merült. Ezt azzal indokolta, hogy ilyen jellegű tiltás nem járna sikerrel, mert a magyar néplélekkel nem összeegyeztethető, hiszen úgyis kijátszanák az ilyen jellegű szabályokat. „A magyar ember természetének szüksége van az ilyen szabadságfélére. A sajtónál éppen úgy van, mint a rádiónál. Minden népet a saját természete és hajlama szerint kell kezelni. A magyar közönség mindig individualista beállítású volt. Éppen erre való tekintettel mi nem tiltottuk be a külföldi rádiók hallgatását."[73]

Ezt követően a külföldi rádiókat minősítette, amelyek a műsoraikkal valójában önmaguk ellen dolgoznak: „rosszul csinálják és olyan bután állítják össze, hogy mérgesíti a magyar embert [értsd: a nem zsidókat – K. G]".[74] Azonban nyilatkozatának első részében megemlítette, hogy a lakosságnak van egy konkrétan meg nem nevezett rétege, akik csak az idegen adókat hallgatják. Majd a következőképpen zárta válaszát: „[...] egyetlen külföldi és ellenséges rádióleadás nem olyan, hogy azt mérgelődés és bosszankodás nélkül végighallgathatná az ember. Aki az ellenséges rádióállomások hallgatása után sem józanodik ki, azon már a tilalom sem segít. Az ilyen tilalomnak értelme és jelentősége lehet ott, ahol az individualista szellem nincs annyira kifejlődve, ahol a fegyelemérzés nagyobb, és erősebb a közösségi érzés."[75]

A londoni rádió elleni propaganda a német megszállás után, különösen 1944 áprilisától erősödött meg, amikor már az újságokban is kérték az olvasók javaslatait „a londoni rádió lélekmérgező magyar adásainak elnémítására".[76] Széles körű érdeklődés övezte a kezdeményezést, és a *Magyarság*

című napilap közölte is a szerkesztőség által legjobbnak talált megoldásokat: „napról napra mutattunk rá a londoni rádió magyar nyelven hazudozó zsidainak lélekmérgező munkájára".[77] Az ellenséges rádiók ellensúlyozására ekkor kezdték a Donausender, a német birodalmi adó magyar nyelvű híreinek a reklámozását. „Ha meghallgatta: józanul következtethet majd és a sok különböző rémhír, hamis vélemény és téves információ közepette biztosan kihámozhatja az igazságot. Németország hangja a mi szép magyar nyelvünkön mondja naponta többször a híreket a rádiónkon és utat mutat az események, a történések dzsungeljében."[78]

A magyar sajtó és az antiszemita közvélemény a BBC-t zsidó adóként jellemezte és a rádióra a zsidó világ-összeesküvés részeként tekintett. A lapok úgy láttatták, mintha a magyar zsidók és a BBC között szoros kapcsolat lett volna. Ezt alátámasztandó a magyar sajtóban többször megjelent, hogy az angol rádióban magyar emigránsok dolgoznak, és olykor név szerint – olykor téves néven vagy gúnynéven – említve őket. Ebből a logikából következett az egyik felvetés, mely szerint ha „a londoni zsidó a magyar nemzet szempontjából bűnös vagy sértő kifejezést használ",[79] akkor kollektíven kell megbüntetni a magyar zsidók közösségét. Ehhez társult a gazdag zsidó hamis képezte, amelyre építve a javaslattevő kollektíven több millió pengőre büntette volna meg a zsidókat minden rádióadás alkalmával. A javaslatot arra építette a levélíró, hogy jelentős pénzbüntetések következtében a magyar zsidók el fogják érni a BBC-nél, hogy az ne sugározzon. Egy másik felvetés – ugyancsak egy téves elgondolásra alapozva, miszerint a londoni rádió hallgatósága és a magyar zsidók egy és ugyanaz a csoport – egy modern gettó felállítását követelte, méghozzá pár nappal a tényleges gettósítás megindítása előtt, mert a „a Londonból magyar nyelven sugárzott ostobaságoknak egyedül és kizárólag a zsidóság körében van virulens talaja. A magyarnak valójában nem is ártanak

ezek a zagyvaságok".[80] A zsidóknak a BBC-vel, tágabb értelemben az ellenség segítésével való azonosítására jó példa, hogy az fizikai atrocitást is eredményezett. Kisvárdán egy „titkos zsidó rádióállomás"[81] miatt szervezték pogromot a helyi zsidók ellen.

Feketerádiózás, orvrádiózás: rádiórendelet és annak kijátszása

A magyar nyelvű rádióadásoknak – az azt ellenőrző állam szempontjából – alapvető fontosságú szerepük volt a légveszély jelzésében, hiszen a lakosság tájékoztatása a rádióadásokon keresztül történt, ahol bemondták a legfontosabb üzeneteket. Elhangzott a „Légi veszély" jelzése, az ország adott légvédelmi körzetének a neve, ha az ellenséges repülőgépek megközelítették az országhatárt, de még nem hatoltak be az ország területére, valamint a „Zavaró repülés" jelzése, amikor a gépek három repülőnél kisebb köteléke már az ország területére ért.[82] Ezek Budapest I. hullámhosszán hangoztak el, mivel azonban nem volt minden településen megfelelő mennyiségű készülék, így rádiókészültségi szolgálatot vezettek be, amelynek keretében a szolgálatot ellátónak állandóan az országos állami rádiót kellett hallgatnia, és tájékoztatnia a helység légvédelmi parancsnokát, ha légi veszélyre utaló rádióüzenetek hangoztak el.[83]

Szakítva a Kállay-kormány megengedő rádiópolitikájával, a Sztójay-kormány 1944. április 2-án, még a zsidónak minősülő magyar állampolgárok rádióinak beszolgáltatása előtt megtiltotta a külföldi rádióadók hallgatását az ország területén. Ez a korlátozás mindenkire kiterjedt, és nemcsak az ellenséges adók híreire, hanem az általuk sugárzott zenére is vonatkozott.[84] Természetesen ez nem vonatkozott a magyar állammal szövetséges államok adóira, így továbbra is lehetett hallgatni a Német Birodalom

magyar nyelvű adásait. Mindazokat, akik a tilalmat megszegték, két és hat hónap közötti elzárással sújtották. Ezenfelül rendőrhatósági őrizet alá helyezték őket, és bizonyos esetekben internálták. Elkobozták a rádiókészüléket is, amelyen a bűncselekményt elkövették.

A BBC Magyar Adása természetesen figyelemmel kísérte a magyarországi jogi szabályozás szigorítását, és reagált is arra, sőt – pimasz módon – annak kijátszására különféle ötletekkel látta el a hazai hallgatókat. Ezen praktikus tanácsok között volt például, hogyha nem tudják elkerülni a készülék beszolgáltatását vagy elkobzását, akkor az elavultabb rádiót szolgáltassák be, a modernebb készüléket pedig rejtsék el. A BBC felhívta a figyelmet arra is, hogy szervezzenek rádióhallgató csoportokat, tehát ne egyedül hallgassák a híreket, hanem az minél több emberhez jusson el.[85]

A rádióhallgatás és a rádiók ellenőrzése váratlanul, razziaszerűen történt a magánlakásokon, ahol ellenőrizték, hogy a készüléket milyen állomásra állították. A visszaélést elkövetőkkel szemben eljárást indítottak, a büntetésüket pedig néha nyilvánosságra is hozták a sajtóban a lakosság elrettentése végett. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy ennek ellenére magyar társadalom egy része továbbra is hallgatta ezeket az adásokat, azaz pontosan az történt, amire a Kállay-kormány számított a betiltás elutasításakor: tömegesen kijátszották a rendeletet.

Az elemzés szempontjából kulcsfontosságú megemlíteni, hogy április közepén a zsidóknak be kellett szolgáltatniuk a rádióikat, az ezt követően sugárzott hírek tehát nagy tömegeiket nem érték el. Azonban egyrészt ezt nem mindenki tartotta be, másrészt a rádióban hallottak többnyire szóbeszéd útján eljuthattak hozzájuk. Az ellenséges rádiók hallgatásának törvényi tiltása, valamint a rádióbeszolgáltatás a rémhírterjesztés csökkentését is szolgálták. Ezt követően mindazokat, akik az ellenséges rádióban elhangzottakról beszéltek, rémhírterjesztőként lehetett felelősségre vonni

és bíróság elé állítani. Ezekről az esetekről – szintén elrettentés céljából – beszámoltak az újságok is.

Sztójay Döme miniszterelnök 1944. március 27-én bevezetett rendeletében a rögtönbíráskodást kiterjesztették a rádióvevő-készülékek illegális használatára. A bűntettet azok követték el, akik nem jelentették be rádiókészülékük, azaz nem volt hivatalosan nyilvántartásba véve, mert nem volt engedélyük az üzemben tartásra.[86] Bár nem fogalmazták meg nyíltan, de a rendelet burkoltan a zsidók ellen irányult, akik a sajtó által terjesztett kép szerint „[...] esténként a londoni vagy moszkvai rádió Zs-vitaminját szívják magukba, hogy azután a kapott álhírekkel tovább rohanva suttogva, lapulva, de annál céltudatosabban mételyezzék a keresztény tömegeket. Ma már egyáltalán nem kétséges, hogy kik azok, akik öt-hat lámpás rádiók mellett az önkínzás vagy a bosszúérzet gyönyörével hallgatják mindazt a megtévesztő igét, amit Churchill propagandahivatalának utasítására estéről-estére felénk szajkózik a londoni szpíker: Grósz Béla úr".[87]

Két héttel később, április 14-én rendelte el a kereskedelemi és közlekedésügyi miniszter, Kunder Antal „a zsidók tulajdonában lévő és igénybevett rádióvevőkészülékek" beszolgáltatását.[88] A postahivatalokban állítottak fel átvevőbizottságokat, ahol megállapították a készülékek működőképességét és árát, s az átvételről elismervényt bocsátottak ki. A zsidónak minősülő magyar állampolgárok tulajdonában lévő rádióknak a beszolgáltatását követően megjelent egy másik rendelet, amely azt sejteti, hogy tömegesen adták át a rádióikat a zsidók a keresztényeknek. Az április 18-án megjelent rendelet arra szólította fel az új rádiótulajdonosokat, hogy a készülékük jelentsék be. A bejelentés során adják meg annak a technikai adatait, hogy a készülék detektoros vagy lámpás, a gyártó cég nevét, gyártási számát, a rádiócsövek számát. Valamint

az átvevőnek csatolnia kellett egy nyilatkozatot a korábbi tulajdonostól a készülék átengedéséről, amelyben alapvetően nem a tulajdonjogot kellett bizonyítani, hanem azt, hogy a törvények szerint ténylegesen zsidónak minősül-e. Mindazok, akik ezt azt adatbejelentést elmulasztották, hat hónap börtönnel voltak büntethetőek.

A zsidónak minősülők az értékesebb – azaz külföldi adások vételére alkalmas – készülékeket igyekeztek nem beszolgáltatni, hanem azokat a keresztény ismerősöknél helyezték letétbe. Ezt a védekezési stratégiát a kormány azzal igyekezett megelőzni, hogy már a német megszállás után három nappal, március 22-én minden jogügyletet, amely keresztény és zsidó között létrejött, semmisnek nyilvánított, így az elajándékozott vagy éppen eladott rádiók továbbra is zsidó – azaz állami – tulajdonnak voltak tekinthetők, így ezek a készülékek bejelentés és beszolgáltatás alá tartoztak.[89]

Országosan mintegy 68 ezer készüléket gyűjtöttek be, de – a fent említett stratégia következtében – mintegy 40 százalékuk alig volt használható.[90] Azokon a településeken, ahol postahivatal működött, rádióátvevő bizottságokat állítottak fel. Ezek feladata volt a készülékek üzemképességét ellenőrizni, értékét megbecsülni, azokat a tulajdonostól átvenni. Az értékbecslést segítendő a minisztérium a rendelethez mellékletet bocsátott ki, amely a Magyarországon forgalomban lévő rádiókészülékek értékét tartalmazta. A felsorolt készülékek döntően EKA, Orion, Philips, Siemens, Standard és Telefunken gyártmányúak voltak, 300 pengőnél egy készüléket sem értékeltek többre, míg a legolcsóbb detektoros készülék alkatrészeivel és fejhallgatójával együtt is csak 5 pengőt ért.[91] Ezt követően a rádiók központi raktárba kerültek, ahonnan újraosztották őket. Ezekből intézmények – így kórházak, laktanyák, leventeotthonok –, valamint kisebb falvak és községek elöljáróságai kaptak. A légvédelem szempontjából fontos volt, hogy a légriadók híre minden településre és minél szélesebb körbe eljusson.

Ádám István Pál a házmesterek szerepét vizsgálta a holokauszt alatt. Kutatása szerint elterjedt volt, hogy az értékes rádióval rendelkező, zsidónak minősített lakók a készülékeket nem beszolgáltatták, hanem a házmestereknek adományozták. „[...] egy-egy készülék értéke mind technológiai vívmányként anyagi értelemben, mind pedig információforrásként eszmeileg magasra rúgott."[92] Cserébe a házmesterek lehetővé tették, hogy az eredeti tulajdonosok továbbra is hallgathassák az ellenséges csatornák vételére alkalmas rádiókat, míg a saját, általában sokkal értéktelenebb rádiójukat átadták, és így ezek kerültek beszolgáltatásra. „Mindkét csoport érdekében állt ugyanis, hogy a hatóságoknak való beszolgáltatás helyett a jó minőségű rádióikat a »zsidók« a házmestereknek juttassák, akik aztán nemcsak különleges bánásmódban részesítették az adományozókat, de közös rádióhallgatásokat is engedélyezhettek."[93]

A budapesti csillagos házakban éjszakánként a házmesternek átjátszott vagy illegálisan megtartott rádiók segítségével tömegesen hallgatták az angol rádiót. Volt házmester, akinél a lakók egy része éjszaka, sötétben gyűlt össze – minden bizonnyal a BBC éjféli adását hallgatni és azt megbeszélni. Ezek az illegális rádióhallgatások, bár különféle mértékben, de mind a házmesterek, mind pedig az üldözöttek számára veszélyes volt. Az Ádám által említett egyik esetben éjfélkor gyűltek össze a csillagos ház kivételezett lakói a házmesteri lakásban. Annak érdekében, hogy senki ne legyen azonosítható és az esemény ne szúrjon szemet senkinek, a bérházban a lámpát sem kapcsolták fel, így teljes sötétségben hallgatták az angol és szovjet rádiót. Azt sem lehetett tudni, hogy kik vették részt ezeken az eseményeken.[94]

Számos feljelentés született orvhallgatókkal és feketerádiózásokkal kapcsolatban. Az „orvhallgató" kifejezés ekkor azokat jelölte, akik engedély nélkül hallgattak illegális rádiót. Itt csak mellékesen jegyzem meg, hogy

érdekes módon maga a szó régebbi volt, mint a rádióhallgatás: korábban azokat jelölte, akik a felsőoktatási órákat vagy éppen a koncerteket tandíj vagy belépődíj megfizetése nélkül hallgatták.[95] A feketerádiózás kapcsán az egyik feljelentés például Miskolcon született, ahol a Wesselényi utca 57. szám alatt Kohn Erzsébet gyári munkásnő lakásán gyűltek összesen többen az illegális adások hallgatására. Ezek a szeánszok valószínűleg nappal történtek, csupán egyetlen óvintézkedést tettek, hogy egyenként érkeztek és távoztak. Egy fogtechnikus és családja, egy üvegezősegéd és egy mészáros vett rajta részt. Érdekes módon többségében nők voltak. Ennek ellenére feljelentés alapján a rendőrség beazonosította és lehallgatta őket. Az antiszemita propaganda részeként ezt a következőképpen közölték a helyi sajtóban: „Beszélgetésüket is sikerült kihallgatni és a zsidók abban a hiszemben, hogy maguk között nyugodtan nyilvánították kívánságukat, ami nem kevesebb, mint, hogy várták lélekszakadva a bolsevistákat és az angol bombázókat kívánták Miskolcra."[96]

A *Magyar Élet* arról számolt be 1944. május 3-án, hogy „a miskolci rendőrség ártalmatlanná tett egy megrögzött zsidó rémhírterjesztőt: Steiner Adolf Ábrahám 35 éves zsidó sírásót, zsidótemetői lakost".[97] A hatásvadász cikk ismeretlen szerzője szerint Steiner nem az angol rádiót hallgatta – hiszen az tilos volt –, hanem maga találta ki a rémhírt, amelyet környezetében terjesztett. Szerencsére azonban fennmaradtak a per dokumentumai, melyek szerint 1944. április 18-án azt a kijelentést tette, hogy „az angol rádió bemondta, hogy a magyarországi zsidóüldözésnek vége nem lesz, akkor jön ránk újabb és valóban komoly támadás".[98] Tehát Steiner továbbra is az angol rádióból tájékozódott, és annak állításait pontosan adta viszsza, hiszen a BBC éppen azt hangsúlyozta, hogy a zsidóüldözés és a bombázások intenzitása összefüggésben áll. A nyilas lap megjegyezte, hogy a sírásót – akit azonban a hivatalos iratok temetőőrnek neveznek – a sa-

ját felesége jelentette fel. Steiner egy szűk hétig volt letartóztatásban a levéltári adatok szerint, azt követően szabadlábra helyezték, ennek ellenére a *Magyar Élet* azt vizionálta, hogy internálni fogják.

A Magyar Nemzeti Bank ellenőre, Karvázy Gyula a budapesti Bimbó út egyik bérházában volt albérlő, és 1944 júniusában Endre Lászlónak írt feljelentő levelet a bérház tulajdonosa ellen, akinek felesége zsidónak minősült. A feljelentő a következőképpen jellemezte a tulajdonos házaspárt: „A háztulajdonosék Exler Jenő ny. dohányjövedéki műszaki főtanácsos, kormányfőtanácsos és felesége, ez utóbbi 100%-os zsidó. Laknak a fent nevezett házukban. A férj egy gyenge akaraterővel rendelkező és a zsidó mentalitástól átitatott valaki, az asszony a zsidó faj szadista hajlamaival telitett nő."[99] A konfliktus oka az volt, hogy a háztulajdonos felmondta a házmester szolgálati lakását, akinek a felesége nem volt náluk hajlandó takarítani azt követően, hogy a rendelet megtiltotta, hogy keresztényeket alkalmazzanak zsidók. Az államtitkárnak írt levélnek meg is lett az eredménye, mert az ügyet kivizsgálták és mindenkit kihallgattak. A feljelentő azt sejtette, hogy a háztulajdonos zsidónak minősülő felesége információkat ad át más zsidóknak az utcán. Ezt követően a házmestert hallgatták meg a detektívek, aki fővárosi gépápoló volt. A takarítónőként is dolgozó házmesterné kihallgatása azért volt különösen érdekes, mert ő azzal vádolta meg a munkaadóját, hogy titokban az angol rádiót hallgatja: „[...] amikor még Exlerékhez feljárt takarítani és más házi dolgokat végezni (Exlerék cselédet nem tartottak), du. 2 óra előtt 5. perccel mindig leküldték, hogy addig ne legyen ott, amíg ők a két órás adásokat hallgatták. Minden alkalommal Exler Jenő figyelmeztette a feleségét, hogy 5 perc múlva kettő óra lesz, s ilyenkor az asszony őt mindig leküldte a lakásból és csak 1/4 3 után hívta fel."[100] Bár az angol rádió hallgatását nem erősítette meg a többi kihallgatott, és természetesen a háztulajdonos

házaspár is tagadta azt, a rendőrség arra jutott, hogy a házmesterné állításának lehet alapja. A rendőrség nyilvántartása szerint a háztulajdonosnak telefonja és háromlámpás Standard márkájú készüléke van, és azok elkobzását javasolták: „alkalma van [Exler Jenőnének – K. G.] az idegen adásokat hallgatni, s mivel az összes tanúk egybehangzó állítása szerint Exlerné a zsidókkal még most is állandóan érintkezik, alkalma van arra, hogy az angol rádió híreit fajtestvéreivel közölje, így kívánatos volna tőle a rádiót elkobozni, de mint nyug. állományú egyénnek a telefonra sincs okvetlen szüksége".[101]

Szilágyi Klebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED 3.

2. AZ ANTISZEMITA KÖZHANGULAT BEFOLYÁSOLÁSÁNAK NYELVI ÉS TARTALMI MINTÁI A BBC ADÁSAIBAN

A BBC célja a magyarországi antiszemita közhangulat befolyásolása és a lakosság embermentésre való ösztönzése volt a német megszállást követően. Az erről való meggyőzésnek kétféle nyelvi eszköze létezett: a kérlelés és a fenyegetés, ezeket tulajdonképpen felváltva használták a Londonból sugárzott különféle műsorok. Egyrészt az adott csoport – legyen az rendőr, hivatalnak vagy éppen vasutas – lelkiismeretére próbáltak hatni, tehát azt hangsúlyozták, hogy a zsidóüldözés megállítására és lassítására széles eszköztára van mindazon foglalkozási csoportok tagjainak, akik előkészítik, illetve végrehajtják a deportálást. Másrészt pedig azt ismételték az adások, hogy mindazokat, akik tevőlegesen részt vettek a zsidóellenes intézkedések végrehajtásában, felelősségre fogják vonni, és az elkövetett bűn arányában egészen biztosan meg fogják őket büntetni.

A német megszállást követő hetekben számos olyan adást tett közzé a BBC, amelyeknek célja a magyar lakosság és az állami hivatalokban dol-

gozók figyelmeztetése volt, hogy ne kollaboráljanak a németekkel, és segítsék a faji vagy politikai alapon üldözötteket. Kezdetben, a megszállást követő első hetekben azzal biztatták ellenállásra a rádióhallgatókat, hogy a magyarok korábban is segítették a német megszállás alá került országokból menekült zsidókat, és ennek töretlen folytatása pozitív elbírálás alá fog esni a szövetséges győzelem után. A rádióadások a zsidók segítését az egész nemzetet érintő ügyként ábrázolták, ettől az értelmezéstől azt remélve, hogy könnyebb lesz az üzenettel azonosulni a nem zsidók tömegének.

Egy héttel a német megszállás után, éjjel negyed 12 órakor a Candidus álnéven megszólaló Révai András jegyzetét olvasták be, amely egyértelmű üzenet volt a nem zsidó lakosság számára: „Figyelmeztetünk minden magyart, hogy ne adja oda magát eszközül a náci barbarizmusnak. Ne vegyen részt a cselekedetükben azoknak, akik végrehajtói a nácizmus barbár rendeleteinek, ne nyújtson segédkezet a németek kegyetlen intézkedéseinek, mert különben mind háborús bűnösöknek kell felelniük a szabad világ előtt. Nem kétséges, hogy ezt a háborút ez egyesült nemzetek fogják megnyerni. Nem kétséges, hogy az egyesült nemzetek gyökerestől ki fogják irtani a német fasizmust és annak minden hajtását. Mindenki, aki a német fasizmus eszközévé szegődik, bűnhődni fog. Németország győzelmében ma csak azok hisznek, aki eladták magukat a német fasizmusnak. Felszólítunk minden magyart, hogy legyen segítségére mindazoknak, akiket a németek üldöznek. Tagadjanak meg minden segítséget a németek által foganatosított intézkedések végrehajtóinak. Nyújtsanak emberségesen segédkezet mindazoknak, akik politikai állásfoglalásuk, vagy vallásuk miatt üldözést szenvednek. A múltban Magyarországon sokan tanújelét adták becsületes, emberséges, érzésüknek, amikor segítséget nyújtottak szomszédos országokból menekült lengyeleknek és zsidóknak, a németek ártatlan áldozatainak. Cselekedetükkel

nemzetüknek is szolgálatot tesznek, mert nem kétséges, hogy az egyesült nemzetek a végső leszámolásnál az emberséges segítséget az ország javára írja."[1] Két héttel később újabb üzenetet sugárzott a BBC, amely kisebb eltérésekkel, de tartalmilag az előzőt ismételte meg. Változás csak abban volt, hogy a kollaboránsokat vészjóslóan felelősségre vonással fenyegette meg. Ekkortól a magyaroknak szóló híradásoknak visszatérő eleme lett a háborút követő eljárások előrevetítése.

A BBC Magyar Adása közvetítette Roosevelt – különösen a magyaroknak szóló – üzenetét, amelyben úgy jelenítette meg Magyarországot, mint amely korábban sok százezer zsidónak biztosított menedéket, „most pedig e megsemmisítés veszélye vár rájuk".[2] Az amerikai elnök ezt követően – már 1944. március végén! – megtorlással fenyegette meg mindazokat, akik részt vesznek a zsidók üldözésében vagy bármilyen módon segítik azt: „[...] a náci Németország végső veresége és bukása már csak idő kérdése. Németország sorsa meg van pecsételve. A megtorlás hamar el fog következni. A megtorlás napján a győztes szövetségesek nem fogják elfogadni azt a védekezést, hogy a magyarok, ha kegyetlenkedéseket követnének el, német parancsra és náci nyomásra követték azokat. Minden egyes magyart tehát, aki bármilyen formában részt vesz a Gestapo és az SS kegyetlenkedéseinek és embertelenségeinek elkövetésében, ártatlan emberek vérének kiontásában, személyében fog utolérni az igazságszolgáltatás vasökle. Azok az ártatlan és védtelen emberek, férfiak, nők és gyermekek, akik a nácik és esetleg magyar cinkosaik bűnös kegyetlenkedéseinek veszedelmébe kerültek Magyarország német megszállásával: mindezek tudják meg, hogy a méltó megtorlás el fogja érni azokat, akik ezekben a kegyetlenkedésekben bűnösöknek találtatnak. Óva intünk minden magyart a náci bűntettekben és náci embertelenségekben való részvételtől, mert a megtorlást egyetlen bűnös sem fogja elkerülni."[3]

A BBC híradásaival, üzeneteivel és kommentárjaival nemcsak az volt a cél, hogy a zsidók segítésére biztassa és ösztönözze a magyar társadalmat, hanem az is, hogy egyértelműsítse: a zsidó vagyon – amely sokak szemében könnyű préda volt – valójában a háború után könnyen kellemetlen, sőt veszélyes lehet az új tulajdonosának. Ezzel a híradások szerkesztőinek az lehetett a céljuk, hogy a könnyű tulajdonszerzésben érdekelt tömegeket elbizonytalanítsák, és eltántorítsák őket a zsidók üldözésétől. A rádióadás a szőlőültetvényeket említette példaként, de általánosságban szólt a zsidó vagyont fosztogató nem zsidó lakossághoz: „Aki bármennyit is fizetett ezen szőlőültetvények megvásárlásáért, az minden pénzét elveszíti, hiszen nyilvánvaló, hogy a háború után egyetlen magyar kormány sem fogja elismerni az ártatlan zsidó áldozatoktól elrabolt, rosszul szerzett új tulajdonukat. A zsidó lakások lakói saját érdekükben járnak el, ha a zsidók által hátrahagyott javak őrzőinek tekintik magukat, hiszen a háború után minden veszteségért ők lesznek felelősek, anyagi felelősséggel, valamint a büntetőbíróságok előtt is ők lesznek felelősek, ezért célszerűnek látszik, ha az új lakók a helyi hatóság segítségével leltárt készítenek a lakásokban talált javakról és gondoskodnak arról, hogy a háború után, amikor a törvényes rend helyreáll, minden visszakerüljön a törvényes tulajdonosokhoz."[4]

A Londonból Magyarországra sugárzott rádióadások az ország lakosságának lelkiismeretére, kollektív önképére is hatni próbáltak, azt húzva alá, hogy zsidók üldözése és megsemmisítése egy olyan stigma lesz a háború után, amely nemzedékekre meg fogja határozni azt, hogy miként gondolkoznak a magyarokról. Ennek a megbélyegzettségnek a hangsúlyozása is azt szolgálta, hogy cselekvésre ösztönözze a hallgatóságot és az ország lakosságát, kiemelve, ez az utolsó alkalom arra, hogy a magyarok a következő nemzedékekre is kiható szégyent elhárítsák.

A BBC nagyjából a deportálások kezdetétől – tehát 1944. május közepétől – már hetente megemlítette a gázkamrákat és Auschwitzot is. Sőt a zsidók gázvagonokban való megölését már március végén hallhatták mindazok, akiknek a londoni rádió hallgatására képes készüléke volt. A deportálások megkezdését megelőzőn egy héttel már elhangzott a BBC-ben a következő hír: „A zsidóüldözés új szintre emelkedett. Stockholmi tudósítónk ma este táviratozta: Újabb tömeges letartóztatások történtek. Az áldozatokat már elszállították és a hírhedt oswiecimi koncentrációs táborba dobták. Vagyonukat a magyar állam elkobozta, a magyar állampolgárok olyan nagy segítséget nyújtanak a zsidóknak, hogy a hatóságok a koncentrációs táborral fenyegetik őket."[5]

Július, illetve augusztus első napjaiban már egyre részletesebben számoltak be a zsidók megöléséről. Néhány nappal később újabb híradás hangzott el délután fél hétkor: „Az angol kormány tudomására jutott, hogy magyar zsidók érkeztek Lengyelországba, abból a célból, hogy a hírhedt lengyelországi gázkamrákban kivégezzék őket. Eden külügyminiszter a magyarországi zsidóüldözéssel kapcsolatban a következőket jelentette ki: A magyar kormány eljárása a zsidókérdésben undorral tölti el országunkat. Megtettük és jövőben is megteszünk mindent, ami módunkban áll, de a legbiztosabb orvosság a kegyetlenkedések megszüntetésére a szövetséges nemzetek gyors győzelme."[6] Az MTI Rádiófigyelője egy nappal később, július 6-án szinte ugyanezt jegyezte fel reggel háromnegyed nyolckor: „Lengyel forrásból jelentik: A vasút rakományszámra hozza a magyar zsidókat Lengyelországba, hogy gázzal kivégezzék őket."[7]

Július 7-én a következő hír hangzott el magyarul éjfél előtt háromnegyed órával, amikor az Egyesült Államok külügyminisztere, Cordell Hull üzenetét ismertették: „A magyarországi zsidók otthonainak tervszerű elpusztításáról, valamint a nyomorult zsidóknak gettóba zárásáról

érkező hírek és egyéb barbár cselekedetek mélységes undorral és megvetéssel töltenek el bennünket. Minden amerikai, tekintet nélkül a vallási különbségekre, őszintén csatlakozik Spellman katolikus érsekhez, aki elítéli a magyarországi zsidóüldözéseket. A magyar kormány bizonyítékát adta annak, hogy teljesen a nácik szolgálatában áll. Igen sok magyar azonban ellene van a kormány embertelen rendelkezéseinek és a semleges országokból híreket kaphatunk arról, hogy sokan vannak a magyarok közül, akik emberiességről tesznek bizonyságot és ahol tudnak, segítenek a zsidóságon. A szövetséges hatóságok figyelmét nem kerülik el ezek az emberséges magyarok és nyugodtan lehetnek hogy a háború után elnyerik jutalmukat."[8] Másnap ugyanezt ismételték meg, már részletesebb formában: „A lengyel kormánynak lengyelországi bizalmasaitól kapott értesülése szerint a németek május 15-én 62 vonatot indítottak Magyarországról Lengyelországba, megzsúfolva 600-800 gyermekkel. Ezeknek a szerencsétlen zsidó gyermekeknek ugyanazon a borzalmas sors jutott osztályrészül, mint annak a sok ezer más zsidónak, akiknek Magyarországról való deportálásában minden eszközzel rendelkezésre állott a németeknek a hazaáruló magyar kormány. Nagy többségüket gázkamrákban gyilkolták meg a hírhedt osswieneci koncentrációs táborban."[9] Ezeket az adásokat a természetesen a hét több napján megismételték.

Tíz nappal később, példát mutatandó a magyar katolikusoknak, a Svájci Katolikus Szövetség tiltakozását olvasták be, amelyben újfent egyértelműen szerepelt a gázkamrák megnevezése: „Magyarországról 400 000 zsidót deportáltak Lengyelországba és ott gázkamrákban legyilkolták őket. Több állam tiltakozását fejezte ki ezekért az embertelenségekért és most a Svájci Katolikus Szövetség tiltakozott emiatt. A svájci katolikusok teljes szívvel tiltakoznak a magyarországi zsidóüldözések és zsidókínzások miatt."[10] A szövetségesek egy másik, kevésbé ismert adójának magyar

adása ezt a hírt a következő részletekkel egészítette ki az ugyanezen a napon este fél nyolckor sugárzott adásában: „A németek Lengyelországban valóságos gyárakat építettek, amelyekben a magyarországi zsidók ezreit lemészárolták. A zsidókat először gázkamrában megfullasztották, holttesteiket pedig elhamvasztották [...]".[11]

A szövetségesek híradásai egyre részletesebben számoltak be a zsidók üldözésének kegyetlenségéről azt követően is, hogy a deportálást – ideiglenesen és külpolitikai nyomásra – 1944. július elején felfüggesztette a kormányzó. Az augusztus elején elhangzott híradás már részletesen ismertette a hallgatókkal a deportálás embertelenségét, bár gázkamrákat ekkor nem említettek, de egyértelműsítette a rádióadás, hogy a deportáltakat megölik és elégetik, és a legnagyobb haláltábort is konkrétan megjelölték.

Vasutasok! Hivatalnokok! Nők! – egyes csoportok meggyőzése a deportálások lassításáról

A BBC adásai célzottan szólították meg azon foglalkozási csoportokat is, akiknek kulcsszerepük volt a deportálás mint adminisztratív és logisztikai művelet lebonyolításában. Külön magyar nyelvű felhívást intéztek a MÁV munkatársaihoz – és érdekes módon a hajósokhoz –, akiktől azt remélték, hogy képesek lassítani a deportálást.

A BBC a német–magyar ellentétre építve azzal ösztönözte ellenállásra vasutasukat, hogy a németeket a magyarok elnyomóiként jelenítette meg, és ezt történeti kontextusba helyezte. Ennek részeként a németek úgy tűntek fel az adásokban, mint az ország fosztogatói és kirablói. S ebben az első felhívásban még nem a zsidók megmentésével, hanem a hazafiassággal és az ország védelmével próbálta ellenállásra ösztönözni a vasutasokat az angol adó. „Nektek, vasutasoknak kötelességetek a közlekedési vonalak megszakítása. A ti kezetekben van a haza sorsa. Mindenki ott álljon ellent és úgy, ahogy tud, a vasúti őrházakban, a rendező pályaudvaron, a forgalmi irodában, az üzletvezetőségben, mindenki a maga helyén gondoskodjék arról, hogy a magyar vasút ne a német, hanem magyar érdekeknek megfelelően működjék. Járjatok kezére azoknak, akik utat keresnek a partizánharcosok felé. Segítsétek azokat, akik saját hazájukban bujdosásra kényszerülnek. Ez a kötelessége ma mindenkinek, aki hazáját, családját és önmagát meg akarja menteni. Magyar vasutasok! Gondoskodjatok arról, hogy a német hordák, amelyek hazánk területére betolakodtak, itt el is pusztuljanak."[12]

A következő napon jelent meg először a vasutasoknak szóló üzenetek között a zsidók megmentésére való felszólítás, amely hetekkel, sőt hónapokkal a zsidók deportálásának megkezdése előtt jelezte, hogy a szövetségesek mennyire tisztában voltak az Endlösung lépéseivel. A londoni rádió által sugárzott üzenetek az antiszemita propagandát és a zsidóellenes közgondolkozás főbb kliséit próbálták ellensúlyozni és cáfolni. Ennek az üzenetnek a következő elemei voltak: elsőként azt hangsúlyozták, hogy a zsidók magyarok, másrészt arra vonatkozóan adtak tanácsot, hogy milyen módon lehet szabotálni a deportálást.

Az 1944. március végén a vasutasoknak szóló adásban már szóba került a zsidók gázzal történő megölése, de ezt ekkor még nem a haláltáborokhoz kötötték, hanem arról tájékoztatta a BBC a rádióhallgatót, hogy a vasúti kocsikhoz gázkocsikat csatoltak, amelyekkel megölik a deportáltakat. Az MTI Rádiófigyelő szolgálata szerint a következő szöveg hangzott el: „lehet hogy halál-vagonok vannak kapcsolva a vonatokhoz, amelyek a vágányokon haladnak, vagy a kitérőkben állnak, halálgáz-vagonok, ártatlan áldozatok tömeges kivégzésére."[13] Ez a többször megismételt adás

volt az, amelyben először hallhattak – még jóval a deportálások tényleges megkezdése előtt – a zsidók gázzal való megöléséről. Azonban a szakirodalom hasonló esetekről Magyarország területén nem tud. Talán az is lehetséges, hogy a gázvagonok megemlítésével közelibbé és átélhetőbbé próbáltak tenni a zsidók gázzal való megölésének a hírét, hiszen azt nem egy távoli és ismeretlen lengyelországi helyet, hanem egy, a hétköznapi szemlélők által is látható és könnyen elképzelhető helyszínt jelölt meg.

A vasutasoknak és hajósoknak címzett felszólítás így hangzott: „Ha mozgó vonatot vagy úszó hajót láttok, gondoljatok rá, hogy talán új megszálló csapatokat hoznak az országba, hogy növeljék a magyar nemzet börtönőreinek számát. Talán fegyvert és lőszert hoznak az országba, hogy kiirtsák magyar férjeiteket, akik szembe mernek szállni a német betolakodókkal. Talán Gestapo, vagy SS egységeket hoznak az országba, hogy szorosabban tartsák a láncaitokat. Vagy talán kifelé tartanak az országból a gördülő vonatok, úszó hajók, hogy elvigyék magyar testvéreiteket rabszolgamunkára, dolgoztatni őket elnyomóitok részére. Talán honfitársaitokat viszik ezek a vonatok és hajók német gyűjtőtáborba. Mindegy, hogy zsidót visznek el vagy keresztényt, egyformán magyarok ők, áldozatai a német elnyomóknak. Vagy lehet, hogy halál-vagonok vannak kapcsolva a vonatokhoz, amelyek a vágányokon haladnak, vagy a kitérőkben állnak, halálgáz-vagonok, ártatlan áldozatok tömeges kivégzésére. Ha vonatot, vagy hajót láttok magyarok, vasutasok és hajósok, gondoljatok minderre és akkor tudni fogjátok, mit cselekedjetek."[14] Nem valószínű, hogy magyar vasutasok tömegesen hallgatták volna a BBC nekik címzett üzenetét 1944 márciusában, vagy emlékeztek volna annak tartalmára, amikor hetekkel később ténylegesen elindultak a deportáló szerelvények.

Július elején még zajlottak a deportálások, amikor újabb üzenetben szólították meg a vasutasokat. Ekkor újabb érvrendszerrel próbálkozott

a BBC. Beolvasták John Marchbank, a Közlekedési Dolgozók Szövetsége alelnökének üzenetét, melyet a magyar vasutasoknak címzett. Ez az üzenet a vasutasokat mint szervezett és képzett szakmunkások tömegét szólította meg, akiknek munkájukból, szaktudásából adódó összetartása, büszkesége határokon, egymással szemben álló frontvonalakon nyúlik át. Ebben a rádióadásban is világossá tették számukra, hogy az általuk igazgatott és kísért kocsik a halálba viszik az azokban szállított embereket. „Sürgős felhívással fordulok hozzátok magyar vasutasok. A ti kezetekben van letéve Magyarország jövendő hírneve. Naponta több vonat szállítja el a magyar zsidókat Lengyelországba. A brit kormány tudomására jutott, hogy május 15. és 22. között napi hat vonat hagyta el, zsidókkal megtöltötten Magyarországot és érkezett Lengyelországba. Ott azóta több mint 100 000 magyar zsidót legyilkoltak a németek."[15]

Majd pedig megjelent a BBC adásainak ekkorra már állandóvá váló retorikai eleme: a felelősségre vonással való fenyegetés és könyörgés. „Az Egyesült nemzetek politikája azon alapszik, hogy mindenkit kérlelhetetlenül megbüntet, akinek része volt ezekben a kegyetlenkedésekben. Addig is azonban bizalommal fordulok hozzátok, magyar vasutasok. Késleltessétek ezeket a zsidókat szállító vonatokat. Segítsétek a szerencsétlen és agyon sanyargatott szegény zsidókat. Tegyétek meg Magyarország jövője és hírneve érdekében az elvesztett háború eme utolsó szakaszában!"[16]

A vasutasoknak szóló üzenet kapcsán látható, hogy BBC adásainak az összeállításakor számos alkalommal igyekeztek azt a benyomást kelteni, hogy a szövetségesek pontosabb információkkal rendelkeznek arról, mi történik Magyarországon, mint az átlag magyar rádióhallgató. Ez fontos eleme volt a hitelesség megteremtésének és annak, hogy a szövetségesek figyelik a magyarországi eseményeket. Ennek az érvelésnek volt része az is, hogy a rádióadás pontosan közölte, hogy május közepén hat szerelvény

indult naponta Lengyelországba. Azonban ez az 1944. július első napjaiban sugárzott adás homályban hagyta, hogy miként gyilkolták meg a deportáltakat, holott az már számos korábbi híradásban említésre került.

A végső megoldás végrehajtásában leginkább kulcsfontosságú csoportnak a vasutasokat tartották, a deportálást elsősorban logisztikai folyamatként fogva fel, azonban a londoni adó más foglalkozási csoportot is próbált meggyőzni. A zsidóellenes rendeletek végrehajtása elsősorban köztisztviselőktől függött. Annak érdekében, hogy a nekik szóló üzenetet hitelesítsék a rádióhallgatók előtt, „egy Londonban tartózkodó volt magyar állami tisztviselő"[17] magyarországi kollégáinak címzett felszólítását olvasták be. Ez az üzenet történeti kontextusba ágyazta a német megszállás utáni helyzetet, a korábbi „német/osztrák" elnyomáshoz hasonlítva azt. Aláhúzta, hogy immár nem elegendő a passzív ellenállás, amely a korábbi hivatalnoknemzedékeknek volt hatásos fegyvere az egykori „német" – azaz osztrák – elnyomással szemben. „Az a szolgálat azonban, amelyet szerencsétlen nemzetünk elvár a magyar köztisztviselői társadalomtól, ezúttal nem merülhet ki a puszta passzív ellenállásban."[18]

A Rádiófigyelő jelentései a Magyarországon csak illegálisan hallgatható BBC szövegeire vonatkozóan azért is sokatmondóak, mert azt is tartalmazzák, hogy mikor és mely szövegrészeket zavarták. A köztisztviselőknek címzett felhívást legalább kétszer zavarták, ami azt jelenti, hogy ezt az üzenetet különösen érzékenynek tekintette a politikai hatalom. Elsősorban azokat a részeket szerették volna érthetetlenné tenni, amelyek az ellenállást hangsúlyozták a köztisztviselői eskü nevében. Ezt nehezítette, hogy akik a zavarást végrehajtották, maguk sem tudták előre, hogy mi fog a szövegben elhangozni, akárcsak egy átlag rádióhallgató. A BBC tippet is adott arra vonatkozóan, hogy miként lehet elkerülni a rendszer szolgálatát a szervezett nemzeti ellenállás első lépéseként. „A magyar köz-

tisztviselő hivatali esküje értelmében az alkotmányellenes kormány iránt semmiféle engedelmességre nem kötelezhető, sőt a magyar lelkiismeret azt parancsolja, hogy részt vegyen az ellenállás munkájában: a jelenlegi rendszer szétbomlasztásában és a szervezett nemzeti ellenállás kialakításában. [Zavarás.] Tagadja meg a szolgálat teljesítését betegség, vagy családi ügyek címén. [Zavarás.] Aki pedig szolgálati helyén marad, iparkodjék minden rendelkezésére álló módon ellenszegülni a kormány intézkedéseinek. A vezető tisztviselők törvénytelen rendelkezéseinek tudatos szabotálása segítheti a nemzeti ellenállást. Az alacsonyabb beosztásúak tüntessék el a referensek elintézésre váró aktáit. [Zavarás.] A köztisztviselők ellenállása nem merülhet ki a kormányintézkedések szabotálásában, hanem aktívan is részt kell vennie az ellenállásban."[19]

Az aktív ellenállás alatt Londonban nem fegyveres harcot értettek, hanem a kollaboránsok dokumentálását. „Jegyezzék fel minden mondatukat, állítsák össze az árulók, a megbízhatatlanok és a gyengék listáját."[20] Végül új eskütételre szólították fel a tisztviselőket, ehhez pedig egy új szöveg is elhangzott az angol rádióban: „Én – mindenki mondja a nevét – esküszöm az élő Istenre, hogy magyar lelkiismeretem parancsszavához hű leszek, Magyarország alkotmányellenes lakájkormányának intézkedései ellen harcolni fogok és az ellene harcolókat támogatom!"[21]

Nemcsak foglalkozási csoportokat – munkásokat, vasutasokat, tisztviselőket – szólítottak meg a londoni rádió üzenetei, hanem megcélozták az ország legnépesebb csoportját, a nőket is. Ezek a rádióüzenetek a nőket közkeletű tradicionális sztereotípiákat felhasználva a férfiak támaszaként, békeszeretőként, családjukért, családjuk körében élőként jelenítették meg. Ebben az esetben is történeti példára építettek a nők mozgósítása érdekében, így az egri nők betolakodók ellen vívott harcát hozta fel példaként a BBC. Másrészt igyekeztek a nők – gyárban, műhelyekben vagy

a mezőgazdaságban – dolgozó rétegeit megszólítani, akikről – igencsak tévesen – társadalmi helyzetükből adódóan is rendszerkritikus gondolkozást feltételeztek. Ez húzódhat meg amögött, hogy a tehetősebb – tehát háztartásbeli – vagy éppen a hivatalokban dolgozó nők tömegei teljesen kimaradtak a megszólításból. Elsősorban arra ösztönözték a nőket, hogy biztassák a férfiakat németellenes harcra. „Igaz, mi asszonyok, egész szívünkkel szeretjük a békét, a család csak békében tud fejlődni, de ennek a békének ma harc az ára és ebben a harcban a férfiak oldalán nekünk, nőknek is részt kell vennünk. Nekünk kell biztatnunk apáinkat, férjeiket és kedveseinket, hogy létrehozzuk a harc után a békét, amely után oly hőn vágyódunk, de amely nem érkezhet el addig, amíg a náci elnyomás utolsó szikráját is ki nem irtjuk a föld színéről."[22]

A Roosevelt elnök beszédéből származó idézet is megemlítette a nőket, és a zsidók megmentésére szólította fel őket, már 1944 márciusának utolsó napjaiban, érdekes módon úgy jelenítve meg a nőket, mint akik szeretettel viszonyultak a munkaszolgálatos férfiakhoz, és segítették őket. Most már nem egyének, hanem üldözött családok befogadására biztatták őket, mintha ők döntöttek volna arról, hogy segítenek-e a családjaik vagy sem, megnyílnak-e a keresztények otthonok ajtói az üldözöttek előtt vagy sem. Annak érdekében, hogy a megmentéssel járó – talán anyagi – terhek ne rémítsék el a családanyákat, az üzenet hangsúlyozta, hogy csak ideiglenes, rövid ideig tartó segítségnyújtásról van szó. „A magyar nők, aki a közelmúltban nem egyszer szívükbe fogadtak egy zsidó munkaszolgálatost, fogadjanak most szívükbe menekült üldözötteket. Mindenütt ki kell adni a jelszót: minden keresztény család fogadjon védelmébe egy idegen, vagy zsidó vallású embert. A náci garázdálkodásnak órái meg vannak számlálva, mint ahogyan meg vannak számlálva a háborús bűnösök napjai is. Ezért nem hosszú időre szóló kötelezettségvállalásról van

szó."[23] A lakosság azon részének, akik nem vállalkoztak az üldözöttek befogadására, azt javasolták, hogy gyűjtsenek bizonyítékokat a háborút követő felelősségre vonásokhoz.

„Van azonban még egy módja a védelemnek: feljegyezni azoknak a nevét és tetteit, akik részt vesznek az üldözöttek üldözésében, a nácik gonosz tetteiben. Feljegyezni mindent, ha lehet fényképezni és eltenni ezeket a dokumentumokat, mert nagy szükség lesz azokra, ha majd megint a magyar alkotmány és a magyar törvények alapján álló független magyar bíróságok fognak ítélkezni Magyarországon. Érezze minden gonosztevő, hogy titkos szemek figyelik minden lépését, mint ahogy figyelik is és figyeljük mi is."[24]

Kísérlet a Magyar Rádió információs monopóliumának megtörésére

A BBC Magyar Adása és a budapesti rádió – tehát a hivatalos állami magyar adó – szinte heti gyakorisággal cáfolta egymás híreit. A londoni rádió a magyar média különféle csatornáin elhangzó híreit és állításait tette éles kritika tárgyává, így biztosítva egy eltérő értelmezést a hallgatók számára, és megtörve a hatalom – inkább csak remélt, mint valóságos – információs monopóliumát. A hivatalos információforrás hitelességének aláásására három eszköze volt. A szövetséges államokban megjelenő lapok Magyarországra vonatkozó vezércikkeinek ismertetése, a hivatalos magyar média hiteltelenítése a rádióadásokhoz vagy újságcikkekhez fűzött kommentárokkal, valamint a zsidóüldözést elítélő nyilatkozatok ismertetése az ország lakosságával.

A BBC-nek fontos célkitűzése volt, hogy a szövetségesek sajtójának Magyarországról alkotott képéről tudósítson, így teremtve meg a lehető-

ségét annak, hogy a rádióhallgatóhoz olyan hírek is eljussanak, amelyek a magyar médiából teljesen hiányoztak, mert kellemetlenek voltak a politikai hatalom számára. Ezek a sajtóismertetések annak is bizonyítékául szolgáltak, hogy a szövetségesek figyelnek Magyarországra, és pontosan tisztában vannak azzal, hogy milyen események történnek az országban. A magyarországi zsidóüldözés kapcsán ezeknek az ismertetéseknek az íve megegyezik a többi híradáséival, azaz a kezdetben pozitív és kérlelő hang egyre keményebb és fenyegetőbb lett.

Jó példa erre a német megszállás után ismertetett *Sunday Times*-cikk, amely ugyancsak a fenti ívet követi, és igyekszik világos különbséget tenni a náci Németország és Magyarország között, példákon keresztül rámutatva arra, hogy a vonakodó csatlósnál a német megszállásig nem voltak olyan kemény zsidóellenes intézkedések, mint a Harmadik Birodalomban és a nácik által megszállt területeken. A német megszállást megelőző zsidóüldözés relativizálása azt a célt szolgálta, hogy egy pozitív Magyarország-képet teremtsenek meg, s ennek érdekében úgy tett a BBC, mintha korábban nem is lett volna zsidóüldözés az országban. A relativizálás és az elhallgatás éppen azt a célt szolgálta, hogy egy olyan imagináció – amelyet leegyszerűsítve lehetne a „jó Magyarország" képnek nevezni – jelenjen meg a magyar rádióhallgató előtt, amellyel könnyű azonosulni, mert nem vár el sem önkritikát, sem felelősséget, sem cselekvést. Ez a narratíva a komfortosságán túlmenően megszokottságot is jelentett, s ekkor még a fenyegetés – amely később oly jellemző lesz – még csak távoli lehetőségként merül fel.

Két héttel a német megszállást követően a BBC Magyar Adása így jellemezte Magyarországot: „[...] bár Magyarország tengelyállam és hagyományos antiszemita társadalma van, mégis jobban viselkedett a zsidókkal és a menekültekkel szemben, mint a tengely bármely más európai országa.

Jól tudjuk itt Amerikában, hogy Magyarország a lengyel menekültek ezreit megvendégelte, sőt számos német katonaszökevénynek adott menedéket. Ami Amerikát illeti, ezeket a tényeket Magyarország javára írja. Amerikában egészen biztosan hatást fog tenni, ha igaz ellenállás fejlődne ki a német megszállók ellen, ha egy magyar földalatti mozgalom csatlakozna a többi délkelet-európai földalatti mozgalomhoz. Amint Magyarország teljesen engedelmeskedik a megszálló németeknek, Amerika szíve meg fog keményedni."[25]

Nemcsak a szélsőjobboldali sajtóban, hanem általában az egész magyar sajtóban nagyon elterjedt érvelés volt, miszerint a háború egy élethalál harc. A háborúnak fajok és nemzetek egymás elleni küzdelmeként való felfogása végső soron azt jelentette, hogy a vesztest kiirtják. A népirtással való fenyegetés fontos érv volt a mozgósítást célul kitűző sajtótermékekben, hogy így is ösztönözzék a háborús erőfeszítéseket. A magyar sajtóban is napi szinten jelentek meg olyan cikkek, amelyek a magyarok vagy németek jövendőbeli kiirtásával vádolták a szövetségeseket, a Szovjetuniót vagy éppen a zsidókat. A hazai propagandának ezzel az elemével és az ebből adódó kollektív félelemmel a szövetségesek is tisztában voltak, így olyan adásokat sugároztak, amelyek igyekeztek eloszlatni a németek vagy éppen magyarok ellen irányuló népirtás rémképét. A félelmeket próbálták racionalizálni. „Az angol rádió hallgatói nagyon jól tudják, hogy senkinek sem áll szándékában a német népet megsemmisíteni. Göbbels az, aki mindig megsemmisíti a német népet [sic], ő mondja nekik [azaz a németeknek – K. G.], hogy ez a háború csak kétféleképpen végződhetik: Németország vagy győz, vagy megsemmisül. Miután Németország nem nyerheti meg a háborút, ez annyit jelent, hogy Göbbels szerint megsemmisülés vár rá. Ez persze ostobaság, de a német nép és csatlósai jól teszik, ha megfontolják, hogy minél tovább harcolnak, annál köze-

lebb jutnak a megsemmisüléséhez."[25] Azonban ez a megsemmisülés nem a szövetségesek által, hanem a saját kormányzat rossz katonai, politikai döntései miatt – egyszóval: kitartás a végsőkig –, a háború pusztításán keresztül következik be.

A BBC adásaiban gazdag kultúrájú és történelmű országként jelenítették meg Magyarországot. Ezzel a szándékosan idealizált képpel állították szembe a német megszállást. Azt lehet mondani, hogy a BBC adásainak értelmezésében a civilizáltság és kulturáltság mérőfoka a zsidóellenes intézkedések súlyossága volt. Éppen ezért tekintették Magyarország német megszállását egy fordulópontnak, ahonnan kezdve az ország fokozatosan elveszítette a civilizáltságát, és barbárrá vált, mert saját kultúrája, értékrendje (a kereszténység) és saját állampolgárai ellen fordult. „Amióta a nácik átvették a hatalmat Magyarországon, a civilizáció fokozatosan süllyed lefelé. Tegnap ünnepélyesen elpusztítottak Magyarországon félmillió könyvet, amelyet zsidó írók írtak. A zsidókat mindenütt összefogdosták, gettóba zárják és tulajdonaikat az állam elkobozza. Kitiltják őket az értelmiségi életpályájáról s elviszik őket szörnyű körülmények között. A zsidók vasárnap nem utazhatnak, nem járhatnak színházba, nyilvános fürdőkbe és kávéházakba. Undorító tények ezek. De nem térnek el más náci államok intézkedéseiről. De tény az is, hogy az elmúlt hónapokban Közép-Európában Magyarország volt majdnem az egyetlen ország, amelyben bizonyos fokig türelmességet tanúsítottak a zsidók iránt, akiknek a magyar élet és társadalom annyit köszönhet."[27]

Már befejeződött a vidéki zsidóság deportálása, amikor a londoni rádió Robert Anthony Eden nyilatkozatát idézte. Az angol külügyminiszter a szövetségesek mihamarabbi győzelmét látta a még ki nem irtott zsidók megmentésének egyetlen eszközének, hiszen mindazok a tanácsok és fenyegetések, amelyek megmentésük érdekében történtek, eredménytelenek

maradtak. Az adásban a szövetségeseket az emberiség és emberiesség érdekében küzdő erőként jelenítették meg, szemben a civilizációjukat elveszítő, a népirtásban részt vevő államokkal. „[Eden brit külügyminiszter elítéli – K. G.] a hazaáruló magyar kormányt azért, hogy cinkos módon segített a németeknek a magyarországi zsidók deportálásában és lemészárlásában. E valamikor civilizáltnak számított két ország véres kezű gyilkos gonosztevőinél minden kérés és intés süket fülekre talált. A felháborodott emberiség nem tehet mást, minthogy még nagyobb erővel törekszik a világnak az ilyen emberfeletti gonoszságtól és szörnyetegszerű gonosztevőktől való megszabadítására."[28]

Július 17-én a *New Chronicle* vezércikkét ismertette a BBC annak érdekében, hogy a magyar hallgatók számára világos legyen: a világ pontosan tudja, hogy mi történt a vidéki zsidósággal, és rámutatott az ország felelősségére is. Leszögezte, hogy az államfő mind katonaként, mind keresztényként elveszítette becsületét. Mivel az adás első része az államfőt kritizálta, rendkívüli módon zavarták, így őrizve a népszerűségét az országban – olyannyira, hogy az MTI Rádiófigyelő szolgálat is csak több adásismétlésből tudta rekonstruálni a szöveget. „Magyarország odaláncolta magát Hitlerhez és gonosz... [Zavarás.] Horthy hozzájárulását adta egy rettenetes bűntetthez, amelyet Ferenc József és tisztikara minden hibája ellenére is borzalommal és undorral elítélt volna. Horthy kormányzó, akinek nincs királya, tengernagy, akinek nincs flottája, Horthy Miklós keresztény lelki ismeretéből kivetkőzve... [Zavarás.]"[29] Majd a nürnbergi törvényekre tért rá a rádióadás, egyértelműsítve, hogy az a zsidók kiirtásához vezető út első lépése volt, amelyet azonban a világ bűnös módon tétlenül nézett. Végül a magyarokat elítélő nyilatkozattal ért véget az üzenet: „A sárga folt ma nem a szégyen, hanem a becsület jele. Káin bélyege nem az üldözött, hanem az üldöző homlokán van most. S az üldözőnek

meg kell tanulnia, hogy amikor zsidó gyilkol – akárcsak Káin – testvérgyilkosságot követ el. A megtorlás problémája alapvető problémája lesz európai társadalom háború utáni gyökeres átrendeződésének."[30]

A londoni rádió szinte azonnal reagált a zsidóüldözés főbb állomásaira, így elítélte a sárga csillag bevezetését és a későbbi gettósítást is. A nemzeti becsület védelmét mint érvet a sárga csillag felvarrásának a napján is használta a BBC. Ekkor arra hívta fel a magyarok figyelmét, hogy a zsidóüldözés sárga foltja mint a szégyen jelképe azt követően is rá fog tapadni a magyar névre, és akkor is rajtuk marad, amikor a háború után az üldözött zsidók felszabadulnak. „Történelmi vonatkozásaiban a Sárga Folt kevésbé a magyar zsidóság, mint inkább az egész magyar nemzet ügye. Magyarország számára a tét a nép hírneve, az a kérdés, hogy – még jóval azután is, hogy a Sárga Folt eltűnt Magyarország utcáiról – a szabad nemzetek közösségében az ország nevét beszennyezik-e a gyávaság és a kicsinyhitűség Sárga Foltjával vagy sem."[31]

A magyar média is igyekezett egyensúlyozni a londoni rádió híradásait, így – ahogy azt a következő fejezetben tárgyalni fogom – fokozott antiszemita propagandával reagált, amely számos elemből épült fel. Ennek részeként a zsidóellenes intézkedéseket bagatellizálták, sőt az üldözés tényét is megkérdőjelezték. Míg a londoni adó a gettólétesítés örök szégyenére figyelmeztette a magyar lakosságot, addig a Magyar Rádió azt a múlthoz való – szinte természetes – visszatérésként értelmezte: „A zsidók visszaküldése a ghettóba egyáltalában nem az a nagy büntetés, ahogyan ezt külföldön a magyarok ellenségei híresztelik. A zsidók mindig ghettóban éltek. Akik leszoktak erről, most megismerik a tradicionális és elfelejtett zsidóéletmódot."[32]

A BBC azonnal reflektált a Magyarországon zajló eseményekre is, így például a budapesti rádió 1944. augusztus 21-én tudósított arról, hogy Horthy Miklós a Ludovikán hadnaggyá avatott növendékeihez intézett beszédet Szent István napján. A londoni rádió egy nappal később már foglalkozott ezzel a problémás tisztavató beszéddel. „Hipokrízis ma a magyar államfőnek ilyeneket mondani: »Magyarország európai missziót teljesít, a magyar lovagiasság tradíciója« stb. Hogyan mondhat ilyet Horthy, aki megtámadta azt a Jugoszláviát, mellyel hetekkel előbb örök barátsági szerződést kötött és aki ártatlan zsidók tízezreinek legyilkolásához nyújt segédkezet."[33]

Március végén a BBC Rajniss Ferenc – akit a „legaljasabb lelkű budapesti német bérencnek és zsidófalónak" jellemzett az adás – egy cikkére reagált, amelyben a zsidókat internacionalizmussal és a bolsevizmus támogatásával vádolta. A szélsőjobboldali sajtó elterjedt toposzait használva Rajniss úgy jelenítette meg a zsidókat, mint akikből hiányzik a nemzeti érzés, és akik ellenzik a Szovjetunió elleni háborút. Ennél azonban sokkal hosszabb és fontosabb volt az a kommentár, amelyet 1944. július közepén – tehát már félmilliós vidéki zsidóság deportálását követően – sugárzott a BBC Imrédy Béla egyik kijelentését megcáfolandó. Rajniss a két világháború közötti időszak második felének egyik legismertebb, legsikeresebb szélsőjobboldali újságírója, szerkesztője és politikusa volt. Törvénytelen, árva gyerekként nőtt fel Erdélyben. Harcolt az első világháborúban, és orosz hadifogságba esett. Hazatérésekor, 1921-ben még elítélte a fehérterrort és a Tanácsköztársaságot követő zsidóüldözést. Életének ebben a liberális korszakában egyáltalán nem volt antiszemita, hitt a magyar társadalom modernizációjának szükségességében, amelynek alapja szerinte a szolidaritás kell, hogy legyen.[34] Ennek elősegítésére az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában tanult társadalomtudományt a húszas évek második felében. A visszaemlékezését sajtó alá rendező Sipos Péter azt lebegteti az előszóban, hogy a tengerentúli tanulmányainak költségeit „»magányos és gazdag«" zsidó szeretőnői finanszírozták.[35] Az amerikai és angliai szociológiai kur-

zusok látogatásával az volt a célja, hogy a legújabb társadalomtudományi ismeretekkel tanfolyamot hozzon létre Magyarországon, és intézményesítse a szociális nevelést. Ennek a liberális értékrendnek megfelelően Hitler hatalomra kerülését is sötét korszaknak minősítette 1933-ban. Ekkor még kifejezetten náciellenes volt, a bal- és jobboldal határán helyezkedett el, s nem pengetett antiszemita húrokat. Teljes pálfordulása 1935–36-ban következett be, amikor feladta korábbi ellenzéki álláspontját, és a Gömbös Gyula, majd Imrédy Béla támogatója lett, csodálva a Harmadik Birodalmat és vakon hitet téve a német szövetség mellett.

1944. július közepén Imrédy Béla a nem zsidók lelkiismeretét megnyugtatandó Pécsett tartott beszédében megemlítette röviden a „zsidókérdést" is, és hangsúlyozta, hogy senki életének kioltása nem szárad a magyarok lelkén. A beszámolók szerint „Hangoztatta, hogy Magyarországon ez volt a leghatalmasabb társadalmi operáció hosszú évtizedek óta. Szemben a külföldön terjesztett rémhírekkel megállapítja, hogy sem a magyar hatóságoknak, sem egyetlen magyar embernek a kezeihez egyetlen csepp zsidó vér sem tapad. Ilyen hatalmas kérdés megoldásánál elkerülhetetlen, hogy kisebb bajok ne adódjanak."[35] Az, hogy egyáltalán felmerült ez a kérdés, ezzel a szókészlettel ugyancsak kötődik a BBC-hez, amely pontosan azzal vádolta a magyarokat már márciusban – ahogy azt még a későbbiekben tárgyalni fogom –, hogy ártatlanok vére szennyezi a kezüket. Imrédy beszéde előtt egy héttel hangzott el a New York-i és a canterburyi érsek szózata a keresztény magyarokhoz. Ez is szerepet játszott abban, hogy a magyar állam és a magyar társadalom zsidóüldözésben játszott szerepét fontos volt megemlítenie az egykori miniszterelnöknek, és hogy az valamilyen szinten a közbeszéd tárgyává vált.

Notarius álnéven Neugröschl Endre, a BBC ismert magyar kommentátora válaszolt Londonból. Célja Imrédy önfelmentő szövegének cáfola-

ta volt, rámutatva az abban meghúzódó csúsztatásokra. Imrédy – amint később látni fogjuk a magyar sajtó reakcióinak elemzésekor – elsősorban azzal érvelt, hogy a magyarok nem öltek meg senkit, ezért ártatlanok. A BBC éppen ezt az álszent érvet próbálta szétzúzni, rámutatva arra, hogy nem a zsidók megölése a vád a magyar kormány ellen, hanem hogy kiszolgáltatta őket a gyilkosnak, és így bűnrészessé vált, mert ekkor már köztudott volt, hogy a németek megölik a deportáltakat. Mivel ez egy rendkívül fontos kommentár, így teljes terjedelmében idézem a szöveget, amelyet a magyar hallgatók 1944. július 20-án, éjfél előtt öt perccel hallottak: „A magyar rádió tengerentúli hírszolgálata kivonatot közölt Imrédy Béla egyik legutóbbi beszédéből. E kivonat szerint, amelyet szó szerint idézek, Imrédy a következőket mondotta: a külföldön terjesztett rémhírekkel szemben megállapítom, hogy a magyar hatóságok vagy bármely magyar ember kezéhez egyetlen csepp zsidó vér sem tapad. Ez a nyilatkozat gyáva rosszhiszeműség iskolapéldája. Ismételten leszögeztük már, hogy a magyar kormányt nem azzal vádoljuk, hogy ártatlan magyar zsidókat lemészárolt, hanem a magyar kormány a zsidó fajú magyar állampolgárokat tömegesen kiszolgáltatta a német hatóságoknak, a magyar állam területéről való deportálás céljából. Tette ezt pedig a magyar kormány abban a tudatban, hogy ilyen módon kiszolgáltatja a magyar zsidókat a német hóhérnak, aki a legborzalmasabb kegyetlenséggel fogja legyilkolni őket. Ezzel a váddal szemben nem lehet arra hivatkozni, hogy egy Németországgal kötött állítólagos egyezmény értelmében a magyar kormány köteles Németországnak magyar munkaerőt szállítani. Senki széles e világon nem hiszi el ezt a mesét, hogy a Magyarországból elhurcolt zsidó asszonyok, gyermekek és öregek útja a német hadigyárakba, és nem pedig a hóhérok gázkamrájába vezet. Nem elég válasz a váddal szemben Imrédy állítása, nevezetesen, hogy a magyar hatóságok hivata-

luknál fogva nem vesznek részt egyetlen magyar zsidó lemészárlásában sem. Nemcsak az a gyilkos, aki a gyilkosságot elköveti, hanem az is, aki abban a biztos tudatban szolgáltatja ki az ártatlanokat, hogy meg fogják őket ölni. Ezeket is eléri a büntetés az igazságos megtorlás napján. Vegye tehát [sic] tudomásul Imrédy és csatlósai, s a magyar zsidók üldözésében és deportálásában résztvevő minden magyar tisztviselő, csendőr és rendőr, hogy az elszámolás napján, amely vitathatatlanul közelebb van, személyes felelősségre fogják vonni őket, az ártatlanul legyilkoltak véreiért."[37]

A szövetségesek az USA-ból és Londonból sugárzott adásai mindazon külföldi nyilatkozatokról is beszámoltak, amelyek elítélték a zsidóüldözést, érkezzen az akár kormányoktól, akár egyházi személyektől, akár egyesületektől. 1944. június 3-án este háromnegyed tízkor az MTI sem tudta venni az amerikai adást, mert annyira zavarták, ezért későbbi ismétlésekből állították össze a tiltott adás szövegét. Nem véletlenül zavarták ennyire, mert ekkor tudhatták volna meg a hallgatók, hogy az Amerikai Külügyi Bizottság tizenöt tagja kiáltványt intézett az ország lakosságához, amelyben nyíltan és egyértelmű bizonyossággal beszéltek a zsidók meggyilkolásáról – a vidéki Magyarországról ekkor már két hete erőltetett ütemben zajlottak a deportálások. Az adásból a hallgatók értesülhettek arról, hogy a kiáltvány „[...] arra buzdította a magyarokat, hogy álljanak ellen annak a náci erőfeszítésnek, amely a magyarországi zsidók kiirtására irányul. Ezt a kiáltványt – tekintettel annak fontosságára – a következőkben teljes egészében megismételjük. Az Egyesült Államok népe és minden szabadságszerető nép borzadállyal gondol arra a hírre, hogy Hitler halálra ítélt 800 000 zsidó polgárt. Elgondolhatatlan, hogy a magyar nép eltűrje ártatlan emberek, asszonyok és gyerekek hidegvérű legyilkolását. Még nemrég Magyarország tízezrek menedéke volt, amikor Magyarországra menekültek a náci terror elől."[38]

Három héttel később, 1944. június végén az Amerikai Külügyi Bizottság újabb üzenetet intézett a magyar kormányhoz. Ekkorra megváltozott a hangnem, látva a deportálások töretlen folytatását, és egyértelmű büntetéssel fenyegették meg a magyar politikai elitet, de a szöveg azt is jelzi, hogy mégsem adták fel teljesen a reményt, hogy Magyarország változtathat politikáján: „Igen erősen érint bennünket a nácik által megszállott országokban veszélyben lévő milliók borzasztó helyzete. Nem elégszünk meg azzal, hogy csatlakozunk azokhoz, akik kifejezték felháborodásukat a német kormány barbarizmusával szemben. Szilárd elhatározásunk, hogy kiszolgáltatják az igazságnak azokat a bűnösöket, akik ezért az embertelen viselkedésért felelősek. Érdeklődésünk és elhatározásunk most elsősorban Magyarország felé irányul, ahol majdnem egymillió zsidó élete forog kockán. Az események megmutatták, hogy a katonai fejlemények az Egyesült Nemzetek javára alakulnak. Ebben a történelmi pillanatban Magyarországnak le kell fékeznie az embertelenség áradatát, amely a határain belül élő kiszolgáltatott emberek ellen irányul."[39] Pár nap elteltével a rádió az Egyesült Államok képviselőházának üzenetét közvetítette szinte azonos tartalommal: „vessenek gátat a védtelen népekkel szemben való embertelenségnek".[40]

„Nem lehet Istent szeretni és testvért gyűlölni" – kísérlet a keresztények meggyőzésére

A BBC számos erőfeszítést tett annak érdekében, hogy a magyar rádióhallgató, valamint a magyar lakosság lelkiismeretére hasson, így ellensúlyozva az antiszemita közhangulatot és segítve az üldözöttek túlélését. Ennek a meggyőzésnek volt narratív eszköze, hogy a magyarokat mint vallásos

keresztényeket szólították meg. A hívő keresztények lelkiismeretére beszélve azt hangsúlyozták ezek a híradások és kommentárok, hogy a faji alapú üldözés összeegyeztethetetlen a keresztény egyházak alaptanításával. Így azt sugallták, hogy mindazok, akik aktívan vagy passzívan támogatják a zsidók üldözését, nem a keresztényi elveknek megfelelően járnak el.

Az ország keresztény hagyományaira és a magyar szentekre való hivatkozás visszatérő eleme volt azoknak az adásoknak, amelyek az ország katolikus lakosságát mint hívők közösségét célozták meg. Beszédében Roosevelt elnök is erre épített, valamint azokhoz a toposzokhoz nyúlt, amelyek pozitív színben tüntették fel az országot, megemlítve annak gazdag kultúráját és múltját, valamint hangsúlyozva, hogy ezzel bizonyára összeegyeztethetetlen a zsidóüldözés barbársága, amelyet a BBC adásaiban egy civilizációs visszalépésként értelmeztek. Ez a szöveg is hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmus ellentmond a kereszténységnek. „A magyar nép már csaknem ezer esztendeje, hogy az első Árpád-házi királlyal, Szent Istvánnal a keresztény kultúrnemzetek sorába lépett. Legalábbis így tanítja ezt a magyar történelem és ezt hirdeti a magyar tradíció. Erre a tradícióra, erre a keresztényi szeretetre apellálnak az Egyesült Államok elnökének szavai: megmenteni a modern kor iszonyatos Nérói elől az üldözötteket, közöttük azokat is, akiknek népéből született József és Mária, akik között élte le harminchárom áldozatos évét a Megváltó és akik a kereszténység első hívőit és első vértanút adták."[41]

Két héttel a német megszállás után, 1944. március 30-án, este nyolc óra előtt tíz perccel London hullámhosszán nem a BBC, hanem New York és Amerika Hangja jelentkezett. Dr. Balásy Antal üzenetét közvetítette, aki a vatikáni magyar követségen volt titkár az 1920-as évek végén, a negyvenes évek elején pedig Londonban. Ebben az üzenetben egyértelműen hírül adta a magyar hallgatóknak, hogy a németeknek milyen céljaik vannak

a zsidókkal, homályosan utalva azokra a tömeggyilkosságokra, amelyeket az általuk megszállt országokban elkövettek. Az ő beszéde is illeszkedik a korai rádióüzenetek azon mintázatába, amelyek idealizálták a zsidók és más menekültek helyzetét a német megszállás előtti időszakban. A keresztény hitből adódó imperatívuszként fogalmazta meg, hogy a magyaroknak kötelessége segíteni az üldözötteket, ennek elmaradása esetén pedig a magyarok lesznek a felelősek az ártatlanok megöléséért. Először használta a későbbi üzenetekben számosféleképpen visszatérő megfogalmazást, miszerint az ártatlanok vére visszahull az elkövetők fejére. Éppen ez a véreskezűség lesz az, amit a magyar sajtó ezekre az üzenetekre reagálva büszkén tagadni fog, és amely teher alól a deportálások után igyekszik majd különféle csúsztatásokkal kitérni. „Magyarok! Magyarország katonai megszállása országunk nyakára szabadította azt a hírhedt német náci hadsereget, amelynek kezéhez Európa szerte ezernyi ártatlan ember vére tapad. Az ország nyakára zúdították a Gestapo fenevadjait, akiknek a hatalma arra jó, hogy védtelen embertársaikat gyilkolják, ha netán tagadni mernék a Führer istenségét. Ez a banda garázdálkodik ma Magyarországon és így rettegni kell attól, hogy megismétlődnek hazánkban azok a rémtettek, amelyek a náci nevet gyűlöltté tették mindenütt, ahol a kereszténységet, a tisztességet és az emberbaráti szeretetet még mindig követendő eszménynek tartják. Az eddigi magyar kormányok, ha politikailag vétettek is a magyar ügy és a magyar jövő ellen, egyes szomorú kivételektől eltekintve, nem süllyedtek a náci barátaik gyilkos színvonalára. Félni kell attól, hogy hazánkban is folyni fog az ártatlan vér."[42]

Az üldözött zsidókkal szembeni empátia megteremtésének érdekében olyan keresztény – elsősorban római katolikus – tekintélyekre hivatkozott a BBC a magyar nyelvű adásaiban, mint például a pápa vagy más nyugat-európai, amerikai főpapok, akik egyértelműen és nyíltan elítélték a zsidók

magyarországi üldözését, és ellenállásra, az üldözöttek segítésére szólították föl a híveket. Annak érdekében, hogy a nem üldözött lakosság tömegei minél könnyebben azonosulhassanak a zsidók üldözését elítélő üzenetekkel, a BBC olyan beszédeket sugárzott, amelyek a zsidó és a keresztény vallás közötti hasonlóságot hangsúlyozták. A legfőbb üzenet a pápától származó mondat volt, miszerint a keresztények szellemileg zsidók. Végül ezek az üzenetek hangsúlyozták, hogy Jézus fajilag zsidó volt, így a követői nem vehetnek részt a zsidók üldözésében, mert aki a zsidókat üldözi, tulajdonképpen Jézus népét üldözi. A rádióadások a pozitív magyar autosztereotípiákat is sorra vették, miszerint a magyarok lovagiasak és kulturáltak, amely tulajdonságokkal köztudomásúlag összeegyeztethetetlen a zsidók üldözése.

A hívő keresztény magyarokat célzó szövegek közül az egyik a New York-i érsek, Francis Joseph Spellman beszéde volt, amelyet számosféleképpen fordítva, rövidítve, kivonatolva közölt a szövetségesek rádiója és sajtója, továbbá többféle magyar fordításban maradt fenn, többé-kevésbé teljes változatát egy emigráns dél-amerikai magyar lap közölte.[43] Az MTI Rádiófigyelő szolgálata a következőképpen jegyezte fel a BBC munkatársai által készített magyar fordítást: „Szomorúan és fájdalommal halljuk, hogy a magyar kormány beleegyezett a zsidókat kiközösítő gonosztettek alkalmazásába. A hír minden emberben megrendülést és felháborodást keltett, akinek csak igazságérzete és emberi érzése van. A faji különbségtétel ellentétben áll a katolikus vallás tanításaival, és Magyarország népének nagy többsége katolikus vallású. Szinte hihetetlennek rémlik, hogy egy nemzet, amelynek olyan nemes hagyományai vannak, mint a magyarnak, eszközül adta magát a büntevők kezébe és a faj és a vér hamis mítosza mellé állott. Emlékezzünk XI. Pius pápa szavaira, aki azt mondta: nem vehetek részt a zsidók... (érthetetlen). Ábrahámot hősünknek tartjuk és szellemben sémiták vagyunk. A zsidó származású Szűz Mária képe

díszíti a magyar bélyegeket és a magyar nemzeti címert. Felfoghatatlan, hogy egy olyan nép, amelynek keresztény múltja van és amelynek politikai hagyományai magukba foglalják Európa legrégibb parlamentáris, demokratikus intézményeit, minden átmenet nélkül megtagadja a történelmi múltját. Minden magyar ember jól teszi, ha rá emlékezik, hogy aki gyűlöli embertársait, nem nevezheti magát kereszténynek és nem tekintheti magát Krisztus követőjének."[44]

A BBC a magyarországi keresztény rádióhallgatók meggyőzése végett említette meg Spellman beszédének egyik mondatát, amelyben XI. Pius pápa állítását idézi, miszerint „szellemileg sémiták vagyunk". Valójában a kijelentés még a világháború kitörése előtt hangzott el, teljesen más kontextusban. 1938 szeptemberében a belga katolikus rádió igazgatósága zarándokolt el Rómába, ahol az ekkor már nagyon beteg pápa fogadta őket.[45] A zarándokok egy régi imakönyvet adtak ajándékba a Szentatyának. Ezen a – nem hivatalos – beszélgetésen került szóba a zsidókérdés, az itt elhangzott – csupán néhány – mondatnak számos fordítása és rövidítése jelent meg, de a beszélgetés teljes egésze valójában ismeretlen a szakirodalomban egészen a mai napig. A beszélgetés során a pápa a következőket mondhatta: „Az antiszemitizmus nem egyeztethető össze a Szentírás szellemével és szövegével. Az antiszemitizmus számunkra ellenszenves mozgalom, mellyel igaz keresztény nem érthet egyet. Íme, felolvasom nektek Szent Pál levelét, amelyben arra hivatkozik, hogy Ábrahámtól származunk... [a beszámolók szerint ezen a ponton a pápa elsírta magát – K. G.]. Igaz keresztény nem lehet antiszemita. Mindenki olyan gazdasági eszközökkel védekezhet, amilyenekkel akar. De az antiszemitizmus megengedhetetlen fegyver. Hiszen mi valamennyien szellemileg sémiták vagyunk."[46]

Kritikusan közelítve ahhoz a néhány mondathoz, amely rendelkezésünkre áll, különösen a következő rész fontos: „Mindenki olyan gazda-

sági eszközökkel védekezhet, amilyenekkel akar. De az antiszemitizmus megengedhetetlen fegyver."[47] Mindez azt sejteti, hogy a pápa és a belga zarándokok között a korszakban közkeletű elképzelés került szóba, amely szerint a zsidók gazdaságilag veszélyeztetik, elnyomják a kereszténveket.[48] Csak ebben a kontextusban érthető a pápa kijelentése miszerint „Mindenki olyan gazdasági eszközökkel védekezhet, amilyenekkel akar". Mindez azt is sejteti, hogy a pápa a fent említett antiszemita képzetet elfogadta realitásként, és jóváhagyta a keresztények gazdasági „önvédelmét", annak csupán az eszközét ítélte el. Vannak kutatók, akik szerint ez az utolsó mondat volt XI. Pius életében tett legfontosabb kijelentése, de ennek ellenére alig – inkább csak legendákat – tudunk erről beszélgetésről.

Bár a szakirodalom – különösen a Vatikán és a holokauszt kapcsolatát vizsgálva – számos helyen említi a pápai kijelentést, miszerint „szellemileg sémiták vagyunk", de különféle szerzők teljesen eltérő időpontokhoz kötik annak elhangzását 1938 szeptembere és novembere között.[49] Azonban meg kell jegyezni, hogy a pápának ezt a kijelentését nem közölte a Vatikán saját lapja, a *L'Osservatore Romano,* és nem került be egyetlen hivatalos pápai dokumentumba sem, hiszen csupán egy informális fogadáson elhangzott kijelentés – mondhatni, magánvélemény – volt.[50] Ennek ellenére az európai katolikus sajtóban megjelent, nem úgy, mint Magyarországon, ahol csak az asszimilált zsidók lapja, az *Egyenlőség* számolt be róla „A pápa sír..." címmel. XI. Pius 1939 februárjában bekövetkezett halálát követően *A magyar zsidók lapja* emlékezett meg a „nagy zsidóbarát" pápáról a francia főrabbi rádióbeszédét említve, aki ugyancsak idézte „halhatatlan nyilatkozatát az újkori antiszemitizmus ellen".[51] Azonban minderről semmit nem tudtak azok a rádióhallgatók, akik Spellman érsek beszédének részeként hallották a pápai kijelentést 1944. július 8-án, délután fél négykor Magyarországon. Számolva azzal, hogy a magyar vidéki lakosság többségének nincsen hozzáférése rádióhoz, Spellman érsek a katolikusokhoz szóló „könyörgő levelét" nemcsak rádióban sugározták, hanem kivonatát röplapok formájában is terjesztették.[52]

Francis J. Spellman New York-i érsek nyilatkozatának teljes szövegét érdemes az éterben elhangzott mellé illeszteni. Az összehasonlítás több dologra világít rá, egyrészt, hogy mely részeket vágták ki a rövidítés során a szerkesztők, illetve, hogy melyek voltak a legérzékenyebb részek, amelyeket igyekeztek a magyar hatóságok érthetetlenné tenni, mert különösen „veszélyesnek" találtak a hazai rádióhallgatóra. Ugyanakkor a magyar cenzorok sem tudták pontosan, hogy mi és mikor fog elhangozni a beszédben, ami jelentősen megnehezítette a munkájukat. Ezzel kapcsolatban rögtön leszögezhető, hogy azokat a mondatokat zavarták, amelyekben az érsek XI. Piusra hivatkozva kijelentette, hogy a keresztények nem vehetnek részt a zsidók üldözésében, mert a kereszténység zsidó eredetű vallás. További előnye a vágatlan szövegnek, hogy lehetőséget ad annak feltárásra, hogy miként építették fel az érsek szövegírói a beszédet, és melyek voltak azok az utalások, történelmi párhuzamok, amelyektől azt remélték, hogy meggyőzi a magyarországi vallásos, nemzeti érzelmű és konzervatív rádióhallgatót. Az emigráns magyar sajtó és az amerikai diplomácia is széles körben terjesztette az érsek beszédét, amely teljes egészében így szólt: „Pünkösd ünnepén, azon a napon, amikor Krisztus egyháza még inkább magasra emeli küldetésének nemzeteken és fajokon felülemelkedő jellegét, tudomásunkra jutott, hogy Magyarország kormánya olyan döntést hozott, amely a zsidó lakosság ellen diszkriminatív törvények egész sorát léptette hatályba. Azt is megtudtuk, hogy Izrael népének ezt a boldogtalan magyarországi töredékét gettókba hurcolták, miután lakóházait és üzleteit gondosan kirabolták és kifosztották. Ez a hír minden embert megdöbbentett, akinek van igazságérzete és emberi érzése. Mindez szöges el-

lentétben áll a katolikus hittel, amelyet a magyar nép hatalmas többsége a magáénak vall. Ez a magyar történelmi és kultúrhagyomány legnemesebb lapjainak a megtagadása. Viharos korszakokon át a magyar katolikusok hűségesek maradtak az igazságosság fennkölt elveihez, amelyeket Égi Urunk a Hegyi Beszédben kinyilvánított. Ezekhez tartották magukat mind a mongolok és a törökök támadásai idején, mind pedig a mi korunkban, Kun Béla és kegyetlen osztagai keserű üldözése idején. Éppen ezért tűnik oly hihetetlennek, hogy egy nemzet, amely ily következetesen tartotta magát az emberi szeretet parancsolatához és a katolikus egyház tanításához, most behódol a tyrannia hamis törvényeinek, a vér és a faj megfontolásai alapján. Hogyan is feledhetnék el ezek a jóakaratú emberek XII. Pius[53] pápa ünnepélyes szavait: »Ábrahámot a mi pátriárkánknak nevezik. Az antiszemitizmus nem egyeztethető össze ennek[54] a szövegnek a magasztos realitásával. Ez olyan mozgalom, amelyben mi, keresztények nem vehetünk részt. Spirituálisán ugyanis szemiták vagyunk.« Az egyik legnagyobb lecke, amelyet Szent Istvánnak, Magyarország királyának és patrónus szentjének az életéből magunkévá kell tennünk, hogy egyetlen kisebbséget sem szabad elnyomni. E téren bármifajta igazságtalanság lerombolhatja és szétzúzhatja akármelyik nemzet integritását. Szent István magyar király közel ezer éve kapta koronáját II. Szilveszter pápától. Megértette, hogy Magyarországot nyomós földrajzi kényszerek Európa országútjainak egyik találkozási pontjává teszik, ahol szükségképpen különböző fajú népcsoportok fognak összetalálkozni. Szent István ezért ahhoz szoktatta önmagát és népét, hogy úgy éljen másokkal, mint ugyanannak a szerető anyaföldnek a közös gyermekei. Ugyanez a szent nemzeti hős mindig arról álmodott, hogy Magyarország Regnum Marianum, vagyis Mária királysága legyen. Mindmáig az ország jelvényein és postabélyegein látható Mária alakja, az Ember fia édesanyjáé. Minden tragédiák legnagyobbika

lenne ezért, ha egy nép, amely ennyire kötődik Máriához, a zsidó leányhoz, aki a Megváltó anyjává lett, tűréssel támogatna olyan kegyetlen törvényeket, amelyek célja, hogy szétszórják és megsemmisítsék azt a fajt, amelyből Jézus és Mária származott. Hihetetlen, hogy egy nép, ilyen mély keresztény hittel, a maga dicsőséges történetével, a kontinens legrégibb parlamenti tradícióival csatlakozna a gyűlölet kórusához, és önként alávetné magát a tyrannia vérszomjának és gazságainak. Egyetlen ember sem létezhet, aki szerethetné Istent, miközben gyűlöli a testvéreit. Senki sem lehet az irgalmas Megváltó hű követője, aki gyűlöli a testvéreit."[55]

Nemcsak New York érseke, hanem William Temple[56] canterburyi érsek beszédéből is idézett a BBC, annak érdekében, hogy hitelesítse üzenetét a nem zsidó magyar hallgatók között, figyelmeztetve és meggyőzve őket a zsidóüldözés rendkívüli súlyosságáról. A BBC néhány óra különbséggel két alkalommal is sugározta a canterburyi érsek üzenetét 1944. július 8-án este és késő éjszaka. Az MTI mindkettőt rögzítette. Az érsek beszéde először röviden háromnegyed hétkor volt hallgató: „A canterbury érsek ma a következő felhívást intézte a magyar néphez: Szólni kívánok Magyarország keresztény népéhez, mert hírt kaptam egy semleges nemzet egyházférfiától, hogy Magyarországon most a németek az urak és a zsidókat a legkegyetlenebb eszközökkel kínozzák. [Zavarás.] Lengyelországba deportálják és ott legyilkolják őket. Teljes hitemmel és lelkemmel remélem, hogy a magyarországi keresztények mindent megtesznek, hogy megmentsék ezeket az ártatlanokat. De lehetséges, hogy nem tudják a történteket, s ezért fordultam ily módon Magyarország keresztény népéhez. [Zavarás.] Tegyetek meg mindent, amit csak tudtok! Mentsétek meg az ártatlanokat, még ha ez a legnagyobb veszéllyel jár is! [Zavarás.] Mint keresztény szóltam hozzátok. [Zavarás.] Tegyetek meg minden tőletek telhetőt!" [57] Az érsek beszéde ugyanaznap második alkalommal

éjjel negyed tizenkettőkor hangzott el.[58] A magyar hatóságok igyekeztek ezt is megakadályozni, erősen zavarták a kulcsfontosságú üzenet terjedését. Azonban az MTI munkatársai a két adásból megpróbálták rekonstruálni az adás szövegét, így a második, terjedelmesebb adás rögzítésekor már kihagyták a zavarásra vonatkozó megjegyzéseket, és egy koherens szöveget alkottak: „Szólni kívánok a magyarországi keresztény lakossághoz, amennyiben az én szavam eljut hozzájuk, mert hírt kaptunk arról, hogy Magyarországon kegyetlen üldözés folyik a zsidók ellen. Ezt a hírt újabb hírek csak megerősítették még. Eszerint a német kormány parancsára Magyarországon tömegesen fogják el a zsidókat és azoknak, akiket elfognak, kevés reményük marad az élethez. A zsidókat a sziléziai Auschitzbe szállítják. Magyarország keleti megyéiből ez a deportálás már meg is történt és most folyik a zsidók elszállítása Nyugat-Magyarországról. A zsidók elszállítása olyan körülmények között történik, hogy mire céljukhoz érnek, legnagyobb részük már halott. Akik életben maradnak, azokat A[u]sschitzben legyilkolják. A magyarországi keresztények tudják, hogy ez történik és remélem, hogy mindent megtesznek a zsidók érdekében, elrejtve őket és segítve az üldözés elől. De nem lehetetlen, hogy nem tudnak erről, ezért üzenem ezt a magyar keresztényeknek, hogy a keresztény vallás becsületének védelmében tegyenek meg minden lehetőt a zsidók érdekében még akkor is, ha a személyes áldozatokat követelnek tőlük, annak a krisztusi mondás értelmében, hogy »bizony mondom nektek, mit cselekedtek eggyel is az én kicsinyeim közül, én velem cselekeditek azt«."[59]

1944 nyár végén is sugárzott olyan adásokat a BBC, amelynek célja volt, hogy szembesítések a magyar lakosságot a zsidóüldözésben való részvétel felelősségével, és végső soron ellenállásra szólítsák fel a lakosságot. A BBC Magyar Adása 1944. augusztus közepén sugározta a Károlyi Mihály által vezetett Londoni Magyar Tanács gyűlésén elhangzott beszédet,

amely a korábban tárgyalt retorikai elemekre támaszkodott, de a végső célja annak egyértelműsítése volt, hogy a zsidók üldözésében és megölésében, a németeknek való átadásában részt vevők biztosan elszámoltatásra kerülnek. A felelősségre vonás és a megtorlásossal való fenyegetés után azt villantotta fel szöveg, hogy mindez mivel kerülhető el, ezáltal sarkallva ellenállásra a rádióhallgatókat. Másrészt arra az autosztereotípiára is épített a szöveg, miszerint a magyarok szabadságszeretőek és fontos számukra az egyenlőség, ezt a pozitív magyarságképet – amely 1848 öröksége – pedig örökre szétzúzza a népirtás gyalázata.

A BBC-ben közölt beszéd szerint az egész nemzetet sújtó szégyen elkerülésének egyetlen eszköze az üldözöttek segítése és a zsidóellenes rendeletek szabotálása. Ebben az adásban már hangsúlyozták, hogy az ellenállók dokumentálják az üldözést, így szolgáltatva bizonyítékokat a későbbi eljárásoknak. „Dühvel és szégyennel vettük az arról szóló híreket, hogy Magyarország német megszállói, a magyar kormánnyal együtt, Magyarországot a legszégyenteljesebb faji és politikai üldözések színhelyévé tették. A tisztesség minden hagyományát félretéve, a szomszéd országokból menekült zsidók ezreit adták át a német hóhéroknak. A nemzeti függetlenség utolsó maradványát is megsemmisítve, magyar zsidókat adtak át a német rabtartóknak, így járulva emberek ezrei tömeges lemészárlásához. Megfosztva a zsidókat napi kenyerüktől és munkához való joguktól, éheztetve gyermekeket és nőket, és gettókat létesítve, olyan szégyent hoztak hazánkra, melyet sohasem fog elfelejteni a civilizált világ. A magyar nép – Kossuth Lajos és Petőfi Sándor népe –, mely egykor büszke volt arra, hogy az emberi szabadságért és egyenlőségért az első sorban harcolt, nem szabad, hogy elfelejtse, mivel tartozik saját becsületének, eszményképeinek és érdekeinek. Könyörtelen megtorlás fog jönni. Egy bűnös, uszító, rendeletkészítő és azok végrehajtója sem fog elmenekülni – ugyanaz lesz a sorsuk, ami

tömeggyilkosoknak, rablóknak és árulóknak jár. Magyar férfiak, magyar nők! Ha meg akarjátok menteni Magyarországot ma – ma, mikor a német hadsereg végső és teljes vereségét szenvedi –, példát kell mutatnotok a bűnösök kiközösítésével és megsemmisítésével. Készítsetek névsort azokról, akik részt vesznek zsidók és mások üldözésében, gyűjtsetek össze minden adatot, fényképet és iratot a bűntettekről. Segítsétek az üldözött zsidókat és azokat az üldözött magyarokat, akiket Himmler német és magyar ügynökei azért keresnek, mert bátran harcolnak az emberi szabadságért és nemzeti függetlenségért. Rejtsétek el őket otthonaitokban, adjatok élelmet az éhezőknek, rejtsétek el pénzüket és vagyonukat, amit a magyar bábkormány el akar kobozni és Hitler háborújának, Magyarország rabszolgaságának meghosszabbítására használni. Szabotáljatok minden náci rendeletet és emlékeztessétek Horthyt, a fő háborús bűnözőt és más magyar árulókat, hogy felelősségre lesznek vonva azokért a szégyenteljes törvényekért, melyek a fajvédelem ürügye alatt befeketítik a magyar nevet és nyomorúságot hoznak a magyar népre; emlékeztessétek az árulókat, hogy felelősségre lesznek vonva a demokratikus politikai pártok, a munkásszervezetek és szakszervezetek feloszlatásáért, e testületek pénzének éppúgy, mint tagjaik magánvagyonának elsikkasztásáért, magyar zsidók és áruló uralmuknak ellentálló nem-zsidók gyilkolásáért, kínzásáért, deportálásáért és bebörtönzéséért. Miden keresztény magyar kötelessége bebizonyítani, hogy az emberi méltóság védelmezőinek az oldalán harcol."[60]

A második legnagyobb keresztény felekezet, a magyarországi reformátusok érzékenyítését szolgálták azok az istentiszteletek, amelyeket New Yorkban rendeztek. Ezeket az istentiszteleteket a BBC-n, illetve az Office of War Informationön, azaz a hivatalos amerikai propagandaszerven keresztül Londonból közvetítették a magyar hallgatók felé. Ezeknek a megemlékezéseknek a többségét 1944 júniusában és júliusában tartottak. Július 18-án a New

York-i 69. utcai református templomból közvetítették dr. Takaró Géza lelkész beszédét, amelyhez hasonlót szerveztek ugyanezen a napon Londonban is. A helyi magyar nyelvű sajtóban már egy nappal korábban megjelent a felhívás, amely minél nagyobb számú részvételre buzdította a híveket. Világosan leszögezték, hogy az istentisztelet célja a magyarországi zsidóüldözésről és német megszállás alatt megölt zsidókról való megemlékezés.[61]

Az amerikai protestáns magyarság istentiszteletei közül a legjobban dokumentált az 1944. július 9-én tartott református istentisztelet, amelyet New Yorkban, Takaró lelkész templomában tartottak, és amelyre meghívták a World Jewish Congress vezetőit is.[62] Az istentiszteleten katolikusok és zsidók egyaránt részt vettek tiltakozásuk jeleként. Az istentiszteletet dr. Takaró Géza református lelkész vezette, aki az üldözött zsidókkal való együttérzés szimbolikus kifejezése végett arra kérte a híveket, hogy ők is tűzzék ki a sárga csillagot, azonban a beszámolók szerint azt nem a mellükre tűzték, hanem karjukra.[63] Takaró beszédében a csillagról mint szimbólumról beszélt: „Minden magyar református templom tornyán ott díszlik egy csillag és az amerikai lobogót is csillagok ékesítik, tehát a sárga csillag se lehet szégyen."[64] Ezt követően az emberek egyenlőségéről beszélt: „Az isten minden embert, legyen az fehér, vagy fekete, ugyanazon piros vérből alkotott, igy tehát minden embernek egyforma a joga a szabadsághoz."[65] Az istentiszteletet olyan fontosnak tartotta a londoni rádió, hogy azt teljes egészében sugározták Magyarországra, így nem véletlen, hogy az anyaország sajtójában nagy indulatokat váltott ki.

A rádióadás Tóth Lajos egyházgondnok angol nyelvű szózatát is közvetítette, amely a magyarság szégyeneként a beszélt a zsidóüldözésről: „Hitler magyarországi cinkosainak rémtettei mélységesen megrendítettek bennünket és szinte hihetetlennek tűnik, hogy akadjon Magyarországon valaki is, aki segédkezet ad a magyar tradíciók, a magyar liberalizmus és az alkot-

mányos magyar törvények lábbal tiprásával véghezvitt gaztettekhez. Nem nyugodhatunk addig, míg helyre nem hozzuk a magyar becsületen ejtett gyalázatot és törvény elé nem állítjuk a gonosztevőket."[66] Az istentisztelet végével az üdvözlő táviratokat olvasták fel, többek között New York polgármesterétől, az amerikai protestáns egyházak titkárságától, valamint legfontosabbként Spellman bíboros teljes beszédét itt is megismételték.[67]

Pár héttel később, július 23-án a detroiti magyar református egyházban szerveztek istentiszteletet, amelyen Tóth Tibor lelkész az óhazában zajló zsidóüldözésről beszélt. „A náci-Sztójay Magyarországból a legszörnyűbb zsidógyilkolások hírei érkeznek ide, Amerikába. Keresztyént és zsidót egyformán eltölt a borzalom ezen embertelen barbarizmus ellen. A borzalmas üldözés lázadó érzéseket váltott ki minden emberből, aki hisz a krisztusi tanokban."[68] Ezt az istentiszteletet azonban nem közvetítették, így BBC Magyar Adása sem számolt be róla, talán éppen azért, mert ekkorra a kormányzó már ideiglenesen felfüggesztette a deportálást.

A Takaró-féle istentiszteleten részt vett Faludy György is, aki a *Bűnösök vagyunk mindannyian* című cikkében számolt be az eseményről és tette felelőssé a magyar társadalmat, kijelentve, hogy „Horthy és Horthy fenevadjai küldenek tizezerszámra a sziléziai ciángázkamrákba" magyar zsidókat.[69] A sárga csillag használatát a keresztény istentiszteleten a következőképpen magyarázta: „[...] a keresztényi gyülekezet az együttérzés jelképeként magára öltötte a Dávid csillagot, melyet odahaza tíz pengőért árul a magyar kormány azok számára, akiket gázkamrába küld meghalni. Mert a borzalmas haláltánc is csak üzlet Magyarország mostani urainak."[70] A magyar társadalmat ostorozva elítélte azokat a gazdag magyar zsidókat is, akik együttműködtek a Horthy-rendszerrel, míg másokat azért, mert nem mertek fegyverrel ellenállni. Vádolta a kereszténységeket is, akik nem mertek fellázadni az uraik ellen, ugyanakkor az amerikai magyaroknak is felrótta, hogy tiltakozásuk nem volt sem elég hangos, sem elég hatásos. Ahogy önkritikusan megjegyzi: „nem voltunk elég kemények és a demokrácia szabályai szerint vitáztunk velük, ahelyett, hogy adtuk volna őket oda, ahova valók: az FBI kezére és a bolondok házába."[71] Faludy összességében az egész magyar társadalmat – tehát nem kizárólag a keresztényeket – tette felelőssé a kialakult helyzetért. Más hasonló írásaiban is figyelmeztetett arra, hogy nem szabad használni és egymás ellen kijátszani a „zsidó áldozatok" és az „elkövető keresztények" kliséit, ezzel szemben a közös szenvedést hangsúlyozta.[72]

A BBC Magyar Adása már korábban beharangozta a Takaró-féle istentiszteletet. Július 7-én este negyed tizenkettőkor mondták be a hírt, miszerint „a new-yorki református magyarok huszonnégy órára feltűzik a Dávid-csillagot", vasárnap, azaz július 9-én.[73] Az amerikai istentiszteletet követő napon, este negyed kilenckor sugározták New Yorkból Londonon keresztül, amelyet a magyar hatóságok igyekeztek erősen zavarni, így az első részét még a hivatalos Rádiófigyelő sem értette. Ez érzékelteti, hogy mennyire veszélyesnek találták azokat az adásokat, amelyek a magyar állampolgárokat egyházi eseményeken és személyeken keresztül hívőként szólították meg. Takaró beszédében párhuzamot vont az ókori keresztényüldözés és a zsidóüldözés között, valamint a csillagot református jelképként mutatta be, így szimbolikusan is közösséget vállalva a megbélyegzett zsidókkal. Este negyed kilenckor a következőt hallotta a magyar hallgató a különösen zavart adásból: „[...] templom tetején lévő csillag azt jelenti, mondotta a bemondó, amit minden magyar faluban jelent, hogy ott reformátusok laknak. Takaró lelkész szavaiból a következőt hallotta a magyar rádióhallgató: »Testvéreim! Én hiszek a jelképekben. Hiszek akkor is, ha nem népszerűek, de nagy igazságot hirdetnek. Amikor a Colosseumban tízezer keresztet felállítottak szegény emberek kivégzésére, akiknek

egy bűnük volt, hogy keresztények voltak... [Zavarás.] Testvéreim! Szégyen volt, nem csak kínt jelentett akkor a kereszt. Arra kérek mindenkit, hogy tűzzön fel az igehirdetés előtt egy csillagot. Kérem az egyháztanácsosokat, szíveskedjenek mindenkinek felajánlani egy karszalagot csillaggal, és tegye fel mindenki, aki úgy érzi, hogy felteheti, hogy szolidaritást vállalhat azokkal, akik odaát vannak.« (Bemondó: A gyülekezet minden tagja feltűzi a Dávid-csillagot.) Takaró tiszteletes karján Dávid csillaggal megkezdi a beszédet, amelyben az emberi méltóság és szeretet igéjét hirdeti. Pál apostol, zsidó és görög szülők fia mondja, hogy »isten az egész emberi egyetemességet egy vérből teremtette«. Nem érdemli-e meg tehát az a magyar zsidó is az emberiséget, aki jóval az emancipáció előtt már boldog önfeledtséggel ontotta a vérét a magyar szabadságharcért, akiről éppen a napokban írta egy kollégám, hogy hányat terjesztett fel közülük a világháború alatt a legmagasabb kitüntetésekre személyes vitézségükért? Azoknak, akik most egyek az égő méltatlankodásban a démoni zsarnoksággal szemben, azoknak akik megrendült lélekkel, tehetetlenül állanak és sóvárogva várják a vigaszt, a segítséget, akiknek szíve össze dobban a közös aggodalomban és gyászban: azoknak nem szabad többé elengednünk egymás kezét. Az új világnak ilyen új emberekre van szüksége itt és odaát és mindenütt ahol sírás és gyötrelem van."[74] Ezt követően Tóth Lajos, a New York-i református egyház főgondnoka angol beszédének kivonatát közvetítették.

Ebből a fejezetből egyértelműen kiolvasható, hogy a BBC számosféleképpen próbált hatni a rádióhallgatókra, többek között olyan megkérdőjelezhetetlen tekintélyeket hívott segítségül, mint a római pápa, azonban a magyar sajtóban megjelenő ellenpropaganda éppen ezeknek az ellenséges rádióban elhangzó állításoknak a hitelességét és tekintélyét vonta kétségbe, tette hiteltelenné, nevetség tárgyává.

3. A BBC HITELTELENÍTÉSE – MAGYAR ELLENPROPAGANDA

Az autoriter rendszerekben, így a Horthy-rendszerben is, már a háborút megelőzően is, de különösen a háború alatt elterjedt volt az információk tudatos korlátozása, cenzúrázása és a hírek egyoldalú interpretálása a média hivatalos csatornáin keresztül. Hírzárlatos, hírhiányos helyzetekben a szóbeszéd az, amely helyettesíti a tömegkommunikációt.[1] A hírhiányos időkben a média szűkszavúsága adott tág teret a fantáziának, és hozzájárult a rémhírek megszületéséhez és terjedéséhez, amelyeket az ellenséges adók tápláltak. „A híresztelések hatásosságát csak fokozza a háborús propaganda uralma, valamint a cenzúrázott sajtó hitelvesztése, amely elfordítja az embereket a hivatalos hírcsatornáktól, amikben nem hisznek többé."[2] Ezt megakadályozandó és ellensúlyozandó a magyar sajtó és annak szélsőjobboldali része rendszeresen foglalkozott a BBC adásaival.

Az illegális rádióadásokban elhangzó jelentősebb bejelentésekre, felhívásokra és hírekre reagált a magyar nyomtatott sajtó is. Ezeknek a (vezér)cikkeknek alapvető célja volt a londoni rádió magyar nyelvű adásában

elhangzottak cáfolata. Ezeken túlmenően még számos további célja volt a magyar médiában megjelenő masszív ellenpropagandának. Egyrészt a zsidóüldözés jogosságának és törvényességének az alátámasztása, így azt a magyarok részéről jogos önvédelemként állították be. Másrészt az esetleges ezzel kapcsolatos lelkiismereti kérdések eloszlatása és a felelősség teljes hárítása, mondván, a magyarokat nem terheli senki halálának vagy szenvedésének terhe, az ezzel kapcsolatos híresztelések túlzóak, az ellenséges és amúgy is nehezen hihető propaganda rémhírei csupán. Végül, de nem utolsósorban célja volt mindazoknak a megbélyegzése is, akik az üldözötteket segítik. Ez a rendkívül hatásos és nagy volumenű sajtó- és rádiópropaganda pontosan ellentétes volt a BBC adásának céljával és eszközével, amely éppen a nem zsidónak minősülő állampolgárok lelkiismeretére, kereszténységére igyekezett hatni, és az üldözések jogtalanságát, az egész nemzetre kiható szégyenét igyekezett hangsúlyozni.

Az ellenpropagandát és így a hiteltelenítést szolgáló szövegekben közvetett módon utaltak csupán az információforrásra, azaz a londoni magyar adóra. Az, hogy mire és miért utalnak ezek az újságcikkek, csak úgy érthetőek meg, ha ismerjük a BBC híreit, amelyekre ezek a szövegek reflektálnak. Azt is lehetne mondani, hogy ezeknek a szövegeknek a megértéséhez tulajdonképpen a rádióadások adják a kulcsot, motivációjuk, cáfolatuk és dühük csak ezek kontextusában érhetőek meg. Ezek az írások a hírek forrását soha nem nevezték meg pontosan, inkább csak különféle névvel és jelzőkkel írták körbe a BBC-t. Mintha egy összekacsintás lett volna az újságíró, a cenzor és az újságolvasó, rádióhallgató között – úgyis mindenki tudja, hogy a körülírás milyen információforrásra vonatkozik, azt nem szükséges konkrétan feltárni. A rádió és összességében a szövetséges – különösen az angolszász – sajtó hiteltelenítését célzó magyar újságcikkek forrásmegjelölés nélkül olyan módon

idéztek röviden az adások szövegéből, hogy az illeszkedjen az ellenpropaganda érvrendszerébe.

Ebben a fejezetben az ellenpropagandát szolgáló cikkek diskurzus- és narratívaelemzésével azt tárom fel, hogy milyen volt az újságcikkek érvrendszere, mi volt a főbb üzenete az olvasó felé, valamint azt, hogy milyen szövegépítési technikákat használtak fel a londoni magyar adás szavahihetőségének aláásására. Ezen szövegek tartalmával nem érdemes foglalkozni, hiszen alapállításuk egy mondatban összefoglalható: az ellenséges propaganda állításával szemben Magyarországon soha nem volt zsidóüldözés sem a jelenben, sem pedig a múltban, a zsidók üldözésére vonatkozó angolszász híresztelések alaptalanok. Ennek az alátámasztásához alkalmazott technikákat, toposzokat, sztereotípiákat tárom fel, amelyekkel ezt az üzenetet sikeresen terjesztették az ország újságolvasó lakosai között. Ugyancsak nem vizsgálom a cikkek valóságtartalmát, azaz az állításainak hitelességét, hiszen nem a korabeli sajtó hitelességének az ellenőrzése a cél, hanem az, hogy a zsidók kiirtásának szövetségesek által terjesztett hírére miként reagált Magyarországon a sajtó. Azaz milyen képet nyerhetett a nyomtatott médiából az újságolvasó.

A későbbiekben tárgyalandó sajtóorgánumok mindegyike a szélsőjobboldalhoz kötődik, amely nem volt egységes sem ideológiailag, sem szervezetileg. Számos különféle párt, mozgalom és szövetség formálódott ebben a térben. A törésvonalakat elsősorban a németekhez – ellenség vagy szövetséges –, valamint a zsidókhoz, és a képzelt – de általuk igencsak realitásnak tekintett – zsidókérdéshez való viszony, illetve a megcélzott társadalmi bázis – munkásság vagy középosztály – kérdése jelentette, de ugyancsak törésvonal volt Szálasi Ferenc mint vezető megítélése is.[3] Ebben a politikai térben számos – sok tucat – sajtótermék jelent meg, amelyeknek célja különféle törésvonalak és preferenciák mentén informálni és

orientálni az olvasót, de itt csak azokat a lapokat és szerzőket tárgyalom röviden, akiknek írásai később az elemzés tárgyát alkotják.

A szélsőjobboldali vagy nemzetiszocialista értékrendet képviselő lapok közül talán a legpatinásabb a Milotay István által szerkesztett *Új Magyarság*. Milotay a két világháború közötti időszak legnagyobb hatású szélsőjobboldali újságírója volt, egész nemzedékek gondolkozásmódját alapvetően határozta meg munkássága, amely tehetségén és rendkívüli munkabírásán alapult. A korábbi pályafutását illetően meg kell említeni, hogy lapjával a bethleni konszolidáció jobboldali ellenzékét képviselte. Antiszemitizmusára jellemző, hogy támogatta a numerus clausust, a zsidó hallgatók számának korlátozását az egyetemeken, és nagy lelkesedéssel a fogadata müncheni sörpuccsot 1923-ban, azaz Hitler első – sikertelen – kísérletét a hatalomátvételre és a weimari Németország megbuktatására.[4] Az *Új Magyarság* 1938-tól imrédysta – tehát a németekkel feltétlen együttműködő, őket bel- és külpolitikailag teljesen kiszolgáló – ideológiát hirdetett, és a jobboldali középosztályt célozta meg.[5] Gyakorlatilag kormánylapként funkcionált 1934-től. Ez a lap több – a világháború évei alatt fontossá váló – szélsőjobboldali propagandistának vált keltetőjévé a harmincas évek második felében, így itt kezdte az írói pályáját Vajta Ferenc és Dövényi Nagy Lajos is.[6] Állítólag Milotay sohasem volt fajvédő vagy hungarista,[7] aminek némileg ellentmond, hogy a nyilaspuccsot követően is tagja maradt a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének, amely azon országgyűlési képviselőket tömörítette, akik Szálasit támogatták, valamint a háború folytatása mellett tették le a voksukat a kiugrási kísérletet követően is. E szervezet ügyvezető elnöke a már említett, ugyancsak emblematikus újságíró, Rajniss Ferenc lett.

A szélsőjobboldali sajtón belül is kirívóan antiszemita, valamint angolszász- és szovjetellenes volt a szintén Rajniss Ferenc nevével fémjelzett *Magyar Futár*. Az 1941-ben induló lap két szélsőjobboldali újságírónak hozott országos sikert: Dövényi Nagy Lajosnak, de még inkább Rajnissnak. Rajniss ebben a lapban a „goebbelsi propagandatechnikát az angol, amerikai bulvárlapok szerkesztési fogásaival ötvözte, a népszerűségét pedig megsokszorozta a leközölt háborús fotók tömkelege".[8] Dövényi Nagy Lajos – akit a korszakban csak „második Rajnissként" emlegettek – 1943-tól *Az Ország* című, németbarát és élesen antiszemita hetilapban is publikált, amelyet Vajta Ferenccel együtt szerkesztett, s természetesen az előzőkkel azonos világnézetet képviselt és terjesztett.[9] Az 1944-ben csupán harmincéves Vajta korábban a Sorbonne-on tanult Párizsban és Genfben.[10] Olyannyira támogatta a Harmadik Birodalmat, hogy a CIA szerint az Abwehr – tehát a náci katonai hírszerző és elhárító ügynökség – tagja volt.[11] Szálasi Ferenc feltétlen híveként a nemzetvezető uralma idején – néhány hónapra – bécsi főkonzul lett, majd a szovjet front közeledtével az egykori Ausztria területére menekült a nyilaskormányzat többi képviselőjével együtt, és még az Aranyvonat fölött is megkísérelte – sikertelenül – átvenni az irányítást.[12]

Mindezen lapok hangját, a közhangulatot, közgondolkodást befolyásoló hatásukat felerősítette, megsokszorozta a német megszállást követő időszakban Sztójay Döme német bábkormányként funkcionáló kormányának sajtópolitikája. A később elemzendő szövegek túlnyomó többsége is ebből az 1944 márciusa és augusztusa közötti időszakból való. A kormány minden, többé-kevésbé még jelen levő lapot betiltott, amely ellenzéki, rendszerkritikus volt – azaz liberális, független vagy baloldali. Így némították el például a szociáldemokrata *Népszavát*, vagy éppen a németellenes, konzervatív *Magyar Nemzet*et. A lapbetiltások száma több százra tehető, és nemcsak politikai lapokra, hanem e szempontból semleges szaklapokra is kiterjedt. A hadi helyzetről természetesen csak a hivatalos magyar vagy német tájékoztatás alapján lehetett írni. A szigorú cenzú-

rán és sajtókorlátozáson túl a nemkívánatos zsidó és/vagy baloldali újságírókat, szerkesztőket elbocsátották, illetve letartóztatták és internálták.[13]

A sajtónak kulcsszerepe volt abban a propagandában, amelynek célja volt, hogy az információkat elhallgatva vagy torzítva jusson el a társadalomhoz – a korábbiakban tárgyalt BBC-adások éppen a cenzúra és betiltások által határolt információs monopóliumot igyekeztek megtörni. Az erős antiszemita propaganda részeként a deportálásokról a sajtó egy része hallgatott, vagy ha írt róla, indokolt és kedvező intézkedésként tüntette fel, amint az a következő részekből egyértelmű lesz.

Az üldözés mint fikció: „zsidóüldözésnek hitt rendezés"

A BBC híradásait cáfoló kampány része volt, hogy 1944. július közepén számos újság különféle címekkel leközölte a német kormány hivatalos álláspontját: *Sündermann az európai zsidókérdésről*[14]: *Célzatos hírverés és usztítás, hogy az európai zsidókkal való bánásmódban súlyos visszásságok történnek*[15]: *Sündermann mondta: Mi történt a zsidókkal Németországban?*[16]: *Sündermann a zsidókkal való emberséges bánásmódról*[17]: *Hogyan zsidótalanították Németországot?*[18] Ezeknek a cikkeknek az volt a célja, hogy cáfolják az ellenséges propaganda rémhíreit, amelyek „hazug jelentéseket terjesztenek világszerte a zsidók állítólagos bántalmazásáról",[19] és bizonyítsák a zsidókkal szembeni emberséges bánásmódot. Volt olyan cikk, amely külön megjegyezte, hogy „a zsidók ellen Magyarországon hozott intézkedésekről heves vita folyik a semleges külföldi sajtóban".[20] Persze a részletekről és a vita tárgyáról hallgattak a beszámolók, ezekről semmi konkrétumot nem jelöltek meg.

Helmut Südermann náci sajtófőnök szövege mindazokat a náci hazugságokat tartalmazta, amelyekkel el akarták titkolni a zsidók kiirtását

– a magyar sajtó ezt vette át. Ez a szöveg hangsúlyozta, hogy a zsidók jó bánásmódban részesülnek a Birodalomban. Akik tudnak dolgozni, gyűjtő-, illetve munkatáborokba kerültek, míg mindazok, akik nem voltak munkaképesek, a „theresienstadti zsidó telep"[21]-re, amelyet önkormányzattal rendelkező családi gettóként mutattak be az olvasónak. Ez volt a talán legkonkrétabb információ, ami a sajtón keresztül a magyar olvasóhoz eljutott. A cikk azonban ravasz módon csak a németországi zsidók helyzetéről szólt, arról hallgatott, hogy mi lett a magyar vidéki zsidóság sorsa. A naiv újságolvasónak lehetett az a benyomása, hogy a Magyarországról deportált zsidókkal is ugyanez történt, azaz ők is munkatáborba kerültek Németországban, természetesen a szakképzettségük alapján, olyan munkatáborokba, ahová hamarosan csomagokat is lehet majd küldeni – amit ugyancsak megemlített a Harmadik Birodalom helyettes sajtófőnöke. A magyar sajtóban kiadott egyik szövegvariációban van egy sokatmondó állítás arról, hogy a gyűjtőtáborba kerülésüktől „[...] kezdve a zsidók nem állottak többé a német államrendőrség felügyelete alatt".[22] Ez pedig azt sejteti, hogy a német állam számára ezt követően megszűntek létezni, azaz további sorsukról nincsen információ. Mindez a korabeli újságolvasót nemigen gondolkoztatta el. Végül a nyilatkozatot összegző beszámolók a következőképpen záródtak, ugyancsak újra megismételve, hogy a nácik emberséges bánásmóddal fogadják a zsidókat: „Németország azért oly erős, mert ezt a bomlasztó elemet kikapcsolta. A zsidókérdés európai megoldásának példája, amelyet emberségesen, de a való helyzetnek megfelelően hajtanak végre, egyszer majd az egész világon iskolát fog csinálni."[23]

Több beszámoló ünnepelte – nemcsak a szélsőjobboldali sajtóban – a zsidók deportálását, azt a magyarság felszabadulásaként írva le. Ezek a cikkek vagy hallgattak arról, hogy mi történt a zsidónak minősülő lakossággal, vagy a koncentrációs, pontosabban munkatáborokat jelölték meg

végállomásként. Antiszemita toposzokat mozgósított a híradások azon része, amelyek azt hangoztatták, hogy a lezárt marhavagonok munkára vagy munkatáborba szállítják a zsidókat, hiszen a közkeletű előítéletek szerint a munka – azaz a fizikai munka – és a zsidók kölcsönösen kizárták egymást, így azt egy megérdemelt, jogos büntetésként mutatták be.

Számos olyan vezércikk volt, amely a „zsidótlanított" településeket mutatta be, így például a Máramaros környéki Karácsonyfát, ebben az esetben is ismertetve az olvasóval, hogy hová került a korábbi lakosság, és milyen jövő vár a kis községre. „Mindennek természetesen most már vége, *amit most hallunk, azok az utolsó akkordok, amit látunk, az a befejező jelenés.* Ezeknek a felsővidékeknek zsidóságát már nagy részben összegyűjtötték koncentrációs táborokba, csak napok kérdése és megkezdődik a zsidó Karácsonyfalva kiürítése is. *Táborokba kerülnek az összes uzsorakölcsönközvetítők és kénytelenek lesznek munkát végezni, életükben, sőt sok egymást követő generáció életében először.* A kiürített községgel még nem tudni, mi történik, de majdnem bizonyos, hogy *a szennynek és rothadásnak ezt az áporodott telepét alapjában szét kell bontani és el kell hordani.* A szétszedett házak helyén új otthonok épülhetnek majd, tiszta kis hajlékok rutén családok vagy magyar telepesek számára. A magyar munka, a magyar élet birtokába veszi ezt az Isten háta mögött rejtőzött furcsa rezervációs területet is, amelyen ez a számunkra érthetetlenül idegen fajta élte a maga zárkózott életét, nyomorúságot, szenvedést zúdítva közvetlen környezetére és távolabbi vidékek népére is… [kiemelések az eredetiben – K. G.]"[24]

A zsidóság deportálása előtt és alatt szinte új műfajként jelentek meg a sajtóban azok a kárörvendő vidéki tudósítások, amelyek a gettósítást követően mutatták be a zsidók helyzetét településről településre, megyéről megyére. Sajnos ezeknek a tüzetes nyelvi elemzése a mai napig hiányzik a magyar szakirodalomból, holott ezek bizonyára fontos szerepet játszottak a lakosság antiszemitizmusának tüzelésében és a részvétlenség kialakításában. Azonban ezek között voltak olyanok, amelyek egyértelműen – nyelvi hasonlatokat használva – utaltak arra, hogy a zsidók életének utolsó fejezete következik. Ilyen volt Asbóth Ferenc cikke – a *Délvidéki Magyarság*ban 1944 áprilisának utolsó napjaiban –, amely helyszíni beszámolóban mutatta be a szabadkai zsidóság gettóba kényszerítése utáni életét. Asbóth a „gazdag zsidók" méltó büntetéseként írta le a gettósítást, és őket állította szembe a sokat szenvedett magyarsággal, amely végre jobb körülmények közé jut. Ebben tulajdonképpen nincsen semmi újdonság, hiszen a korszak elterjedt toposzait használja fel. Amiben mégis új, hogy nyíltan ír arról, hogy *„Félelmetes a zsidóságnak ez a haláltusája.* Ahogy egymást segítik, ahogy összefognak, tanácsolnak, biztatnak, abban egy világuralomra törő faj szívós életereje buzog fel. Tudja, hiszen okos faj, hogy *sorsa beteljesedett.* A próféták jóslata betöltetett. És még élni akar… most már a puszta életéért. [kiemelések az eredetiben – K. G.]"[25] Majd pedig ószövetségi képi elemeket használva ugyancsak arra utal, hogy a gettósítást követően nem lesz menekvés a zsidók számára. „Lehet, hogy a zsidóság a gettó-szellemben most a nagy történelmi özönvíz idején Noé-bárkát épít. De a [magyar – K. G.] könnyek és fájdalmak összefolynak és nem lesz a zsidóságnak galamb-olajág és Ararát."[26]

Különös súllyal jelent meg az újságokban, hogy ekkor – tehát 1944-ben – emlékeztek meg a Tanácsköztársaság megalakulásának 25. évfordulójáról, amelyet arra használt fel a sajtó, hogy judeobolsevista összeesküvésként értelmezze azt, és a zsidók magyarokkal szembeni bűneként mutassa be. 1944 nyarán, a deportálások idején különös hangsúllyal bírt a Tanácsköztársaság, de különösen a vörös terror borzalmainak emlegetése, amely mintegy hitelesítette és jogossá tette a zsidóüldözést, évtizedekkel későbbi bosszúként írva le azt. A vörös terror felnagyított és eltúlzott borzalmait

használták fel arra, hogy meggyőzzék az olvasót, és a zsidóüldözést kései büntetésként lássa. „Ma a zsidósággal szemben hozott rendszabályok fölött még jó magyarok közt is akadnak, akik sajnálkoznak, s azt mondják: túlságosan keményen bánunk ezzel az örökké idegen, örökké ellenséges és kártékony fajtával."[27] Az üldözött zsidók felé empátiával való fordulást megkérdőjelezendő a magyarok szenvedéseit hangsúlyozták, a vörös terrort a zsidók magyarok meggyilkolására tett kísérletként mutatták be. Az ekkor elhangzott hivatalos beszédek és megemlékezések a borzalmakkal való riogatást célozták, és enyhe intézkedésként jelenítették meg a zsidók diszkriminálását. Azonban csupán a gettósítást említették meg: „[A beszéd] fölelevenítette mindazt a sötét szenvedélyt, mindazt az ótestamentumi kegyetlenkedést, amellyel az elszabadult zsidó hatalmaskodás ki akart itt ölni minden nemzeti érzést a magyarságból, s ártatlanok ezreit gyilkolta halomra csak azért, mert nem voltak hajlandók egyik óráról a másikra szolgává szegődni ennek a sötéten lobogó, világuralomra törő kisebbségnek. Corvin-Klein Ottóék, s a többi zsidó terrorista hóhér kínzásai, elvadult öldöklései mögött hol marad el a magyarság önvédelmi intézkedése, mellyel gettóba szorítja azt a zsidóságot, amely évtizedeken keresztül egyebet se tett, mint hogy bizonyságokat szolgáltatott összeférhetetlenségéről. Egyszer már szerencsétlenségbe döntötték ezt az országot ők és a zsoldjukba szegődött hitványak, most pedig ugyanazt akarták velünk, amit akkor műveltek, – de ezerszeresen felnagyított mértékben."[28] A német megszállást úgy jelenítették meg, hogy az egy újabb bolsevik hatalomátvételtől mentette meg az országot, amelyet a korábbinál jóval nagyobb volumenű vörös terror követett volna, így a zsidók deportálására preventív intézkedésként kerül sor.

„Vádak, hazugságok" címmel reagált külpolitikai rovatában *Az Ország* a Magyarországot ért kritikákra. Ezeket a híreket szokásos módon a zsidó

világ-összeesküvés részeként értelmezte, amelyeket éppen arra talált bizonyítéknak, hogy „a zsidók keze milyen hosszú s hogy a világ legfontosabb hatalmi köreiben jelen vannak, mert a keresztény erényegyletektől kezdve az amerikai kongresszusig csaknem mindent meg tudtak mozdítani".[29] Az ismertetés az állammal szemben megfogalmazott konkrét vádak tárgyalásakor a zsidók diszkriminálását tette szóvá, holott a szövetségesek tiltakozásai a zsidók megölése ellen emeltek szót. Ezt szándékosan úgy interpretálták félre, hogy annak lényegét nem említették, így a magyar olvasónak az a benyomása keletkezett a szöveg alapján, hogy a szövetségesek azért ítélik el a kormányt, mert „politikai okokból különbséget tett a fajok között s a zsidóságot alacsonyabb rendű és magára nézve veszedelmes fajnak minősítette",[30] és a „könyörtelen megtorlást" az ország lakossága kénytelen lesz elviselni. A „magyarellenes" tiltakozások sorában megemlítette a svájci katolikusokat, valamint más, semleges országok sajtóját, azzal vádolva őket, hogy a szövetséges bombázások magyar civil áldozatait említésre sem méltatják, „ezzel szemben zsidóbuzgalmukban annyira mentek, hogy csaknem családok szerint számontartották a zsidóságot, hosszú gyászistentiszteleteket tartottak és tiltakozó gyűléseket rendeztek az általuk zsidóüldözésnek hitt rendezés ellen."[31] Számos cikk magyarázta úgy a szövetségesek nyilatkozatait, hogy szinte egyénenként, azaz név szerint vagy családonként tartják számon a magyar zsidókat.[32] Ez a képtelen értelmezés éppen azt szolgálta, hogy az olvasó egyértelműen kösse a szövetségesekhez a zsidókat, és azt a képzetet terjessze, hogy a zsidók mögött valójában a szövetségesek állnak, míg a magyarokat számlálatlanul, mindenféle lelkiismeret-furdalás nélkül ölik meg az ellenséges bombák. A cikknek ez az első része is a magyar áldozatiságot emelte ki, amely mindenki számára valós és átérezhető tapasztalat volt az országhatárokon belül, szemben a zsidók állítólagos és csak az ellenség által híresztelt szenvedésével.

A második részben az országgal kapcsolatos híreket tárgyalva az írás említést tett Károlyi Mihály tiltakozásáról is. Ennek ismertetése során megkülönböztette a „kis", azaz szegény, valamint a „nagy", azaz gazdag zsidókat, azt állítva, hogy csak a szegény zsidók életét fenyegeti az üldözés, ekkor már gúnyosan, de konkrétan megnevezve azt: „életükért minden igaz embernek aggódnia kell".[33] Majd csúfolódóan rátér arra, hogy milyen érvrendszert használt Károlyi a „fájdalmas hangú" „zsidónyilatkozatához"[34], amellyel a zsidók magyarsága mellett érvelt, így várva el azt az ország lakosságától, hogy megmentse őket. Természetesen nemzetiszocialista nézőpontból ez teljesen elképzelhetetlen volt: „Érdekes, hogy Károlyi a zsidókat mint magyarokat védi, mert szerinte a magyarországi zsidó közösség teljesen felolvadt a nemzet gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális életében. A zsidók nem mint zsidók, hanem mint magyarok jelentkeztek Magyarország életében és igen nagy mértékben hozzájárultak annak fejlesztéséhez."[35] Külön figyelmet szentelt a fenyegetéseknek, megemlítve, hogy Károlyi azt várja el, hogy az ország lakossága lázadjon fel a kormány ellen, amely teljes mértékben abszurd követelés volt. Az emigráns politikus szerint csak így kerülhető el a háborút követő megtorlás, különben „[Magyarország] az ítélőasztalnál a németek mellett fog ülni a vádlottak padján".[36]

A magyar sajtó a *Tablet* című londoni katolikus hetilapnak a zsidók magyarországi üldözésére vonatkozó cikkét is ebben a kontextusban tárgyalta, azt állítva, hogy a szövetségesek számára csak a zsidók helyzete fontos Magyarországon. A cikk első lépésben finoman elutasította, hogy az ország német megszállás alatt állna, elé helyezve az „úgynevezett" jelzőt, és visszautasította, hogy a zsidóüldözés miatt barbárnak bélyegezték a magyarokat. Annak érdekében, hogy az üldözött zsidók iránt minél kevesebb empátiát érezzen az olvasó, úgy állította be a szövetségesek tiltakozását, hogy az nem az emberek életét, hanem a zsidók anyagi érdekeit védik. „Azt írja [a Tablet], hogy: »igazi német alapossággal még március 19-én éjjel öt koncentrációs tábort állítottak fel, hová beszállították az összes prominens zsidót, ideszámítva Chorin és Kornfeld bárókat, akik a magyar felsőház tagjai voltak«. Különösnek tartja azt a tényt, hogy a »hazafias szervezetek elnökei közül senki sincs börtönben s egyetlen jelentős politikus sincs lakat alatt«. – Szomorúan ismerteti a zsidóellenes rendelkezéseket: mint a zsidók megjelölését, elválasztását a keresztény lakosságtól, kiszorításukat az irodalom és a gazdaság területéről stb. Ez a lap, mely még fél évvel ezelőtt is a kultúra legigazibb birtokosának mondotta a magyarságot, most barbároknak tünteti fel."[37]

A gázkamra mint a „zsidó fantázia szárnyalása"

A német megszállást ünneplő és a Hitler elleni merényletet elítélő nemzetiszocialista publicista, Vajta Ferenc cikke 1944. július közepén reagált azokra a BBC-ben is megjelenő hírekre, amelyek a Magyarországon zajló zsidóüldözést elítélték, és azokra, amelyek szerint a deportált magyar zsidókat megölik. Bizonyos szempontból a szokásos retorikai elemekből építkezett ez a cikk is, de egy fontos ponton túlment a sajtóhadjárat átlagos szövegein, amelyek csak ködösen és burkoltan utaltak a rádióértesülések azon részére, amelyekben a zsidók megölését tárgyalták. Ez a vezércikk nyíltan tárgyalta az ellenséges sajtóból származó hírt, miszerint a magyarok népirtást követnek el a zsidók ellen, és a szövetségesek azzal vádolják a magyarokat, hogy a gázkamrában megölik a zsidókat és elégetik őket. A „Zsidóháború" című cikk tulajdonképpen ezt az alapállítást tette nevetségessé, hihetetlenné és hiteltelenné.

A cikk első részében a magyarok számára fenyegető jövőt vázol fel, miszerint Magyarország a háborút követően orosz megszállás alá fog kerülni, és a szövetségesek már nyíltan beszélnek erről. Vajta Ferenc a nyugati sajtóban nyíltan tárgyalt béketervet a magyarok ellen elkövetendő népirtásként értelmezi. A cikk azt vizionálja, hogy a szovjetek erőszakosan Szibériába telepítik és tulajdonképpen kiirtják a magyarokat. Mindezzel a korszak szélsőjobboldali sajtójának állandó toposzait ismétli a cikk. „Az volna a sorsunk, amit a nemzetközi sajtó már többször megírt: áttelepítenének, elsüllyesztenének a szovjetorosz népvesztőben és valahol az Ural tövében elmélkedhetnénk a békerevízió szükségességéről. Hogy a mostani sorsdöntő forduló során nekünk is százszázalékosan helyt kell állnunk, ahhoz vita nem férhet. De nemcsak a kötelességteljesítésnek ezt a nyilvánvaló parancsát kell tudomásul vennünk, hanem utána kell nézni annak is, miért ítélt halálra s miért szeretne vágóhídra hajtani bennünket az angolszász világ?"[38] A magyar sajtónak állandóan visszatérő toposza volt – különösen 1944-ben –, hogy ki és kit akar kiirtani. E kérdés tekintetében mindig a magyarokat jelenítették meg úgy, mint akiket a népirtás veszélye fenyeget, és akik egy lehetséges népirtásnak a tényleges célpontjai és áldozatai lehetnek. A cikk a vesztes háború esetén a magyarok ellen végrehajtandó népirtás elkövetőiként a zsidókat nevezte meg.

A szöveg kategorikusan elutasította a magyarországi zsidók üldözésének tényét. Vajta a zsidókkal szemben a magyarok által elkövetett népirtás vádját annak bizonyítékaként értelmezte, hogy a szövetségesek számára fontosabbak a zsidók, mint a magyarok, és míg a zsidók üldözése ellen felszólalnak, addig a magyar polgári lakosság pusztítását maguk valósítják meg a bombázással. A zsidók üldözése ellen felszólaló nyugati sajtó éppen azáltal jelent meg a szélsőjobboldali orgánumokban zsidóként, hogy a zsidók védelme érdekében emelte föl a hangját. A zsidóüldözés elleni tiltakozás narratívája

kapcsán ez az egyetlen olyan cikk, amely már 1944 júliusában megemlítette a gázkamrákat. Vajta Ferenc a zsidók elleni népirtást és a gázkamrákat egyenesen a „zsidó fantázia szárnyalása"-ként tüntette fel. Más helyen pedig ugyanezeket a híreket becstelen rágalmaknak, valamint a vadállati kegyetlenséggel telített fenyegetőzéseknek, illetve ordas hazugságnak nevezte. A cikk szerint a zsidóüldözésről szóló hírek minden tényleges alapot nélkülöznek, és egyetlen céljuk, hogy a magyaroknak minél rosszabb híre legyen a világban, hiszen Vajta szerint ez az a vád – azaz a népirtás vádja –, amely biztosítja, hogy az ország a háború után a szovjet érdekszférába kerüljön, és ennek következében a magyarok kerüljenek az üldözés célkeresztjébe.

Vajta úgy „fordította le" és tette közérthetővé az ellenséges sajtó által Magyarországon terjesztett hírt, hogy a gázkamrák és a zsidók elégetése olyan képtelenség, mintha a magyarok zsidóhússal táplálkoznának. Vajta szerint az amerikaiakkal bármit el lehet a hitetni a sajtó által, amelyet a zsidók kontrollálnak, így a háborús propaganda bármit állíthat a távoli és ismeretlen Magyarországról. „Most már, hogy a canterburyi érsektől kezdve Anglia és az Egyesült Államok valamennyi főpapja felszólalt a magyarországi zsidóság védelmében és angol politikusok is hitet tettek a »szegény, nyomorult, agyonsanyargatott zsidóság« mellett, senki se tagadhatja többé, hogy a szövetségesek emberbaráti álarca mögött zsidók állnak s nem Roosevelt és Churchill, hanem a nemzetközi zsidóság háborúja ez a küzdelem. Még a Magyarországra küldött bombázókat is azzal bocsátotta útnak a londoni és a New York-i rádió: elmennek megfizetni a szegény ártatlan zsidók kínzásáért. Hogy mi egyetlen zsidót sem kínoztunk és főleg nem égettünk el százezreket gázkamrákban, azt persze Amerikában és Angliában is tudták, az izzadtarcú New York-i zsidó riporter azonban írhatott-e volna szebbet, megdöbbentőbbet, megrázóbbat annál, hogy fajtestvéreit a barbár magyarok fehér gatyában tűz körül táncolva, elevenen megégetik.

Mert bármennyire is nevetségesnek hangzik ez az állítás és bármennyire is hihetetlen ez számunkra, hogy kultúremberek Magyarországról ilyesmit feltételezhetnek, az amerikai sajtó ennél sokkal különbeket is írt. Többoldalas tudósításokban számolt be napokon át a zsidókat szappanná átalakító modern debreceni gyárakról[39] és ma már ott tartunk, hogy talán a németeknél is jobban gyűlöl bennünket a világ zsidósága. Amikor Hitlerék végrehajtották a zsidótörvényeket, még béke volt az egész földön, s ilyen ormótlanul mégsem lehetett hazudni. Most viszont nincs egyetlen fék, semmiféle hatalom, amely megakadályozná a zsidó fantázia szárnyalását és bizony ne csodálkozzunk, ha előbb vagy utóbb azt is megírják majd az amerikai lapok, hogy nyomorunk enyhítésére zsidóhússal táplálkozunk."[40]

A cikk visszautasítja azokat a vádakat, amelyek szerint a magyarok barbárságát és civilizálatlanságát alátámasztja a zsidóüldözés ténye. A barbár magyar képét éppen azért jeleníttette meg és festette le vizuális elemekkel a szerző, hogy tovább építse ezt az újságolvasó számára hihetetlen, sértő és felháborító képet. A Vajta által vizualizált és kiszínezett barbár magyar képe a szövetséges sajtó egyik kijelentésére támaszkodik. „»Magyarország levetette az emberiesség minden álarcát – írja az ellenünk kiadott vádiratában Seaton Watson. – Hiába mondtuk, hiába állítottuk esztendőkön át: a magyar nép nem érdemli meg, hogy a kultúrnemzetek sorában szerepeljen, az idő messzemenően igazolja azokat, akik a volt kisantant mellett törtek lándzsát. A magyar barbarizmus most már semmiféle korlátot sem ismert és Budapesten kegyetlenebbül irtják a zsidókat, mint bárhol a náci Európában.« Ezt mondja, ezt tanítgatja Magyarország trianoni sírásója az angol közvéleménynek. Tudományos szempontokat is idéz és azt hazudja: »a magyarság mindig barbár volt, csak ügyesen titkolta«."[41]

Vajta szerint a magyarok üldözésének mindenki számára átélhető és igaznak tekintett bizonyítéka a trianoni békeszerződés. Ilyen módon a szerző

az irredenta propaganda szellemében a második világháborút a békeszerződés elleni harcként fogta fel. A zsidóüldözés vádját azzal is hiteltelenítette az újságolvasó előtt, hogy a vádat olyan személyekhez kötötte, akik kulcsszerepet játszottak a békeszerződésben, amely mögött ugyancsak a zsidókat és velük szövetséges „demokratikus" erőket fedezte fel. Majd így folytatta: „Mellette persze a Daily Telegraph se szerénykedik. A magyargyűlöletéről közismert baloldali angol újság a magyarság példás megbüntetését követeli és azt javasolja: a háború után a magyarok által megkínzott, de megmenekült zsidókból vésztörvényszéket kell alakítani, hogy ítélkezzék a »bűnös nemzet felett«. A vésztörvényszéket teljhatalommal kellene felruházni – mondja az Eden személyéhez közelálló lap – és lehetővé kell tenni, hogy ne csak a bűnösöket, hanem az egész nemzetet is felelősségre vonhassa. Magyarország súlyos bűnt követett el az európai civilizáció ellen, s mi valóban alapjaiban támadnók meg az új békét, ha nem vonnák felelősségre bűneiért a zsidógyilkosok nemzetét. Példát kell statuálni, hadd lássa mindenki: nem lehet lábbal tiporni az emberi és isteni törvényeket. Magyarország a szovjet megszállása alá kerül, Moszkvát kell felszólítani tehát, hogy segítse elő a zsidóság elégtételszerzését."[42] Vajta úgy interpretálta a zsidóüldözés vádját, hogy az csupán egy alaptalan ürügy arra vonatkozólag, hogy a zsidók kiirtsák a magyarokat a háború után. Így tehát a cikkben megfordul a valóság, és zsidók válnak a magyarok üldözőivé, akiket a biztos népirtás fenyeget abban az esetben, ha a németek oldalán harcolva elveszítik a háborút, tehát fontos mozgósító üzenete is volt a szövegnek. Vajta egyértelműen utalt arra, hogy a háború utáni „zsidóbosszú" következtében mind megölik a magyarokat: „Hírmondója se maradna a magyarságnak, Izrael olyan borzalmas bosszút állna, ami felülmúlna minden képzeletet."[43] A „zsidóbosszú" képe a háború befejezésének évében és azt követően terjedt el széles körben, azonban látható,

hogy magát a toposzt minden valószínűséggel már hónapokkal korábban, a deportálások alatt megkonstruálta a magyar sajtó, reflektálva a háborús bűnösök felelősségre vonásáról szóló hírekre.

Vajta a magyarok zsidók általi üldözésének képét és félelmét azzal erősítette, hogy a nyugati szövetségesek mögött tulajdonképpen a zsidók állnak, pontosabban a „New York-i zsidó világkongresszus", és ők azok, akik az ország bombázását az amerikai elnöknél szorgalmazták: „az amerikai zsidók szólították fel legelsőnek a szövetségeseket a magyar nép könyörtelen elpusztítására".[44] Majd pedig a judeobolsevista toposzt használva a Szovjetuniót a zsidókkal azonosította, és úgy jelenítette meg a magyar zsidókat is, mint akik bolsevikok, így a magyarok ellenségeit támogatják, és érdekeltek a magyarok kipusztításában. A kommunizmushoz fűződő, egymástól eltérő „zsidó" és „magyar" viszonyulás kapcsán jegyzi meg Vajta: „Mit hozzunk fel mindezzel [azaz a magyarok barbár zsidóüldözésének vádjával – K. G.] szemben? Elmondjuk-e, hogy a magyarországi zsidóság megtagadta hazáját és már akkor lelki szövetségre lépett a bolsevizmussal, amikor a legtöbb amerikai még azt se tudta, hogy van-e és ha van, hát milyen az a bolsevizmus? Elmondjuk, hogy a zsidóság ismét a pusztulásunkra spekulál és rögtön kiszolgálta volna Sztálin hadait, ha sikerül a márciusi árulás? Hivatkozhatnánk erre is, meg arra is, a lényeg azonban ugyanaz: ami a mi szemünkben bűn, az az angolszászok és a szovjet szemében érdem."[45]

Hasonló újságcikkek hatására terjedt a „zsidóbosszú" fenyegető képzete a többségi társadalomban a deportálások idején és azt követően, így a deportálásokra részben preventív intézkedésként tekintettek, hiszen azt a szélsőjobboldali újságok önvédelemként értelmezték és jelenítették meg. Azonban a deportálásokat követően a zsidók visszatérésével – és a bosszúval – való fenyegetést a hatóságok rémhírként kezelték és szankcionálták. Így került a hatóságok látókörébe Négyessy Ilona református háztartás-

beli, aki Kistokajban 1944. július végén azt híresztelte, hogy „az oroszok 5 hét múlva itt lesznek, Miskolc hadműveleti területnek lett nyilvánítva. Ha a zsidók visszajönnek, minden zsidóra száz keresztényt gyilkolnak meg".[46] A nyomozati irat néhány sorral lentebb ugyancsak idézi a tanút, aki szerint máskor Négyessy azt mondta, hogy „az angolok minden zsidóért száz magyart fognak legyilkolni".[47] Az idézetek között legalább két jelentős eltérés van. Egyrészt az első felekezeti ellentétről beszél – legalábbis látszólag –, hiszen zsidókat és keresztényeket említ, s itt az oroszok azok, akik a bosszú eszközeként megjelennek. Ezzel szemben a második idézet már az angolokat említi meg ugyanebben a szerepben. Itt valószínűleg a propagandasajtó állításainak átvételéről van szó, amely a vesztes háborút követő zsidóbosszút vizionált, cáfolva a BBC-t, amely szerint a szövetségesek a háború után meg fogják büntetni a zsidók meggyilkolásáért felelősöket – éppen ezért szerepelnek itt az angolok vagy éppen az oroszok. A felelősségre vonást a közbeszéd a „szemet szemért" elv szerint fordította le, amely azt is jelzi, hogy – a fent említett logika alapján – tisztában voltak a zsidók meggyilkolásával, még ha az nem is került nyíltan kimondásra. Nem véletlen, hogy Magyarországon a „zsidóbosszú" képzete számos, az üldözést túlélt és hazatért zsidó ellen elkövetett atrocitás és pogrom mögött erőszakot motiváló képzetként, kollektív félelemként húzódott meg.[48]

Az áldozatiság: „A magyarért nem kár, de a zsidóért igen?"

A lapismertetések Trianon kontrasztjában tették érthetővé a magyar társadalom számára a zsidóüldözést, rámutatva arra, hogy a zsidóüldözést csak azok a hatalmak ítélik el, amelyek a trianoni békeszerződésről döntöttek, azt támogatták. A közbeszédben ez érvényes volt a Szovjetunió-

ra is, még akkor is, ha ez tényszerűen nem volt igaz, mert nem ismerte el a Párizs környéki békék döntéseit. A szovjet sajtóban elhangzó tiltakozásokat egyszerű volt a judeobolsevik összeesküvés keretében magyarázni, oly módon mutatva be azt, hogy a zsidók mögött álló Szovjetunió értelemszerűen védi az antiszemita közbeszédben kommunistának tekintett magyar zsidókat. „Átkozódik a zsidók miatt és pusztulással fenyegeti meg az országot. Ebben azonban semmi új nincs. A Szovjet a zsidókérdés rendezése előtt sem volt »barátunk«. Biztosította Csehszlovákia integritását, ezzel magyar területeket juttatott Beneséknek és a románokat Erdéllyel akarta pótolni a keleti területekért. A szovjet sajtó támogatott minden olyan mozgalmat, mely a magyarságot a trianoni határokhoz akarta visszaszorítani."[49] A zsidóüldözést racionalizáló és bagatellizáló propaganda leghatásosabb eszköze volt, hogy azt a határrevízióval és a területgyarapodással kötötte össze. Ebben az értelmezésben minden a zsidóüldözést elítélő nyilatkozat és cselekedet a trianoni döntést éltető hazaárulásnak minősült. Végső soron olyan módon jelenítették meg a zsidók üldözését – de nem megsemmisítését – a deportálások alatt, mint amely elengedhetetlen eleme volt az ország területei gyarapodásának.

Rajniss Ferenc 1944 májusában megjelent „A légi terror és a zsidókérdés" című vezércikke alapvetően az őslakos magyarok és a bevándorló zsidók ellentétére épített, ami egy széles körben elterjedt antiszemita toposz volt a közbeszédben és a sajtóban egyaránt. Ennek részeként a zsidókat nem magyarokként jelenítette meg, másrészt a zsidóüldözést – és ennek részeként a zsidók bombaveszélyes helyekre való költöztetését – jogos önvédelemként mutatta be, harmadrészt a zsidókat általános bűnbakként használta és a világháború kitöréséért tette felelőssé: „A világháborút kirobbantó zsidó fajta nem menekül meg súlyos felelősségétől sem nálunk, sem másutt."[50]

Rajniss vezércikke a szövetséges bombázások idején széles körben elterjedt hírt kommentálta, mely szerint a magyar kormány a bombázott budapesti területekre zsidókat telepít, abban a reményben, hogy őket nem bombázzák a szövetségesek. Itt meg kell jegyezni, hogy ez inkább csak híresztelés volt, amelynek keretében a zsidókat az ellenséges hatalmak szövetségeseként tüntették fel, így növelve az antiszemitizmust. Rajniss az írásának első soraiban a BBC-re utal. De követte a szélsőjobboldali újságok azon általánosnak mondható gyakorlatát, miszerint csak körbeírják, de nem nevezik meg a Magyarországon illegálisnak tekinthető hírforrást, így nem növelve annak hallgatóságát: „Dühödt, tajtékzó hangok törnek felénk az angolszász országokból a rádió hullámain s a semleges országok hírközvetítésén át amiatt, hogy a magyarországi gyárnegyedek közelébe is jutott jónéhány újonnan szervezett zsidó telep."[51] A szántszándékkal homályban hagyott forrásmegjelölés ellenére is egyértelmű, hogy széles körben hallgatták a brit rádiót az országban a szélsőjobbtól egészen az üldözött zsidókig – természetesen mindannyian másképpen értelmezték a Londonban beolvasott híreket és kommentárokat. Azonban a BBC híradásinak hozzávetőleges ismerete nélkül nem lehetne azonosítani, hogy pontosan milyen adásokra, hírforrásokra utalnak ezek a szövegek.

Rajniss a szövegben szó szerint idéz néhány kifejezést, félmondatot a rádióműsorból, amelyeknek a cáfolatára az egész cikket építi: „...kétségtelenül zsidósugalmazású »angol« indokolás, amely szerint »a történelemben példa nélkül álló gonosztettet« követ el a bombázott Magyarország, ha védekezésében a zsidók életét veszélyezteti és »önmagát zárja ki a keresztény kultúrnemzetek közösségéből« – ha ezt a defenzív módszert továbbra is alkalmazza... Az ilyen nagy zsidóátok után már szinte megnyugtatóan és üdén hat az a fenyegetés, hogy »barbár viselkedésünk következtében« most már barátok nélkül menetelhetünk tovább a történelem és a hábo-

rú véres útjain…"[52] Korábban már tárgyaltam, hogy a BBC egyik üzenete az volt, hogy az ország nem zsidó lakossága ne fogadja el igaznak azokat a híreket, miszerint a zsidók célpontnak tekintett területekre való telepítése védelmet biztosít a légitámadásoktól. A BBC elítélte ezeket a híreszteléseket, és rámutatott arra, hogy ezeknek semmiféle valóságalapja nincsen. Az információs káoszt jól jelzi, hogy a magyar sajtó éppen ennek az ellenkezőjét állította.

A cikk visszautasította a „tudatlan angolszász mesemondók"[53] minden állítását. Elsőként leszögezte, hogy a szövetséges propaganda állításával szemben az angolok nem voltak soha a magyarok barátai, mert nem támogatták a revíziós törekvéseket. Majd pedig „A történelemben példa nélkül álló gonosztett"-re tér rá – amely félmondatnak a BBC adásában eredeti jelentése a zsidók üldözését és előpajzsként való használatát jelentette. E kontextusából kiragadott mondatrész minden valószínűséggel nemcsak a szélsőjobb szemében, hanem a magyar társadalom széles rétegeiben egészen más asszociációkat váltott ki, és egyáltalán nem kötődött a zsidók üldözéséhez. A trianoni területvesztésnek volt a szinonimája, mint a magyarok ellen elkövetett „gonosztettnek". Másrészt az idézett mondatrésznek igencsak aktuális jelentése is volt, mégpedig a közbeszédben a szövetséges bombázásokra utalt, ahol a gonosztett a civil magyarok gyilkolása volt. Rajniss szerint a bombázásokkal, a civilek megölésével a szövetségesek – pontosabban a mögöttük álló zsidók – a magyarok ellen követtek el gonosztettet, ezzel pedig világosan és mindenki számára bizonyítják a barbárságukat. „»A történelemben példa nélkül álló gonosztett« lenne Juda népének fiait az angolszász bombaeső sűrűjébe állítani? Hát hol kezdődött a gonosztett? Kik küldték Magyarország fölé a légi banditákat? S micsoda emberi vagy isteni törvény parancsolt valaha olyat, hogy meghalni és nyomorékra sebesülni csak a gáládul megtámadott ország őslakosságának szabad, de a beterpeszkedett és meggazdagodott zsidó vendég akkor is külön védelmet igényelhet, ha az ellenség győzelmét vad acsarkodással kívánja? Páratlanul gonoszak vagyunk, ha a magunk fajtájának aljas és lelkiismeretlen irtását, védtelen asszonyok, gyerekek, aggok és kórházi ágyakon fekvő betegek elpusztítását, minden rendelkezésünkre álló eszközzel megakadályozni igyekszünk? Viszont a néger pilóta s a csikágói munkanélküli, akinek felszállásáért magas dollárdíjat fizetnek, – a kultúra harcosa ugyebár, mert életében sohasem látott országok népére, műkincseire és házaira halálos bombaesőt zúdít?! *A magyarért nem kár, de a zsidóért igen?*"[54]

Az újságíró visszautasította, hogy a zsidóüldözés miatt a magyarok ne lennének keresztények. Érvrendszerének felépítésekor azokat a történeti toposzokat ismétli meg, amelyek évszázadokkal korábban terjedtek el, miszerint a magyarok a keresztények és a kereszténység védőbástyái voltak a pogány tatárokkal, törökökkel szemben. Ezt a történeti sort Rajniss egészen a Tanácsköztársaságig viszi, amelyet „az istentelen zsidó terroristák" keresztény kultúra elleni harcaként jelenített meg. Utolsó érvként, arra vonatkozóan, hogy a keresztény értékeket olyanok kérik számon a magyarokon, akik nem is keresztények, megemlítette, hogy „a moszkovita vörös hóhérok európai hódítása ellen küzdünk minden erőnkkel" – szemben az angolszászokkal, akik a bolsevikok szövetségesei. Így pedig nem lehetnek igazi keresztények, hiszen olyan politikai hatalom szövetségesei, amely nyíltan ateista. Arra vonatkozólag, hogy angolszász győzelem esetén milyen vérengzést hajt végre a Szovjetunió, Katyńt mint a tényleges – és nem állítólagos – népirtás szimbólumát hozza fel példaként, rámutatva arra, hogy az angolszászok a saját szövetségesüknek, azaz a Szovjetuniónak is ki vannak szolgáltatva, és így a szovjetek büntetlenül pusztíthatják a keresztény népeket és kultúrájukat. Azaz Rajniss szerint tömeggyilkos-

ságok tekintetében kettős mércét alkalmaztak a szövetségesek: míg az ellenségeiken számonkérik a polgári lakosság elleni erőszakot, addig saját szövetségeseik esetében azt nem ítélik el: „A lengyeleket nem tudták megvédeni, Katyn legyilkolt ezreiről óvatosan hallgattak, a vinnicai tömegmészárlás felett óvatosan a messzeségbe néztek [...]"[55]

Az újságok az antibolsevista propaganda részeként számos olyan vérengzésről számoltak be, amelyekre az előbb idézett Rajniss is utal, és amelyeket a szovjetek követtek el civilek ellen. Ezeket a németek és szövetségeseik tárták fel. Ennek az atrocitáspropagandának a hatásvizsgálatát jelen kötet nem tudja pótolni, de nem lehet alábecsülni jelentős szerepét annak az információs zajnak a megteremtésében, amely egyrészt a szövetségesek – különösen a szovjetek – démonizálásából állt, másrészt brutálisnál brutálisabb hírekkel sokkolta az olvasót. Ezek a hírek részletesebbek voltak és naturálisabb nyelvezetet használtak, mint a BBC tárgyszerű és rövid adásai, úgy teremtve meg a hitelesség érzését, hogy az elbeszélő – azaz többnyire a névtelen újságíró – részletesen ismeri a helyszínt és képszerűen írja le a borzalmakat. Az eltérő nyelvhasználat mellett mindezt még ki kell egészíteni azzal, hogy a BBC hírei, illetve az arra reagáló magyar ellenpropaganda csak későn érkezett a magyar információs térbe, s tette a zsidók meggyilkolását – marginálisan és teljesen eltérő módon – a közbeszéd tárgyává. Ebben a térben az olvasó már több év alatt hozzászokott a sajtóban megjelenő borzalak naturális elbeszéléséhez, így többé-kevésbé immunissá vált az ilyen hírekre. Az atrocitáspropaganda által teremtett információs zajban a zsidók meggyilkolásának híre és az erre vonatkozó híresztelés is csak egy volt a sok kegyetlenkedésből. A zaj jelentősen megnehezítette vagy lehetetlenné tette a kortársak számára az információk kiszűrését, értékelését. Különösen igaz ez a többségi társadalom antiszemita tagjaira, de amint később tárgyalom, e hatás alól a zsidók sem tudták kivonni magukat.

Annak érdekében, hogy az olvasó érzékelje az eltérő nyelvhasználatot, itt csak két példát említek röviden a vidéki sajtóból, illusztrációként arra, hogy a borzalmakat – többnyire német híradások átvételére támaszkodva – miként beszélte el a magyar sajtó 1944 előtt. Mindkét példa a Német Birodalom és szövetségesei által megszállt ukrán területeken talált tömeggyilkosságok helyszíneit mutatja be.

A rövidebbik hír pár sorban a vinnicjai – Rajnissnál vinnicaiként említett – mészárlásról adott hírt a zalaegerszegieknek: „[...a] város nyugati szélén a katyni tömegsírokhoz hasonló leletre bukkantak. Több ezer ukrán nő és férfi holtteste nyugszik itt, akiket a bolsevisták lemészároltak."[56] 1943-ra – amikor erről a hírről beszámoltak – már nem volt szükséges részletesen leírni a borzalmakat, hiszen ekkorra az 1940-ben történt katyńi vérengzés fogalommá és a köztudat részévé vált Magyarországon. Éppen ennek volt kulcsszerepe abban, hogy a zsidók legyilkolását is hasonlóan képzelték – ha egyáltalán hitelt adtak az erről szóló híreknek –, hiszen erről egy széles körben elterjedt tudás volt, szemben az elgázosítással, amely hír sem elbeszélésmódjában, sem tartalmában nem illeszkedett bele a korábbi atrocitás-elbeszélések hagyományába.

A másik cikk 1941-ben jelent meg, és a dubnói fegyházban történt vérengzésről számol be a hódmezővásárhelyi olvasóknak. A szovjetek azt megelőzően gyilkolták meg a foglyokat, hogy elmenekültek volna az előrenyomuló német csapatok elől. „Borzadály fog el, amikor betört, vaspántos ajtó mögött az első hullákat megpillantjuk. Egy aggastyán összecsuklott holtteste hever egy szalmazsákon, arcát véresen eltorzította és szétszaggatta egy géppuska lövéssorozata. Feje mögött golyónyomok látszanak a falon. Jobbra a sarokban fiatal szőke férfi guggol. Üveges szemei reánk merednek, sovány felsőteste a falnak dől, nyakán feketén alvadt meg a vér. Lába előtt vértől szennyes ingben egy ukrán paraszt hullája. [...] A borza-

lom házának második emeletén halálkamrákban olyan anyák és leányok hullái fekszenek, akiken erőszakot követtek el, felmetszett hasú csecsemők gurultak anyjuk kebléről a padló puszta köveire."[57] Ez az idézet jól példázza azt, hogy az atrocitáspropagandában mennyire elterjedt volt az a nyelvhasználat, amely borzalmas és véres – az olvasó szemei előtt megjelenő – képként festette le a civilek kivégzésének helyszínét, részletekbe menően ecsetelve azt. A szöveg hangsúlyosan említ olyan sérülékeny társadalmi csoportokat – idősek, nők; lányok, gyerekek –, amelyek elméletileg és hagyományosan nem voltak célpontjai a háborúnak, így teremtve meg az elkövető embertelenségének képét. Ezekkel a hatásvadász szövegekkel a BBC nem tudta – de minden bizonnyal nem is akarta – felvenni a versenyt, hogy így szerezzen figyelmet. A legális hazai sajtóban megjelenő híreknek megvolt az az előnyük is, hogy a nem zsidó olvasónak szociálpszichológiai okokból könnyebb volt azoknak hitelt adni és az áldozatokkal azonosulni. Hiszen mindannyian a bolsevizmus potenciális áldozataként tekintettek magukra, ezzel szemben a BBC hírei egy olyan csoportra vonatkoztak, amelyet a társadalom többsége nem tekintett a „mi" csoport részének.

A zsidóbosszú: „Egyetlen Katynná változna át egész Magyarország"

Első látásra úgy tűnhet, hogy a magyar lapok a szövetségesek sajtójára reflektáltak, olyan újságokra, mint az amerikai *New York Times* vagy a brit *Daily Mail,* amelyek 1944-ben természetesen nem juthattak el a magyar olvasók tömegeihez. Többek között azért sem, mert megszűnt a postaforgalom az ellenséges államok között, másrészt ezek a termékek ellenséges propagandának minősültek Magyarországon, harmadrészt pedig az ország lakosságának csak kicsiny töredéke tudta volna elolvasni ezeket, így hatásuk igen csekély lett volna. Azonban a BBC lapszemléi olykor – forrásmegjelöléssel vagy anélkül – átkerültek a magyar sajtóba. A szerkesztők a BBC saját tudósítói mellett abból idéztek és azt kommentálták. Amikor a magyar lapok az ellenséges sajtó híradásit kommentálták, akkor valójában a BBC-t cáfolták, mert ez volt az egyetlen olyan médium, amely – a nyomtatott külföldi sajtóval szemben – viszonylag akadálytalanul jutott el nagy tömegekhez.

A vidéki, helyi lapok is reflektáltak az olvasók által soha nem látott, azonban a BBC által részben ismertetett szövetséges sajtótermékekre. A vidéki zsidóság deportálása idején és az azt követő napokban a brit rádióban is elhangoztak magyar nyelven azok az üzenetek, amelyek olyan módon próbáltak hatni a zsidóüldözésben részt vevőkre, hogy világosan megfenyegették őket a háború utáni könyörtelen felelősségre vonással. Még a vidéki lapok is feladatuknak érezték, hogy reflektáljanak ezekre a fenyegetésekre. Ezek a reakciók jól illeszkedtek a zsidók által üldözött magyarok képéhez, amelynek az áldozati pozíciójával oly könnyű volt azonosulni. Valamint a fenyegetettség érzetét sugallták ezek cikkek, így sarkallva a háborús erőfeszítések és áldozatok vállalására az újságolvasók tömegeit. Ebben a szellemben született a Miskolcon megjelenő szélsőjobboldali *Magyar Élet* „Zsidó vésztörvényszék" című cikke. E jobboldali, keresztény napilap a Magyar Élet Párt helyi szócsöve volt, ennek megfelelően gyakran jelentkezett olyan cikkekkel, amelyeknek a célkeresztjében a helyi zsidóság állt.[58]

A cikk ismeretlenségbe burkolózó szerzője azzal a felütéssel kezdi a cikkét, hogy a szövetséges sajtó szerint „Magyarország fölött majd azok a zsidók fognak ítélkezni, akik megmenekültek a budapesti pokolból..."[59] S mint a cikkek általában, ez az írás is a világháború – és különösen a szö-

vetségesek – mögött álló zsidó világ-összeesküvést vázolja fel, így jelölve meg az ellenséget, amely ellen a magyarok küzdenek. Ennek részeként fenyegették meg az olvasót a népirtás rémével, amely a vesztes háború esetén következik be, s amelynek részeként a magyarokon állnak bosszút a zsidók, sőt egész Európán, ezen a ponton is csatlakozva a tengelyhatalmak propagandájához, amelynek célja a kontinens védelme: „Itt csak két eshetőség van: vagy győzünk s akkor Európát megtisztítjuk végleg és örökre a zsidóságtól, vagy a világzsidóság győz s akkor Európa nem lesz többé az európaiaké, hanem diadalmas vérfürdőben vonul be győzelmi torra ide a zsidóság, hogy a népek és nemzetek vére és élete árán is ő csakis ő triumfáljon. Hogy mennyire nem puszta rémisztgetés ez, mennyire nem ördögfestés, azt éppen eléggé bizonyítja a spanyol polgárháború, amelynek lemészárolt papjai, ártatlanul halálra kínzott hazafiai és legyilkolt népi tömegei örök bizonyíték arra, hogy a zsidóság nem ismeri a tréfát, komolyan is gondolja, amit ígér, mégha oly állati is a fenyegetés."[60] Majd pedig azt veszi sorra a cikk, hogy milyen okok húzódtak meg a vesztes háború esetén bekövetkező vérfürdő mögött. „Mi a vétkünk, amelyért vésztörvényszék elé kellene járulnunk?"[61] Az erre adott válasz eltér más antiszemita szerzőkétől, akiknek alapállításuk, hogy a háborút követő bosszúnak nincsen tényleges alapja, azaz a magyarok semmit nem követtek el a zsidók ellen, azaz nem üldözték őket és nem ölték meg. E cikk anonim szerzője viszont megkülönbözteti a német megszállást megelőző korszakot, amikor csak szóban léptek fel a zsidók ellen, majd pedig „a jogos nemzeti önzés"[62] időszakáról beszél.

Ez a cikk is megismétli azt az elterjedt antiszemita toposzt, amely az elnyomott, szegény magyarok és az uralkodó gazdag zsidók dichotómiájára épített. S az olvasó elé úgy festi le a zsidóellenes intézkedéseket, mint az elnyomottaknak egy elkeseredett és kétségbeesett, utolsó lázadását.

„Vésztörvényszék elé a fellázadt magyar jobbágynemzettel, mert az ötezer esztendős zsidó nemes urat letaszította bitorolt trónjáról a saját földjén."[63] A szerző érvelése szerint ezért a lázadásért jár a kegyetlen bosszú, amely senkit nem fog megkímélni. Ennek lefestése kettős célt szolgált: egyrészt az olvasó ijesztgetését, másrészt a zsidók démonizálását, hogy az esetleges empátiának még a nyoma sem maradjon. A világ ebben a cikkben is megfordul: a magyarok lesznek az üldözöttek és a zsidók az üldözők. Nem véletlen, hogy a szerző a zsidókat és azokat, akik megbíznak bennük vagy esetleg segítik őket, egyaránt ellenségnek tekintette: „Ne áltassuk magunkat, ne játszunk, ne szórakozzunk azzal, hogy lesznek, akiket megkímél a zsidók bosszúja, mert, – ne adja Isten – de a zsidóság és Anglia győzelme esetén aligha akad olyan valaki, aki tanúbizonyságot tehetne az Aladárok[64] jóviselkedéséről! Nincs középút, uraim, ezt a háborút megnyerni magyar kérdés és amint a Daily Telegraph írja: senki sem fogja elkerülni a megtorlást, le fogunk sújtani mindenkire! Aki pedig ezek után is azt hiszi, hogy bizhatik Angliában vagy a zsidóságban, az vagy hülye, vagy hazaáruló, mindkettőt a megfelelő helyre kell juttatni, mielőtt még komoly bajt okoznának."[65]

A háborút követő, a népirtás miatti elszámoltatásokra válaszként „Zsidó revans?" címmel írt cikket Vajta Ferenc. A háborús bűnösök tervezett perének a híre a BBC híradásain keresztül jutott el Magyarországra. A saját szája íze szerint értelmezve a szélsőjobboldali sajtó is foglalkozott ezzel a témával, azt elsősorban a szövetségesek vérszomjas bosszújaként, pontosabban jövendőbeli népirtásként fordítva magyarra. „Elgondolása nagyon is egyszerű: abból indul ki, hogy Anglia már réges-rég megnyerte a háborút s miután az új békekonferencián is a szabadkőművesek fognak ítélkezni elevenek és holtak fölött, beöltöztették bírói talárba a zsidókat is."[66] A magyar sajtóban elterjedt elem volt, hogy a szövetségesek alapta-

lan bosszújának képét úgy konstruálták meg, hogy szándékosan félreértelmezték a rádiós híradásokat vagy a sajtóértesüléseket, oly módon, hogy az általuk idézett forrás is ellentmondott a következtetésnek. Jó példa erre a félreértelmezésre Vajta cikke, amely idézte a *Daily Telegraph*ban megjelent szöveget „»Magyarország fölött majd azok a zsidók fognak ítélkezni [...], akik megmenekültek a budapesti pokolból s tisztában vannak a mostani zsidóüldözés lényegével. Egyetlen bűnös sem fogja elkerülni a megtorlást – le fogunk sújtani mindenkire...«"[67] Az idézetből egyértelmű, hogy súlyos felelősségre vonás csak az elkövetőkre vonatkozik, tehát azokra, akik tettlegesen részt vettek a zsidóüldözésben. Ezt Vajta a szó szoros értelmében vett hadüzenetként értelmezte, amelyet a zsidók intéztek a magyarok ellen. „A zsidóság nyíltan is porondra lépett s olyan megtorlást követel, amely nemcsak a magyar állami függetlenség feláldozásával járna, hanem rabszolgasorsra juttatna bennünket is. Személy szerint, kivétel nélkül mindannyian odakerülnénk a vádlottak padjára, nem volna se irgalom, se kegyelem. Hetedíziglen szenvednénk a zsidóság bosszúját s tényleg megérnénk azt, amit Verhovay mondott valamikor: Kazárországgá válnánk s nemzedékeken át szolgálnánk a zsidó urakat."[68]

A szöveg eredeti jelentését Vajta úgy változtatta meg, hogy azt kiterjesztette, így lett a személyek felelősségre vonásából a csoport minden tagjának elszámoltatása. Ezt a jelentést számos eszközzel színezte ki és nagyította fel, amelyek mind azt szolgálták, hogy azok reális valóságként, egy fenyegető és pusztító jövő részeként jelenjenek meg az olvasó előtt. A totalitás víziójának erősítésében elsődleges szerepet játszott, hogy a vezércikk elhárított minden lehetséges kibúvót a felelősségre vonás alól. Így a szöveg olvasója még kevésbé érezhette magát biztonságban és a jövő még inkább nyomasztotta. „Védőügyvédül senkit sem kérhetnénk fel a nyugati nemzetek közül s még csak arra se volna jogunk, hogy elmondjuk: nem

térhettünk ki sorsunk útjából. Igen, hiába magyaráznánk, hogy a zsidó kapitalisták könyörtelenek és kegyetlenek voltak, hogy miközben egyesek milliárdokat gyűjtöttek, a magyar százezreknek betevő falatjuk sem volt. Hiába mondanánk, hiába állítanánk, hogy a zsidóság mindig is gyűlölt bennünket s vele szemben csak az önvédelem eszközeit használtuk, kiáltásunk az ország határáig sem jutna el."[69] Vajta amellett érvelt, hogy a megtorlás valójában népirtás lesz, amelyet a kommunizmus leple alatt zsidók követnek el a magyarok ellen. Ezt a következő hasonlattal tudatosította az olvasóban: „Egyetlen Katynná változna át egész Magyarország s a zsidóság bosszúja fölött napirendre térő világnak még az sem jutna eszébe, hogy emléket állítson a magyar tömegsírra."[70]

A Vajta által vizionált rémkép alapján a magyarság kollektív megbüntetése politikai pártállástól függetlenül mindenkire ki fog terjedni, így liberálisokra, demokratákra, még a kisgazdákra is, s annak célkeresztjében nem csupán „a magyar nacionalizmus politikai képviselői" lesznek, ahová magát is sorolta. Majd így folytatta: „[...] a zsidóság hóhérai pedig nemigen kutatnák, hogy ki volt demokrata és ki nem, hanem egyszerűen, minden további nélkül halálra ítélnék az egész magyarságot."[71] Majd feltette a kérdést, hogy a magyaroknak önmaguk, illetve a zsidók, azaz a bolsevizmus vagy a nemzetiszocialista Európa, végső soron, pedig az élet vagy a halál között kell dönteniük 1944 nyarán.

A zsidóüldözést elítélő nyilatkozatokat magyarellenességként értelmezték, amely elveszi a jogot az országtól, hogy saját belügyeiben döntsön. A magyarellenes mint jelző gyakran jelent meg az angolszász főpapok és politikusok neve mellett. A fenyegető jövő lefestéséhez – akárcsak a többi szélsőjobboldali újságíró – Vajta is a múlthoz fordult, egyrészt Katyńt említette, másrészt a spanyol polgárháborút, amelynek aktualitását az adta, hogy 1944. július közepén volt nyolc éve a harcok kitörésének. A spanyol

polgárháborút látta példának arra, hogy mire számíthat az ország a szovjet megszállás esetére, s a Szovjetuniót „tömeggyilkos zsidók civilizációja"-ként írta le.[72] Másrészt Vajta a szöveg megkonstruálása során arra is számított, hogy az olvasó – lelkiismeretét tisztázandó és a felelősségre vonás rémét eloszlatandó – a németeket fogja a zsidóüldözés elsődleges elkövetőiként megjelölni. Azonban az önfelmentésnek ezt az egérútját is elvágta, amikor leszögezte: „A mostani magyarellenes hullám pedig mindenki számára bebizonyíthatja, hogy a zsidóság bennünket talán még a németeknél is jobban gyűlöl és utál."[73] Azaz a magyar társadalom kollektív bűnösség alapján való kiirtása elől semmiféle menekvésre nincs esély. Így tehát mindazokat, akik elítélték a zsidóüldözést, vagy legalábbis egyetértéssel hallgatták az angol rádiót, a népirtás támogatójának tekintett. Mindezek a cikkek nagy szerepet játszottak az antiszemita hangulat fenntartásában a többszörösen rémséges jövő súlya alatt.

A rémhírek empíriaalapú cáfolata: „Tanú rá mindenki, akinek megvan a szeme világa"

Egyes újságírók a hétköznapi tapasztalatot játszották ki a hírekkel szemben. Így tett például az augusztus első napján megjelent *Alaptalan rémmesék a zsidók szenvedéseiről* című cikk névtelen szerzője. Ez a cikk a korábban is kormánypárti *Friss Újság*ban látott napvilágot, amelyet ugyan a Sztójay-kormány nem tiltott be, de a kellő lojalitás garantálása érdekében új szerkesztőséget kapott.

Az írás – akárcsak a többi hasonló – első bekezdésében a rémhírek alapjaként homályban hagyott információforrásokra utalt: „Az ellenséges országok rádióállomásai és újságjai szinte naponta közölnek híreket

a magyarországi zsidók állítólagos szenvedéseiről. Az elvakult zsidó emigránsok hihetetlen rémtörténetekkel árasztották el a világ közvéleményét, és folyton azon siránkoznak, hogy milyen embertelenül bánnak nálunk a zsidósággal. Ha a tárgyilagos szemlélő ezekkel a célzatos híresztelésekkel szembeállítja a valóságot, éppen az ellenkezőjéről győződhet meg."[74] Ez a cikk is a mindennapi fővárosi valóságot állította szembe a távolról érkező, bizonytalan hírekkel. Nem véletlen az, hogy csak Budapestről írt és mélyen hallgatott a vidékről, amelynek zsidóságát, illetve annak többségét ekkorra már megölték Auschwitzban – pontosan úgy, ahogyan arról a cáfolt „rémhírek" szóltak. Az ismeretlenségbe burkolózó szerző a szokásos narratív eszköztárat használta: a zsidók szenvedéséről szóló híreket azzal ellensúlyozta, hogy részletekbe menően tárgyalta a zsidók fogyasztási szokásait a közkeletű antiszemita toposzokra építve, luxusfogyasztóként ábrázolva őket, akik „a legcsekélyebb mértékben sem keltik a megkínzott emberek benyomását".[75] A cikk ezt a vidám és gondtalan képet állította szembe a keresztény magyarok nyomorúságos helyzetével, akiket a zsidókhoz képest erőtlenként és gyengeként jelenített meg, számos jelzővel támasztva alá kiszolgáltatott helyzetüket, munkásként, kisemberként, többgyerekesként – azaz szegényként – utalva rájuk. Végül pedig úgy festette le a zsidókat, mint akik a jelentős számú telefonbeszélgetésük miatt még az állam működését is veszélyeztetik. A hírlapíró a következőképpen összegezte a mondanivalóját: „A fenti jelenségek világosan igazolják, hogy a zsidóság még ma is remekül él a fővárosban s teljesen alaptalanok a velük szemben tanúsított embertelen bánásmódról szóló rémtörténetek."[76]

A *Magyar Futár*nak – Rajniss Ferenc lapjának – általános hangvétele a kárörröm és gúny volt a gettósítás és a deportálás kapcsán. A lap szélsőséges hangvétele mellett a hazai, valamint a német katonaújság, a *Signal* képanyagával nyerte meg százezres olvasóközönségét.[77] 1944. augusztus

első napjaiban terjedelmes cáfolatot tett közzé a BBC híreiről a *Hétről hétre* című kommentárrovatában. A cikk ismeretlen szerzője a BBC és a szövetséges sajtó híreit a „legvadabb hazugságoknak" nevezte, és finoman, de konkrétumok nélkül – az angol rádiót nem hallgató olvasót is eligazítva – megemlítette, hogy a hírek a zsidók tömeges magyarországi meggyilkolásáról szólnak. Ez a szöveg is zsidó összeesküvést látott a hírek mögött. A kommentár szerint a zsidóüldözésről szóló híradások egyszerű hazugságok, „a nemzetközi faji szolidaritás törvénye alatt álló sajtó elhitette a rémhíreket magyarországi helyzetükről".[78] A cikk kezdőmondatában ugyanez köszön vissza: „Telejajgatják a világot a külföldi sajtó lapjai a magyarországi zsidóság keserves szenvedéseivel, s tudjuk, hogy a szívre ható tudósításokat író kezeket a fajrokonok vezetik a papíron! Izrael nemzetközi befolyása, pénze, hatalma rajzoltatja a pokoli színekkel lángoló képeket, s íratja le a legvadabb hazugságokat, amiket csak Juda ótestamentumi fantáziája képes kiagyalni a kínzásokról, tömeggyilkosságokról, miközben a budapesti utca úgy ragyog, tele sárgacsillaggal, mintha fényes nappal az augusztusi ég költözött volna le a Duna partjaira, visszfényt dobni a magas mennyboltra, Dávid jelvényéből…"[79]

A cikk az állítólagos híreket a nem zsidók tömegei által megtapasztalható fővárosi mindennapok élményével állította szembe, így hitelesítve kijelentését, miszerint a zsidók gyilkolásáról és véres üldözéséről szóló ellenséges hírek nem igazak – hiszen a főváros utcáin nem történtek tömeggyilkosságok. A rádióadásokkal, hallomásokkal szemben a saját empíriájára támaszkodó, józan újságolvasó képét erősítette a szerző: „Tanú rá mindenki, akinek megvan a szeme világa, hogy ez a zsidóság menynyire nem szenved […]".[80] Ez szorosan összefüggött azzal, hogy a cikk finoman összemosta az angol híradások állításait, így mindenki számára világossá téve az ellenséges adások valótlanságát. A híreket úgy interpretálta, mintha azok a budapesti zsidókra vonatkoztak volna, holott azok a vidékről ekkorra már Auschwitzba deportáltakról és megöltekről szóltak. Az ő meggyilkolásukat rótták fel a BBC adásai a nem zsidók tömegeinek, a kormánynak és az államnak.

A zsidóüldözés cáfolatát célul kitűző cikkek minden esetben az ellentétekre építenek, így ez a cikk is a fővárosi zsidókat állította szembe a vidékiként, munkásként vagy éppen harcoló katonaként ábrázolt magyarokkal, utóbbiak képzelt csoportjához olyan tapasztalatokat, élethelyzeteket kötve, amelyek mindenki számára átélhetőek és átérezhetőek voltak. A „mi" csoporttal szemben a zsidókat az antiszemita toposzokat felhasználva jelenítette meg: „Ahány zsidó van ebben a milliós városban, az mind a szabadság örömét élvezi, reggel 11-től este 5-ig, s a keletien buja asszonyok ma is briliánsgyűrűs ujjakkal igazítják meg a divatos nyári ruhán a csillagot, az állítólag sanyargatott, életerős férfiak pedig, akik a biztonság langyos légkörét élvezik a kialakult utcai kaszinókban, angolposztós eleganciával beszélik meg a legfrissebb rémhíreket, mialatt a magyarság legjava fiatalsága a galíciai mezőkön vérzik a bolsevizmussal való harcban!"[81]

A cikk szerzője azt a látszatot keltette a szövegben, mintha nem értette volna, hogy a híradások mire utalnak, így azt is fürkészte, hogy vajon miben állhatott a zsidók üldözése Magyarországon, hol és miben nyilvánult az meg, hiszen az általa ábrázolt valóságban nem ezt láttatta. Cinikus módon a szenvedést abban fedezte fel, hogy az antiszemita beszédmódban a zsidókhoz kötődő fogyasztási szokásokat már nem élvezhetik: azaz nem járhatnak kávéházba, bárba, és nem hallgathatnak „néger zenét", azaz jazzt. Más helyen pedig azt hangsúlyozta, hogy a zsidók munka nélkül élnek, „méghozzá igen jól élnek".[82] A szerző azt a látszatot akarja kelteni, hogy a külföldi média ezért – tehát luxusfogyasztás ellehetetlenítéséért – bírálja a magyarokat és magyar kormányt: „Ez hát az az egekre kiáltó kínzás, az az újkori

inkvizíció, amelyért bennünket keserű bűnhődéssel fenyeget valahány zsidó pennaforgató és orrhangú rádió-rémhírkovács nyüzsög a bús földtekén? Ez a tilalom teszi véressé a mi kezünket, s vonja fejünkre a választott nép istenének bosszúját hetedíziglen?"[83] A BBC híradásainak ismeretére utal az is, hogy a szöveg véres kezet említ, a kifejezés konkrétan több adásban is szerepelt, amelyben a magyarokat mint gyilkosok nemzetét jelenítették meg.

A cikk szerzője kitér a zsidók üldözésére, azt „faji önvédelemként" interpretálja, hangsúlyozza annak emberségességét, és úgy állítja be a zsidóellenes intézkedéseket, mint amelyek eleve erélytelenek, és tulajdonképpen nem érik el a céljukat. „Igaz, hogy a felébredt nemzet életösztöne kikorbácsolta őket azokról a helyekről, ahol évtizedeken keresztül ártalom voltak a magyarság minden létkérdésében, s ahol hatalmukkal, befolyásukkal csak azon dolgoztak, hogy népünket kiforgassák igaz valójából, elrothasszák erkölcsét, megmételyezzék gondolkodását, s készséges rabszolgát formáljanak belőle a zsidó világuralom új Bábel-tornyának építéséhez. De megérdemelné a történelemből való nyomtalan kisöprést az a nemzet, mely ilyen törekvések ellen nem védekezik, s nem találja meg az egyetlen orvosságot a fertőzéssel szemben. Világbirodalmakat rágott szét az emberi história évezredei alatt Juda népe, s a magyarságtól senkise veheti rosszneven, ha nem akar erre a sorsra jutni."[84]

A szövetségesek magyarországi eseményekkel kapcsolatos tájékozatlanságára hozott nevetséges példák éppen azt szolgálták, hogy az olvasó és a rádióhallgató már eleve fenntartásokkal kezelje a híreket. Így pedig humor tárgyává válhattak az ellenséges híradások. Pontosan olyan módon, ahogy azt – a német megszállás miatt stockholmi nagyköveti rangjáról lemondó és ezért magyar állampolgárságától megfosztott – Ullein-Reviczky Antal sajtófőnök javasolta egy bő évvel korábban a nyugati szövetségesek felé tapogatózó a Kállay-kormány idején. Bizonyos lapok egyes rovatai előszeretettel emlékeztek meg az ellenséges rádióadásokban elhangzottakról, azokat hírlapi kacsaként írva le. Így például hosszan tárgyalták a magyarországi állítólagos lázadásokat, vagy éppen Szent-Györgyi Albert partizánmozgalmát ismertették, nevetségessé téve a magyar újságolvasó előtt a szövetségeseket. „Az angolszász lap azzal szórakoztatja olvasóit, hogy híreket kohol állítólagos magyarországi lázadásokról. A hírgyártás legérdekesebb eseménye minden bizonnyal az, hogy Szent-Györgyi professzor, a Nobel-díjas tudós, partizánmozgalmat szervezett Dél-Magyarországon és abba parasztokat és munkásokat toboroz. – Csapatával átvágta magát a határon és megjelent Tito főhadiszállásán. Itt azt a megbízást kapta, hogy szervezze meg a magyarországi kommunista mozgalmat. A szervezésben állítólag már jelentős eredményt ért el."[85]

Más újságok nevetséges bulvárhírként vagy rémhírként számoltak be arról, hogy az amerikai szenátus külügyi bizottsága felszólította Magyarországot a zsidóüldözés leállítására. Ezek a cikkek más módon érveltek az előzőekhez képest. A hírek cáfolását arra használták fel, hogy bizonyítsák a szövetségesek, különösen az amerikaiak butaságát és naivitását, akik a források ellenőrzése nélkül mindent elhisznek, így könnyen félrevezethetőek. „A szomorú valóság az, hogy az Egyesült Államokban még a legfelsőbb – tehát a legjobban informált – államférfiak is hajlandók minden kacsát szent igazságként elhinni."[86] Ennek a képnek az erősítése érdekében teljesen eltorzítva számoltak be az amerikai szenátus követeléséről, olyan módon, hogy az minden újságolvasó számára teljesen légből kapott és hihetetlen legyen. A *Rémhírek Amerikában* című cikk szerint Magyarországot felszólították, hogy „[...] szüntessék meg a zsidók tízezerszámra való kivégzését (!), mondjanak le arról a szokásukról, hogy minden légitámadás után többezer zsidót nyilvánosan kivégeznek és egyáltalán viselkedjenek »emberségesebb módon« az itteni izraelitákkal szemben!".[87] A cikkben a fővárost, Budapestet tették meg a tö-

meggyilkosságok helyszínének, mintha azok Magyarországon történtek volna, s ez a szándékos csúsztatás is azt szolgálta, hogy lakosság minél kevésbé vegye át az ellenséges adók híreit, hiszen könnyen és minden kétséget kizárólag meggyőződhetett arról, hogy azok valótlanok.

Az anonim szerző hosszan ecsetelte, hogy Magyarországon sem üldözés, sem pedig gyilkosság nem történt. „Örülnénk, ha tudomásul vennék, hogy itt egy régen vajúdó probléma gyökeres megoldásáról van szó, amelyet a hatóságok a törvények és a rendeletek értelmében minden személyi kicsinyes bosszú, vagy hasonló szempont teljes mellőzésével végeznek. Ezek a cél érdekében alkotott rendeletek sok esetben természetesen keményen érintik az itteni zsidóságot, de semmi esetre sem veszélyeztetik egyes személyek életét. Nevetséges és gyermekes az az elképzelés, hogy itt hatósági vagy egyéni túlkapás következtében tömeges mészárlásokra került volna sor, vagy hogy egyes zsidógyűlölők szabadkezet kaptak volna a kérdés egyéni elintézése céljából. Magyarország mindig jogállam volt és most is az és a jelenleg végbemenő folyamat csak egy szükséges következménye azoknak a tényeknek, hogy a hazai viszonyok ezen a téren minden összehasonlítást[88] kizáró módon különböznek minden más ország erre vonatkozó állapotától. Nagyon tanulságos azonban ránk, magyarokra nézve, hogy az amerikai államférfiak, ha gondolataik egyszer ide tévednek hazánk tájára, egyes-egyedül a zsidóságunkat féltik és egy másodpercig sem törődnek azzal, hogy mi lesz velünk, hogy hogyan állunk a szovjetveszéllyel szemben."[89]

Magyarországot a kereszténység védőbástyájaként festi le, így vonva párhuzamot a szovjetek és a törökök elleni harc között. A következő lépésben azt elemzi, hogy Magyarország miért a „barbár" Németország mellett lépett be világháborúba – a válasz ugyancsak a szovjetveszély. Végül az általánosnak tekinthető magyarellenességgel vádolja az amerikaiakat, akik a térségben a szovjeteket juttatják hatalomhoz: „[...] Amerika szemrebbenés nélkül

lemondana 13 millió magyar sorsáról, ugyanakkor pedig a legnagyobb gonddal kíséri néhány százezres zsidóságunk minden egyes tagjának a sorsát."[90]

Hasonló eszközökkel operált egy másik cikk is. Ennek célkeresztjében a Londonban élő Károlyi Mihály állt, aki „[...] nagyokat nyilatkozik mostanában, megsegíteni azt az elvadult propagandát, amely a nemzetközi zsidó szervezetek parancsára, szünettelenül támadja Magyarországot. Károlyi az elébe tett recept alapján nyilatkozik »a magyar zsidók lemészárlásáról« és segít terjeszteni a sok buta mesét, amely szégyene a rémhírek elindítóinak és növekvő veszedelme a túlságosan megvédett zsidó tömegeknek...".[91] Ebben az esetben nem a nyilatkozat állítását – vagyis azt, hogy zsidókat ölnek Magyarországon – cáfolták, hanem Károlyi személyén keresztül próbálták vicc tárgyává tenni a BBC-ben is ismertetett üzenetet. Ennek részeként Károlyit egy „degenerált és nevetséges farkastorkú", beszélni és fogalmazni képtelen, „sértett", „gőgös", „lelkiismeretlen", „köcsögfejű gróf"-ként mutatták be az olvasónak, aki – mi sem természetesebb ennél –„a nemzetközi zsidóság kegyeltje"[92]. Károlyi nevetséges karakteréből és önállótlanságából, fogyatékosságából következik a cikk azon állítása, hogy a szöveget nem ő, hanem a zsidók írták, akik – az antiszemita toposzok szerint – mindig hazudnak és csalnak. S ezzel a rövid cikkel inkább viccként és nevetség tárgyaként sikerült olvasók széles tömegei számára bemutatni Károlyit és üzenetét.

A bolsevista keresztények: „farizeus rádiószózat"

A magyar sajtó számos erőfeszítést tett a canterburyi érsek szózatának ellensúlyozására. Emögött több tényező is meghúzódhatott. Egyrészt a kormány tarthatott attól, hogy mindez egy Vatikánból irányított propaganda része, és talán a katolikus egyház tagjaira és papjaira is hatással lehet, akik

ekkorra már kritikát fogalmaztak meg a kikeresztelkedettek deportálásával kapcsolatban. Másrészt egyházi méltóságról lévén szó attól tartottak, hogy még szóbeszéd útján terjedve is lehet hatása az üzenetének, szemben a szövetségesek politikai elitjének kijelentéseivel, amelyek amúgy is a sajtó állandó céltáblájául szolgáltak. Ezekben a cikkekben az érseket úgy jelenítették meg, mint a bolsevikok barátját, aki nemcsak támogatja az ország bombázását, azaz „az angol-amerikai terrorbombázók európai pusztításait",[93] hanem az egész térséget is a Szovjetuniónak tervezi átengedni a háború után, egyetértve a szövetségesek elképzeléseivel. Összességében tehát úgy festették le az érseket, mint a magyarok ellenségét, aki örül és támogatja a magyarok pusztítását a bombázás eszközével. Ez a kontextus eleve gyanússá és nehezen hihetővé tette az újságolvasó számára a szózat tényleges tartalmát. Ezt számos esetben ferdítve és félreinterpretálva adták vissza a lapok, azt a látszatot keltve, mintha a magyarok ellenségei – a szövetségeseket támogató érsek és a zsidók – összefogva egymást próbálnák menteni.

1944. július 7-én, pénteken hangzott el a canterburyi érsek üzenete a magyar kereszténységhez, amelyben a zsidók segítésére szólította fel a hívőket. Nem telt el egy hét, és magyar sajtó is reagált a BBC-ben sugárzott – a korábbiakban már részletesen tárgyalt és közölt – felhívásra, amelynek tartalmát Rajniss Ferenc „A Canterbury érsek beszél..." című cikkében hiteltelenítette. Írását a következő felütéssel kezdte: *„Hatalmas, nagy úr a Canterbury érsek,* aki néhány nappal ezelőtt, életében először intézett rádiószózatot a magyar néphez, természetesen nem az őslakó és létharcban vérző nemzet, hanem az idegen fajú *zsidóság* érdekében..."[94]

Rajniss szövege első látásra nem egy hétköznapi antiszemita cikk, amelynek egyetlen célja az ellenséges propaganda cáfolása. Rajniss egy kultúrtörténeti kontextusba helyezi a magyar rádióhallgató és újságolvasó számára meglehetősen ismeretlen angol érseki székhelyet, így nemcsak az érsek fontos szerepét, valamint a katedrálist mutatja be, hanem az érsek – képzeletbeli – mindennapjaiba is betekintést enged. A történeti áttekintés egyetlen célja, hogy bevezettesse a *canterburyi mesék* fogalmát. „Angol fogalom lett a *»canterbury mese«* már évszázadokkal ezelőtt *s a mai érsek a hagyományok őrizője lenne, ha nem volna igazságtalan sok regényes állítása a nem ismert, távoli Magyarországról...* [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[95] A 12. században keletkezett gyűjteményt Rajniss „dúsképzeletű"[96] mesék gyűjteményének tekintette, amelyet a zarándokok meséltek egymásnak. Valójában ezekhez, s ehhez a hagyományhoz sorolta az 1944 júliusában elhangzott érseki üzenetet is. Rajniss a szövege hitelességét növelendő saját személyes canterburyi élményeit is belefoglalta a szövegbe „Azt már nem tudhatjuk, hogy a canterbury-i érsek hol mondotta viaszlemezbe a magyar néphez intézett szavait: a Lambeth-palotában, vagy a canterbury-i, sötét márvánnyal díszített termekben?... A nyári viharoktól erősen megzavart rádióbeszédből itt-ott csak töredékrészek hullottak a budapesti vevőkészülékekbe s lehetséges, hogy néhány csonka mondat méltánytalan félreértést okoz. S nem szeretném, ha így lenne, mert az emlékezetem behunyt szemekkel Canterbury felejthetetlen képét s harangjainak a termő völgyeket betöltő zúgását őrzi..."[97]

Ezt követően Rajniss a szokásos receptet használja a cikk felépítésekor: a rádióadásból kiragadja a számára legfelháborítóbb részeket, és azokat értelmezi. „Azt üzeni az anglikán érsek a külvilágtól Európa felé elzárt székhelyéről Magyarországnak, *hogy minálunk és mi a legkegyetlenebb eszközökkel kínozzuk a zsidóságot, az »ártatlanokat«* s ezért felszólít bennünket – *»a keresztény vallás becsülete nevében«* –, hogy tegyünk meg mindent a zsidók megmentésére... *Ez a lényeg,* ez a canterbury érsek kívánsága, ami arra indította, hogy *észrevegye* rengeteg elfoglaltságában a magyar né-

pet is... *Kinek nem jut eszébe önkéntelenül is, hogy amikor Európában már csak minálunk volt csodálatos élete Izráel népének, még a canterbury érsek úrnak sem jutott eszébe megdicsérni rádión Magyarországot, vagy Uram bocsáss! – megvédeni ennek a kereszténység védelmében annyi drága vért vesztett népnek legelemibb életjogait...* [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[98]

Rajniss ezt követően felsorolta az angolszászok magyarok ellen elkövetett bűneit. Érdekes módon nem a trianoni békeszerződés volt a súlypont, hanem „ősi hazánk új" feldarabolásáról és szovjet érdekszférába sorolásáról beszélt. Tehát Rajniss ezen a ponton egyértelműen Európának a BBC által ugyancsak ismertetett felosztásáról és a második világháború végéről beszélt. Annak érdekében, hogy az angolszászokat a magyarok esküdt ellenségeiként jelenítse meg, kegyetlennek festette le őket. S végül ironikusan tette fel a kérdést, hogyha ezek a népek – tehát az angolok és az amerikaiak – keresztények, akkor miért nem küzdenek a Szovjetunió ellen, és miért nem állnak Magyarország mellé. Majd megfogalmazta a cikk alapkérdését: *„Micsoda átok köti gúzsba a lelkiismeretet, hogy a XX. század közepén az évezredes keresztény népek nem fontosak az angolszász főpapoknak, de annál fontosabbak a zsidók?!... Vagy irgalmatlan igazságnak rémlik már fel az a gyanú, hogy a keresztények háttérbe szorulnak, mert azokat már nem lehet megtéríteni?... Tényleg kísért az a káprázat, hogy a bolsevisták és a zsidók lelki meghódítása lehetséges és ennek a hiú célnak szolgálatában, a kisebb keresztény népek feláldozása elviselhető ár?* [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[99]

Tehát Rajniss cikkében – és nemcsak az ő szövegeiben, hanem a szélsőjobb BBC-cáfolataiban jellemzően – a magyarok azok, akik tényleges veszélyben vannak, míg a zsidókat valós veszedelem nem fenyegeti. Ez az érvelés az egyik oka annak, hogy az érsek üzenetének motivációit keresve Rajniss figyelmen kívül hagyta annak eredeti – az üldözés tényére vonatkozó – állítását, s valahol máshol vélte megtalálni annak okát. Így

jutott arra, hogyha a zsidókat senki nem fenyegeti és üldözi, akkor másik ok és cél lebeghet az érsek szeme előtt, mégpedig a zsidók és a bolsevikok megtérítése, és így a zsidókra mint jövendőbeli keresztényekre tekint. Majd pedig az érseket kommunistaszimpatizánsként mutatta be, aki semmiféle részvétet nem érzett a bombázások civil áldozatai iránt. A lengyelországi tömeggyilkosságot arra hozta példaként, hogy míg a szövetségesek számára a cél a zsidók megmentése az állítólagos üldözés elől, addig a keresztény népek irtása számukra a háború elfogadható eszköze. *„A bebizonyított és letagadhatatlan katyni tömeggyilkossághoz* egy árva, ijedt sóhajtásuk sem volt az angolszász főpapoknak. Igaz, hogy ott a holtakkal megzsúfolt sáncokban katolikus lengyel tisztek hevertek, kis ezüst keresztekkel a nyakcsigolyáikon... Nem a zsidók lemészárlásáról regélt a fáma gonosz célzatossággal terjesztett rémhíreket, hanem egy nemzetközi orvosi bizottság vette számba a tarkólövések kerek nyílásait. Röviden: nem volt elég érdekes ezrek gyalázatos kivégzése, rádiószózatot intézni a művelt emberiséghez *»a keresztény vallás becsülete nevében!...«* Az ilyen nagy és elszánt kiállást csak a magyarság törzsének parazitái érdemeltek meg a Newyork és London érsekeitől. [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[100]

Rajniss önmagát egykor Szibériában tengődő hadifogolyként, azaz végső soron a kommunizmus áldozataként jelenítette meg a vezércikkben, utalva arra, hogy 1915 márciusában sebesülten került orosz hadifogságba, és egy szibériai fogolytáborból szökött meg, de csak Szentpétervárig jutott, ahol bebörtönözték, végül az egyik utolsó hadifogoly-szállítmánnyal tért haza 1921 végén.[101] Ezzel a retorikai fogással a zsidóüldözés koholt vádját és a zsidók állítólagos szenvedését a magyar férfiak által megtapasztalt, az első világháború alatt elszenvedett szovjet hadifogsággal állította szembe, így teremtve meg érvelésének hitelességét, azaz a bolsevik rendszer borzalmairól a magyaroknak van fogalma, amelyet Rajniss érvelése

szerint a Nyugat közönnyel nézett. *„Dehogyis tartottak az érsekek rádióbeszédeket megmentésünkre!"*[102] Megjavult napjainkban azonban már mindennapra jut legalább egy püspök, aki elsőosztályú szabadjegyet kér minden zsidónak, toronyórával és lánccal. [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[103] A „sok farizeus rádiószózat" helyett Rajniss szerint a világháború mihamarabbi befejezésén kellene dolgozni az angolszász főpapoknak, amelyet ebben a cikkben a szegény és gazdag országok harcaként értelmezett, ahol a „gazdag birodalmak"-nak nincs morális joguk ítélkezni az „életvédelem harcosai" felett. A cikk keretes szerkezetű, Rajniss természeti és kultúrtörténeti keretbe ágyazva az angol főpap beszédével zárja le: „Canterbury virágszőnyeges parkjában, az óriás, lombos fák alatt, talán felüti egyszer a magyarokhoz igazságtalan nagyúr, az érsek úr a *Királyok Könyvét* s a második könyv 14. fejezetének 10. versében rátalál erre a bibliai tanácsra: *»Elégedjél meg a dicsőséggel és maradj otthon, miért akarsz a szerencsétlenséggel harcra kelni; hogy elessél magad is és Juda is veled együtt...«* [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[104]

A zsidók életének megmentését sürgető és a magukat kereszténynek tekintő tömegek lelkiismeretére ható szózatot a magyarországi sajtó úgy interpretálta, mintha az a gazdag zsidók vagyonának megmentésére szólított volna fel, és nem életveszélyről, csupán vagyonmentésről lett volna szó. „Kifogásolta a zsidóság gazdasági térfoglalása ellen hozott intézkedéseket, és arra kérte a keresztény magyarságot, hogy védje meg a zsidókat, ha másképp nem megy, akár »a keresztény magyarok életének kockáztatása árán is«. Az angol érsek »szózata« igen jellegzetes angolszász szellemi termék. Éppoly jellegzetes, mint a dolgok másik végletén a magyar városok ellen intézett terrortámadások sorozata. Mindkettő jogtalan és gyáva beavatkozás egy létéért harcoló kis ország sorsába."[105] Röviden, az üzenetet úgy adták vissza a lapok, mintha az érsek azt kérte volna a magyarok-

tól, hogy életük kockáztatásával a saját ellenségeiket mentsék meg, így teremtve egy teljesen abszurd üzenetet.

Rajniss az egyik vezércikkben tette nevetségessé Spellman New York-i érsek rádióbeszédét, amelyben a zsidók megmentésére szólított fel. Ez az írás az ellenpropaganda szokásos elemeiből építkezett, és a hiteles narrátor szerepében jelenítette meg magát Rajnisst, mint aki ismeri az amerikai és brit politikát, és olyan információkkal és tapasztalatokkal rendelkezik, amellyel az átlag magyar újságolvasó nem. Az angolul kiválóan tudó Rajniss megemlítette, hogy 1929–1930-ban Angliában élt. Ehhez az élményéhez köti Lord Rothermere akciót, amely azonban két évvel korábban volt. Ekkor jelent meg Lord Rohtermere tollából a „Hungary's place under the sun" című cikk, amely elutasította a trianoni határokat, és etnikai alapú revíziót sürgetett a kontinens békéjének a megőrzése érdekében. A cikk óriási visszhangot váltott ki Magyarországon. Azonban Rajniss – saját hitelességi pozícióját erősítendő – helyesen mutatott rá arra, hogy Rothermere akcióját és annak jelentőségét Magyarországon teljes mértékben félreértették: „a világpolitika felszínét sem borzolta fel a jószándékú magyarbarát hírverés".[106]

Akárcsak a zsidóüldözés tényét és hírét tagadó cikkek, ez is a zsidók szenvedését állította szembe Trianonnal, rámutatva arra, hogy „[...] az angolszász országokat mindig szenvedélyesebben érdekelte néhány ezer panaszkodó zsidó ügye, mint mondjuk, többmilliónyi üldözött és embertelenül megkínzott magyar kálváriás sorsa...".[107] A zsidók magyarok általi üldözésére másik példát is hozott Rajniss, mégpedig a Tanácsköztársaságot követő fehérterrort, amely értelmezése szerint jobban érdekelte a nyugati közvéleményt, mint a trianoni döntés. Ezt az érvét személyes élményével támasztotta alá, megemlítve, hogy amikor az angol Külügyi Társaságban tartott előadást a békeszerződés igazságtalanságáról, a közön-

séget a Tanácsköztársaságot követő zsidóüldözés érdekelte, és nem a béke: *„Nem Magyarországot, hanem a zsidóság vadászterületét látták az angolszászok szerencsétlen hazánkban s a valóságos hatalmat birtokló körök véleménye mindmáig változatlan maradt!* [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[108] Mindezzel tehát arra mutatott rá, hogy a vád, amely Magyarországot és a magyarokat érte az állítólagos zsidóüldözés miatt, nem új keletű, hanem egy „magyarellenes zsidó hagyomány" folytatása.

Ezt követően Rajniss a bombázásokra tért rá, amelyek mind érzelmileg, mind pedig tapasztalatilag átélhetőek voltak az újságolvasó és városlakók számára. Hangsúlyozta, hogy míg a szövetségesek közvéleménye a zsidók miatt aggódik, addig „Amerika barbár kegyetlenségét és *elvadult támadásait az összes európai anyaországok ellen* [kiemelés az eredetiben – K. G.]" nem ítélik el.[109] Annak az érdekében, hogy az olvasó minél kevésbé legyen együttérző a zsidókkal mint üldözött csoporttal, saját csoportjának veszteségeit sorolja előre. Ezzel a technikával Rajniss igyekezett eloszlatni és ellensúlyozni a zsidókat mint áldozatokat bemutató rádióadások állításait, és elkövetőként – bombázók pilótájaként – mutatta be őket. Egy példát említ arra, hogy a magyar állam nemhogy üldözi, hanem védi a zsidókat, még akkor is, ha védelem hiányában a tömegek meglincselnék a lezuhant bombázók életben maradt pilótáit: „Lángvörös hajzatú, szeplős zsidó volt a légi bandita, aki tökéletes biztonságban, a kihallgatása alatt is, idegroncsként reszketett s csak tátogott, mert nem jött ki hang egy félóráig az ijedelemtől görcsösen elszorult torkán."[110]

Rajniss e cikke azért fontos, mert abban többnyire szóról szóra idéz Spellman rádiószózatából. Rajniss utal annak fogalomhasználatára, főbb kijelentéseire, azokat azonban saját céljainak megfelelően teljesen új szövegkörnyezetbe helyezi. Ez kiváló példája annak, hogy miként értelmezték át Magyarországon a londoni rádió szavait. Mivel roppant tanulságos,

ezért hosszabban idézek a cikkből: *„Felfedezték végre Amerikában is, hogy a magyarság nagyrahivatott, nemes gondolkodású, keresztény és kulturált ősi nemzet.* Természetes dolog, hogy az újvilágból az ilyen dicsérő jelzőket csak a zsidókérdés zúdíthatja felénk. Ezeréves bűstörténetünk önmagában mit sem ér, de a Schwarzok és a Kohn-nemzetségbeliek sérelme szükségessé teszi úgy csillogtatni meg előttünk megdicsért erényeinket, mint a vadak előtt a csörgő réz karikákat... *Spellman newyorki érsek angol nyelvű szózatot intézett a rádióban a magyar katolikusokhoz s beszéde kultúrtörténeti csodának érdemli meg a feljegyzést.* Newyork érseke elmondotta, hogy szomorúan értesült arról a megrázó hírről, hogy *»Magyarország beleegyezett a zsidó törvények végrehajtásába s így Izrael népének egy boldogtalan csoportja gettóba került...«* Spellman érsek úr kijelentette, hogy »ez az eljárás ellenkezik a magyar történelem legnemesebb lapjaival s a magyar kúltúra hagyományaival...« »A magyarok viharos évszázadokban is hűek voltak az igazsághoz és a kereszténység magasztos elveihez« – hirdeti most Spellman érsek úr Newyorkból. »Állhatatosak voltak a magyarok századokon át, már a török és tatár szorongattatások idején, miként a mai időkben is, *Kun Béla és kegyetlen cinkosai keserves üldözése alatt...«* *»A magyar nemzet áhitatos hűséggel gyakorolta mindig az emberi jóság érzelmeit...«* így beszélt Spellman érsek úr néhány nappal ezelőtt a magyarságról, hogy az után a sok dicsérethez hozzá fűzhesse a következőket: Ilyen a magyar, tehát nem hódolhat be *a faj és a vérség* jelszavának... Nem hódolhat be, már csak azért sem, mert XI. Pius pápa »Ábrahámot patriarchának és *ősünknek* nevezte«, tehát *»a keresztények szellemileg sémiták!...«* Ezután a kétségtelenül meglepő kijelentés után Spellman érsek úr hosszasan értekezik *Szent István* érdemeiről, annak a végkövetkeztetésnek kedvéért, hogy Szent István *elkötelezte magát* és népét mindenféle fajta befogadására, egy szerető anya ország kebelébe... Spellman úr azt is tud-

ja, hogy *Mária országa* vagyunk s a *Regnum Marianum* nevében mondja, hogy *»tragikus lenne, ha Máriának, a zsidó asszonynak, a Messiás anyjának minden módon áldozó nép szabad akaratából végrehajtaná annak a fajnak megsemmisítésére irányuló törvényeket, amelyből Jézus és Mária eredtek...«* Befejezésül Spellman érsek úr újra dicsőségesnek nevezi történelmünket s megemlíti, hogy *»a magyar nép Európa legősibb parlamentáris hagyományaival rendelkezik...«*"[111]

Ezt követően Rajniss pontról pontra tagadta az érsek beszédének az olvasóval ismertetett részeinek valóságtartalmát és jogosságát. Tehát elutasította a Szent István-i intelmeket, mondván, hogy az a zsidókra nem érvényes, másrészt megfordítja az üldözött és az üldöző szerepét, így a szövegében a zsidóság bűnének rója fel a zsidóüldözést: „»[...] [az érsek által – K. G.] megdicsért, nemes és nagylelkű magyarságot valami szörnyű folyamat s *mások bűne,* – a zsidóság nemzetrontó anyagias mohósága – verte ki határtalan türelméből!«"[112] Majd pedig felrója az érseknek, hogy nem beszél a zsidók bűneiről, amelynek széles tárházát vonultatja fel az antijudaista és antiszemita keresztény hagyományokból a Tanácsköztársaságtól „a zsidó keresztényüldözés"-en át egészen Jézus megfeszítéséig. *„S tudja-e az érsek úr, hogy Kun-Kohn és összes gyilkos vezérei a zsidóságból rajoztak a föld átkába? [...] S végül: van-e halvány fogalma a kedves érsek úrnak arról, hogy mit művelne itt 800,000 zsidó, ha a bolsevizmus legyőzhetné a magyarság nemzeti ellenállóerejét? Spellman érsek úr semmit sem lát Róma példájában? Nem látja a vörös lobogót, az istentagadás jelvényét a Vatikán falai közelében?... Csak a zsidókat látja Spellman érsek úr a gettóban?...*"[113] Rajniss számára – és a nacionalista keresztény újságolvasók számára – éppen az volt a legelfogadhatatlanabb és legfelháborítóbb az érseki beszédben, amely az üldözöttek és az üldözők közötti hasonlóságot, sőt azonosságot hangsúlyozta: „szellemileg semiták vagyunk". Ehhez a következő megjegyzést fűzte az újságíró: „Bizony a »szellemi sémitaság« dicsőségét kevés tiszta keresztény ember vállalja el Spellman érsek úr atyai biztatására, mert *leprával* egészséges ösztönű ember a lelkét sem kívánja megfertőzni [kiemelés az eredetiben – K.G.]".[114]

Majd pedig Rajniss – újra a világlátott újságíró pózába vágva magát – rámutat arra, hogy a gettók felállítása nem magyar sajátosság és nem zsidóüldözés, mert New Yorkban és Varsóban is van gettó. Rajniss itt fiatalkori emlékeivel hitelesíti mondanivalóját, hiszen 1925–1927 között New Yorkban, a Columbia Egyetemen tanult, majd 1928–1930 között a London School of Economics hallgatója volt.[115] Ebben az esetben tehát Rajniss New York zsidónegyedéhez hasonlította a magyarországi gettókat, holott előbbi esetben a lakhelyválasztás önkéntes volt, míg utóbbit a kényszer szülte. Rajniss – a hitelességét növelendő az újságolvasó előtt – hangsúlyozta, hogy mind a két gettóban járt. A New York-i gettót így jellemezte: *„Hihetetlenül szennyes és piszkos gettó.* Szagától ájulásba esne az érsek úr. Szobánként 8-10-12 zsidó szorong állati körülmények között ebben a földi pokolban, mert *lassan folyik a felszivárgás a gazdagok és a milliomosok közé.* [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[116] Ezt követően a bevándorlás kérdésére tér rá, hangsúlyozva, hogy az USA nem fogadja be korlátlanul a zsidókat, „a *»szabadság földjén«* internáló táborba kerül már régen a zsidó fölösleg [kiemelés az eredetiben – K. G.]".[117] Bár nincs kimondva a cikkben, de a téma felvetésével azt sejteti, hogy az USA olyan zsidóellenes intézkedéseket kér számon Magyarországon, amelyeket ő is alkalmaz. Azaz Amerikában már jóval régebben zárják internálótáborba a zsidókat, mint Magyarországon.

Legvégül Rajniss egy képzeletbeli cinikus táviratban felelt az érseknek, amelyben felvetette, hogy napi ezer zsidót szállíthatnának a magyarok az amerikaiaknak, amíg nem ér el civil célpontokat egy újabb légitámadás. Azonban mindez a felvetés Rajniss eszköztárában csupán arra jó,

hogy bebizonyítsa, a szövetségesek sem fogadnák be a zsidókat: „a nagy demokráciák vezetői *csak más népek országaiban szeretik Izrael fiait,* s filoszemita szónoklataikat nem a belső meggyőződés, hanem a külső érdek cicomázza… [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[118]

Vajta Ferenc „Washingtoni imamalom" című cikkének első bekezdésében figurázta ki a BBC-n és az amerikai adókon elhangzó könyörgéseket, amelyek zsidók megmentésére vonatkoztak. Felsorolta mindazon angolszász politikusokat és egyházi méltóságokat, akik rádióüzeneteket intéztek a magyar keresztény lakossághoz. Vajta ezekben az esetekben is tetszőlegesen szelektált az üzenetek tartalma között, mindvégig azokat az elemeket részesítve előnyben, amelyek beleillettek a népirtással fenyegetett ártatlan magyarság képébe. Így a cikkben hallgatott arról, hogy mi volt az az ok, amely a szövetségesek haragját és fenyegetését kiváltotta. Ehelyett azt fájlalta különösen, hogy a rádióadások rossz kereszténynek, végső soron pogánynak és barbárnak bélyegezték a magyarokat, így helyezve őket a civilizációk legalsó, szinte állati fokára. „Mint valamilyen zsidó karének, úgy csendül bele, olyan komor, rideg egyhangúsággal az éter hullámaiba az amerikai rádióleadókban elhangzó imádság-sorozat. Először Roosevelt, majd Spellman hercegérsek, később pedig Stephen S. Wise főrabbi s az amerikai szekták megszámlálhatatlan sok vezetője járult a mikrofon elé, hogy elmondják könyörgésüket az egek Urához: verje meg, pusztítsa el, sújtsa kénköves nyilakkal a barbár, hitetlen, pogány, »minden erkölcsi törvényről megfeledkező« európai ellenséget! Végtelen egyhangúság, bosszút lihegő esküdözések és fenyegetések jellemzik ezeket az »imákat«, amelyek közül a legérdekesebbet kétségkívül a Fehér Ház ura mondotta el. Mintha pápai bullát olvasott volna fel, oly magasztos és kemény szavakkal hívta táborba a világ népeit, mintha a bélpoklosok ellen fújt volna harci riadót, úgy hirdette meg a legújabb kereszteshadjáratot. Eddig

csak a japánokat becézték »sárga pogányoknak«, bennünket szépen, egyszerűen »náci gyilkosoknak« hívtak. Bár túltettek az első világháború leggonoszabb hazugság-hadjáratain, s ezerszeresen ráduplázták a belgiumi kegyetlenkedésről szóló mesékre, eddig mégse, egyetlen alkalommal se állították, hogy hitványabbak vagyunk a kommunistáknál, becstelenebbek Ázsia és Afrika színesbőrű pogányainál."[119]

Vajta mindezen vádakra azzal vágott vissza a cikkében, hogy a szövetségesek magyarokkal szembeni vádja hiteltelen, mert ők maguk a tömegmészárlásokat elkövető bolsevizmussal szövetkeztek, erre pedig a szokásos vádak közül a spanyol polgárháború kegyetlenkedéseit hozta fel példaként. „Ők azonban már régebben sem tiltakoztak, a bolsevizmussal való első szövetségük, a spanyol polgárháború idején. Akkor is eltűrték, sőt kétkézzel tapsoltak a »Passionaria« asszonyoknak, ezeknek a minden emberi érzésükből kivetkőzött vadállatoknak, akik azzal tették ismertté nevüket a történelemben, hogy átharapták a kezükbe jutott katolikus papok torkát. S nem tiltakoztak, sőt helyeseltek akkor is, amikor Moszkva felpörkölte egész Keletlengyelországot s hozzálátott a balti államok kiirtásához. A frakkos zsidó mindig örömmel tapsolt a vörösingeseknek, – miért is vonták volna hát felelősségre Sztálin politikai megbízottait? S most mégis szünet nélkül őrölnek a washingtoni imamalomban. Átkozódnak, esküdöznek, a bibliai nagy átkot emlegetik, s miközben lelkükben már Európa másik felét is odaígérték a bolseviki gyilkosoknak […]."[120]

„Az ördög takarója" című cikkben Rajniss kifigurázta a BBC-ben elhangzott azon nyilatkozatot, amelyet az amerikai magyar keresztény egyházak – különösen a reformátusok – vezetői bocsátottak ki, annak érdekében, hogy hívő magyarok tömegeit figyelmeztessék a keresztény egyházak parancsainak a betartására, és élesen elítéljék a zsidóüldözést. Rajnissnak már önmagában a címadása is cinikus és kétértelmű volt. Egyrészt a hír-

adásban szereplő katolikus prelátusra, Eördögh Elemérre utalt, másrészt a New York-i református lelkészre, Takaró Gézara célzott. De végső soron olyan személyekként festette le őket, akik az ördögöt, azaz a zsidókat szolgálják, ők az ördög takarói, akik saját a népüket megtagadták. Rajniss a szokásos narratívaépítést követte, és itt is számos szövegrészt idézett a londoni rádió műsorából, amelyeket aztán teljesen más kontextusba helyezve és átértelmezve cáfolt meg. „A Dávid-csillag hordozóit siratta meg Takaró úr, az amerikai Babylon vizeinek partján, ótestamentumi átkokkal s azt üzenete, hogy – *»kitartás! – már közeledik a vége a szenvedéseknek, már a május reménységgel van telítve, már bombák hullanak az istenítélet záporában s már közeledik Európa felszabadítása…«* Addig is álljon a magyar az üldözött zsidó »testvérek« oldalára és segítse őket, akiket *»hitük, fajtájuk miatt lelkiismereti szabadságtörekvéseikben bántalmaznak…«* [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[121]

Rajniss mind a két amerikai magyar papot úgy ábrázolta, mint akik megtévedtek és a zsidók zsoldjába álltak, a rádióban sugárzott beszédüket egyenesen maszlagméregnek nevezte. A cikknek alapvető célja volt, hogy hiteltelenítse őket papi mivoltukban, egyben megkérdőjelezze a magyarságukat, mert nyíltan az ellenség érdekeit követték. Annak legfőbb bizonyítékaként, hogy a kivándorolt papok megtagadták saját népüket, azt látta, hogy a szövetséges bombázások áldozatairól egyáltalán nem szóltak, sőt a bombázást istenítéletként jelenítették meg beszédükben, a felszabadulás és a remény jeleként. „De Takaró Géza az idegen és ellenséges erőket segítő Eördögh nyomába lépett s a számára előírt mondatokat beleharsogja lelketlenül a mikrofonba, miközben *Nagyvárad, Szeged, Miskolc, Püspökladány……* és számos magyar falu népe a poklok kínjait éli át a légi terror tűzesőjében. Hát ez lett Takaró nagytiszteletű úrnak az *»istenítélet«?* Ez a május? Ez az amerikai felszabadítás? Ez az örömteli

vége a szenvedéseknek?… így beszélhet az Isten szolgája a maga népéről, amelyből vétetett, amikor az ellenség kegyetlen romlásának sem szabad hogy örüljön, ha hivatását szent hittel tölti be?!… [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[122]

Bár a rádióadásban a hangsúly a zsidóüldözés elítélésén volt, Rajniss csak néhány szót emelt ki abból, amelyekre egész cikkét és annak érvrendszerét felépítette. Tehát megfordultak az arányok: míg az eredeti adásban a bombázásokra csak néhány sorban utaltak, a szélsőjobboldali újságíró éppen ezeket helyezte a fókuszba – hiszen az ország lakosságának ez volt a leginkább felkavaró és félelmetes élménye, nem pedig a zsidóüldözés. A cikk alapállítása az volt, hogy feleslegesen aggódnak Amerikában, mert Magyarországon semmiféle zsidóüldözés nincs: „[…] csak azt nem hitetheti el soha épeszű magyarokkal, hogy idehaza *»hitük és lelkiismereti szabadságtörekvéseik miatt«* bántalmazná bárki a zsidókat… *Ekkorát hazudni szigorúan tilos!* [kiemelés az eredetiben – K. G.]"[123] Ezt a valótlanságot csupán „a bécsi, a grófi és a héber" utasításra terjesztik, azaz Rajniss a BBC zsidóüldözést elítélő híradásai mögött elsősorban a Horthy-ellenes Habsburg Ottót és Károlyi Mihályt látta.

Az Ország, amely a magyar jobboldal fajvédő hetilapjaként hirdette magát, ugyancsak beszámolt erről a New York-i istentiszteletről. Iróniával fűszerezte a külföldi lapszemlének azt a pár sorát, amely a sárga csillag közös viseléséről szólt. „[…]Takaró Géza, New York első református egyházközségének lelkésze ún. zsidóistentiszteletet tartott július 9-én[124] a magyarországi zsidókért. Az istentiszteleten megjelent zsidók és keresztények imádkoztak a magyarországi zsidók sorsának jobbra fordulásáért és elhatározták, hogy tiltakozásul 24 óráig zsidó csillagot fognak viselni. Így Amerikában is megjelent a zsidócsillag – zsidók és keresztények mellén."[125]

Az álszent emberbarátok: „megnyerjék a világ zsidóságának támogatását"

A *Naplójegyzetek – a nagyvilágból* című külpolitikai rovatban jelent meg a „Canterbury érseke védi a magyar zsidókat" című cikk *Az Országban,* amely ugyancsak a BBC által sugárzott üzenetet kérdőjelezte meg. A címe a korabeli antiszemita légkörben már önmagában hihetetlennek – ha nem nevetségesnek – tűnt. S a cikk is erre épített, hogy a zsidóknak a keresztények által nyújtott segítség önmagában ellentmondás, hiszen olyan, mintha – kimondatlan antiszemita toposzokra utalva – az ellenséget segítenék. Az „üldözés" szó idézőjelben való használata a szövegben ugyancsak azt jelentette, hogy a szélsőjobboldali újság szerint tulajdonképpen a szóhasználatnak nem volt valós alapja. „Június közepén Londonban a legnagyobb eseménynek azt az összejövetelt tartották, melyet a canterbury érsek elnöklése alatt tartottak a keresztény és a zsidó testületek. A gyűlésezők tiltakoztak a délkelet-európai zsidóság »üldözése« ellen, s hosszasan vitatkoztak a magyarországi zsidók sorsa miatt. Tiltakoztak és tiltakoztak. Roosevelt és Eden után ők is felszólították a magyar nemzetet, hogy védje meg a zsidókat és a keresztényi kötelesség alapján nyújtson védelmet a bujdosóknak. Annyira figyelmébe ajánlották a zsidómentést, mintha bizony a legnagyobb jótevőnk megmentéséről lenne szó. Canterbury érseke azt hiszi, hogy a zsidóság csak jót tett az országgal, csak boldogította és így joggal számíthat védelmünkre."[126]

A szerző szerint a szövetségesek célja az állítólagos zsidóüldözés ürügyén megfélemlíteni – sőt a cikk kifejezésével „terrorizálni" – a németbarát országokat a háborút követő felelősségre vonással, amely során a zsidókkal szembeni intézkedéseket kérik majd számon. Ahogy az általános volt

a sajtóban, ebben az esetben is az üldöző lesz az üldözött, a megfélemlített, így könnyebben lehetett azonosulni az üzenetével, amely a magyarokat, a kereszténységet ábrázolta megtámadottként és üldözöttként. A cikk azzal érvelt, hogy az emberbaráti szeretet és a humanizmus jegyében cselekvő érsek valójában kettős mércét használ, mert a zsidók mint kisebbség fontosak számára, szemben kisebbségi magyarság helyzetével.

Ez a cikk is arra világít rá, hogy a BBC-ellenes sajtópropaganda a zsidóüldözéssel minden esetben Trianont és annak következményeit állította szembe. Kétségtelen, hogy az ország területi vesztesége, a kisebbségi magyarok sorsa volt a korszakban a mindennapokat átitató – hamis – irredenta propaganda alapja, amely érzelmileg és számszerűleg is jóval nagyobb tömegeket érintett, mint a zsidók diszkriminálása, így ennek említése biztos mozgósító hatással bírt. „A gyűlés bejelentette, hogy minden egyes délkelet-európai zsidó sorsáról adatokat szerez be és majdan számon fogja kérni őket az egyes nemzetektől. Ezzel a »szónoki fogással« a délkelet-európai nemzeteket akarja megfélemlíteni, terrorizálni az angol érsek. A zsidóság most újabb protektort kapott, a kisszámú zsidóság mellett sírnak-rínak felettük a legfontosabb angolszász keresztény testületek és tiltakoztak elnyomásuk ellen – a humanizmus jegyében. Gyanús ennek a humanista gondolatnak az előráncigálása. A kisebbségi magyarság sorsa és elnyomása fölött nem fájdult meg ez a humanista szív, pedig ott is lett volna elég ok könnyek hullatására. Ezt a könnyzáport azonban csak a zsidók tudták megindítani a keresztény szívekben."[127]

A *Naplójegyzetek – a nagyvilágból* rovatban *Az Ország* újabb cikke jelent meg, amely hasonló érvrendszerre épült és vonta kétségbe a szövetségesek emberbaráti szeretetét, s próbált annak „valós" mozgatórugóira rámutatni. A szöveg kimondatlan alapvetése, hogy a szövetségesek mögött a zsidók állnak, és ezzel a német megszállás alatt lévő közép-európai

államok emigráns kormányai is tisztában vannak. Az emigráns kormányok igyekeznek a jelenlegi, de különösképpen a háborút követő helyzetükön javítani, tehát a zsidóüldözés elítélését tulajdonképpen eszközként használták pozíciójuk javítására. „Sokat gyűléseztek és sok könnyet hullattak a zsidók sorsa felett, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy ezáltal megnyerjék a világ zsidóságának támogatását. Az emigráns kormányok egymásra licitáltak a tiltakozásban s mindegyik újabb és újabb emberbaráti gondolattal szerette volna felhívni magára a cionista világszövetség figyelmét. Iparkodásuk eredménnyel is járt, mert a New York-i zsidók elismeréssel adóztak humanizmusukért, mellyel síkra szálltak »az emberi szabadság védelme érdekében«."[128] A cikk amellett érvelt, hogy csupán érdekből tiltakoznak a közép-európai országok a zsidóüldözés ellen, holott ők maguk is elnyomták a kisebbségeiket. Erre az ismeretlen szerző a cseheket hozta példának, azonban nem említve a magyarok helyzetét – hiszen az újságolvasóknak úgyis ez volt az első gondolatuk ebben a kontextusban –, de utalva a szerbekre, akik valójában „halomszámra gyilkolták le Macedóniában a bolgárokat", akik érdekében azonban senki nem tiltakozik.[129] Ezek a párhuzamok mind azt szolgálták alátámasztani, hogy a londoni emigráns kormányok nemzetei elnyomják a kisebbségeket, még akkor is, ha tiltakoznak a zsidók üldözése ellen, az nem őszinte, mert valójában kettős mércét használnak – azaz összességében álszentek. „A zsidósiratásban a pálmát természetesen a csehek vitték el. Június 19-én a zsidók megmentése érdekében összehívták a kormányt és az államtanácsot s a londoni rádió cseh kommentárja szerint több órán át tárgyaltak a fontos ügyben. Végül memorandumot fogadtak el, melyben ismét tiltakoztak a csehországi és szlovákiai zsidóság üldözése miatt."[130] A cseheknek a zsidókkal való összemosása azt az értelmezést is jelentette, hogy a magyarok ellenségei támogatják egymást, s ilyen módon a zsidók segítésére

irányuló felhívások végső soron a csehszlovákok, tehát a trianoni döntés támogatását is jelentik.

A kereszténységre és a keresztényi kötelességre való hivatkozás ebben az értelmezésben azt jelentette, hogy a magyarság érdekeivel ellentétes erőket szolgál, aki ennek szellemében cselekszik. A deportálások és a német megszállás elleni tiltakozás a cikk interpretálásában arról igyekezett meggyőzni az ország lakosságát, hogy végső soron törvénytelenségeket kövessenek el, káoszt idézve elő az országban. A cseh emigráns kormány üzenetét megfogalmazó katolikus pap felhívását a következőképpen összegezte a lap: „felszólította Magyarországot is, hogy szabotálja a kormány zsidóellenes intézkedéseit, vegye át megőrzésre a zsidók vagyontárgyait s adjon menedéket a bujdosó zsidóknak. Mindezt a keresztény hit parancsaként állítja a magyar közvélemény elé. Az adta meg neki a jogot a beavatkozásra, hogy csehszlovák területek is vannak Magyarország birtokában s az ott élő zsidók – csehszlovák állampolgárok. Sorsuk így fontos az emigráns cseheknek."[131] Majd a kereszténységre való hivatkozást oly módon utasította vissza, hogy azt szembeállította a nemzeti érdekkel, mindezt úgy értelmezve, hogy aki a zsidókat segíti, az a cseheket és végső soron Trianon háborút követő megismétlését támogatja. Ez a kontextus tette teljesen hiteltelenné és irracionálissá az olvasó számára a zsidók mentését és az empátiát. Ugyanakkor a környező nemzetek emigráns kormányainak álságosnak bélyegzett felhívását a zsidók megmentésére vonatkozóan elsősorban egy hamis eszközként láttatta, amelyet az az érdek mozgatott, hogy ilyen módon jussanak több területhez a barbárként, antiszemitaként elítélt magyarok rovására, akik ellen a legfőbb vád éppen a zsidóüldözés volt. Az utolsó mondatban a cikk szerzője mintha felvetné, hogy a zsidók megmentése csak abban az esetben lehetséges, ha Magyarország megtarthat területeket. Ez az irredenta illúziók által mélyen átitatott és a valós

külpolitikai helyzet teljes félreértésében lévő lakosság számára egy sokkal fontosabb – és talán a széles társadalom körében is érthetőbb – mozgósító érv volt (vagy lett volna), mint a kereszténység megfoghatatlan alapelveire való hivatkozás. „Felszólít bennünket arra, hogy szabotáljunk, gyújtogassunk és gyilkoljunk. Hozzunk áldozatokat, mert szerinte áldozatok vállalása nélkül nem lehet szebb Európa arca. Ugyanakkor kijelentette, hogy Magyarországnak le kell mondania most szerzett területeiről s arról, hogy szóhoz juthasson a szláv Kelet-Európában. A főtisztelendő úr naivsága ezen a téren is megnyilvánult, mert áldozatokat követel a magyarságtól s a többi néptől eltérően nem lenne hajlandó megjutalmazni ezt az áldozathozatalt. A szerbek, a románok, a csehek területeket kapnának az angolok és a zsidók szolgálatáért, de a magyarok esetleges hasonló szolgálatait újabb elnyomással, büntetéssel jutalmaznák."[132]

*Az Ország*ban a canterburyi érseket főpapi ruhában, kezében a Bibliával – és kontrasztként Bukarest bombázását – ábrázoló, egész oldalas cikk jelent meg. Az írás annak az okát igyekezett megvilágítani, hogy milyen „tényleges" mozgatórugók húzódhattak meg amögött, hogy Közép-Európa emigráns kormányai elítélik a német megszállás alatt álló vagy németekkel kollaboráló államok zsidóüldözését. Ez a cikk egy lépéssel tovább ment annál, hogy a rémhírek mögött szimplán a zsidó világuralmat sejtesse, hanem kifejezetten racionálisnak tűnő okokat és összefüggéseket keresett. A szélsőjobboldali sajtóban megjelenő és a népirtásra reflektáló cikkek többnyire humorosnak és groteszknek mutatták be, hogy újabb és újabb nyilatkozatok láttak napvilágot, amelyek egy nem létező – vagy legalábbis eltúlzottként bemutatott – eseményt ítélnek el. „Július elején megint zsidó hete volt Londonnak. A csehországi zsidók ismételt megsiratása után, mely június végén zajlott le, most a magyarországi zsidók kerültek sorra. Ezeknek sorsáról a londoni tudósítások szerint a lengyel földalatti mozgalom munkatársai szereznek be anyagot és juttatják el a cionista világszövetség londoni kirendeltségéhez. Július elején azt jelentették a földalatti lengyelek, hogy Lengyelországba deportálják a magyarországi zsidókat. Tájékoztatásuk szerint – amit egyébként a BBC is több esetben felhasznált – a vidéki magyar városokat teljes egészében kiürítették és a zsidókat lengyelországi munkatáborokba helyezték el. Arról is tudnak, hogy eddig többszázezer zsidót végeztek ki a lengyelföldi gázkamrákban. A többi zsidóra, megítélésük szerint, hasonló sors vár. Ezek a hírek adtak ösztönzést arra, hogy gyűlésre üljenek össze az angliai emberbaráti és emigráns politikai szervezetek. A gyűlésen Canterbury érseke elnökölt, aki az emberbaráti gondolat és a faji egyenlősége jelszavával nyitotta meg az izgatott hangú vitatkozást. A gyűlésen egyébként a földalatti lengyelek egyik megbízottja szóban is tájékoztatta az emberbaráti vitatkozókat a zsidók sorsáról és még jobban kiszínezett rémtörténeteket mondott el, mint amilyeneket a sajtóban és a rádióban közöltek. Ennek az összejövetelnek az lett az eredménye, mint a többinek: hosszú nyilatkozatot fogalmaztak meg és fogadtak el, melyben az angolok és az emigránsok felemelik tiltakozó szavukat a humanizmus jegyében a zsidók sorsa miatt."[133]

A szövetségesek emberbaráti szeretetének és humanizmusának kifigurázása olyan módon jelent meg a cikkben, hogy ugyanezek a kormányok éppen a fennálló rend elleni lázadásra szólítják fel a magyar népet. A cikk szerzője az ellentmondást növelendő túlzóan és hamis módon torzította el a nyilatkozók és a tiltakozások ismertetését, mintha azok arra buzdították volna a lakosságot, hogy a zsidók érdekében gyilkoljanak. Ezzel a két egymásnak ellentmondó értéknek az együttes említése – azaz, hogy az emberbarát tanácsol emberölést – azt szolgálta, hogy még hiteltelenebb legyen az olvasó számára a történet és a szövetségesek üzenete. „Felszólítja a magyar népet, hogy támogassa a menekülő magyar zsidókat

és legyen segítségére azoknak, akik nála keresnek menedéket; szabotálja a kormány intézkedéseit, ha kell, hamisítson okmányokat, vagy pedig fegyveres erővel szegüljön ellen a zsidótörvényeket végrehajtó közegeknek. Gyilkolja le a csendőröket és hivatali vezetőket; mindennek meglesz a jutalma, mert az angolszászok győzelme esetén nem feledkeznek meg az emberbaráti magyarokról."[134]

Mindezt a „Pusztuljon a magyar jobboldal!" című fejezetben ismertette a cikk, amely a szokásos retorikai fordulatokkal építkezett, azaz a magyarokat mutatta be úgy, mint a zsidó és szövetséges megtorlás vértanúit. A magyarokkal szembeni kegyetlen eljárásnak két fontos eszköze volt: az egyik a jelenben megtapasztalt szövetséges bombázás, a másik pedig a jövőben aktualitását elnyerő, a vesztes háborút követő felelősségre vonás. „Megfenyegeti [a nyilatkozat – K. G.] a vidéki városokat azzal, hogy az angol bombázók követ kövön nem hagynak és bombáikkal százszorosan torolják meg az elpusztított zsidó életeket. A londoni humanista egyesületek bejelentik azt is, hogy az életben maradt zsidókból külön bíróságot fognak létesíteni a háború után és ezek ítélkeznek majd a magyarok felett. Fenyegetésül megemlítik, hogy a sokat szenvedett zsidók semmi irgalmat nem fognak érezni a bűnösök felett."[135]

Az természetes, hogy az ismeretlenségbe burkolódzó szerző – különösen, ha szélsőjobboldali volt – nem hitte el a gázkamrák létezését, azonban a kritika tárgya nem a megsemmisítés vagy annak a módja volt, hanem a hír forrása. A hír hátteréről rántotta le a leplet a cikk, rámutatva arra, hogy igencsak hihetetlen, hogy éppen a lengyelek segítenék a zsidókat olyan módon, hogy pusztításukról információkat csempésznek ki a megszállt országból. A híradások szerint – ahogy az a BBC-ben is elhangzott – a gázkamrákról és a zsidók iparosított irtásáról a lengyel ellenállás értesítette a szövetségeseket, illetve a Londonban székelő lengyel emigráns

kormányt, holott a szövetségesek szerint a lengyelek is antiszemiták. Itt alá kell húzni, hogy a cikk nem azt állítja, hogy a lengyelek antiszemiták, hanem azt, hogy ez velük szemben is egy alaptalan vád, amely lehetővé teszi a megtorlást – akárcsak a magyarokkal szemben. Az ellenmondást ott vélte felfedezni a szerző, hogy az antiszemitáknak nem fűződhet érdekük a népirtásról szóló hírek szivárogtatásához. „Ez az érthetetlenség abban rejlik, hogy a lengyeleket is antiszemitizmussal vádolják a zsidók és így nem tételezhető fel az, hogy éppen ők szolgáltassanak adatokat azokról a zsidókról, akik most nehéz napjaikban cserben hagyják őket."[136] Mindezt úgy magyarázta szerző, hogy az antiszemitizmus alaptalan vádja mögött a szovjetek állnak, akik a zsidóellenesség bélyegét fegyvernek tekintik a lengyelek ellen. Ezen vád célja, hogy hatására az angolszászok bizalma meginogjon bennük, és ne támogassák őket tovább, így a lengyelek ne legyenek képesek szembeszállni a Szovjetunióval. „Ennek elérésére nap nap után újabb lengyel antiszemita dokumentumokat közölnek. Az egyik legismertebb amerikai publicista, Zeller – mint a *Pravda* május 7-én írja – kijelentette, hogy erős antiszemitizmus lett úrrá az angliai lengyel hadseregben. Zeller, aki hivatva van arra, hogy a lengyelek antiszemitizmusáról meggyőzze az amerikaiakat, azt követelte az Egyesült Államok kormányától, hogy szüntesse meg a zsidóellenes mozgolódást a szövetséges hadseregben."[137]

A lengyel antiszemitizmusról szóló híreket ellensúlyozandó a szerző olyan híreket sorolt fel röviden, amelyek mintegy alátámasztották a zsidóellenességét, így a zsidó katonák gyávaságát, dezertálását és szovjetekhez való szökését említette. S ezek kapcsán hangsúlyozta, hogy ezekkel a tényekkel nem hajlandóak szembenézni a szövetségesek, ehelyett antiszemitizmussal vádolják a lengyeleket. „A bolsevista propaganda szerint igen nehéz a lengyel hadseregben szolgáló zsidók helyzete. A Pravda sze-

rint, az egyik lengyel tiszt, amikor meghallotta, hogy a »németek több zsidót végeztek ki gázkamrában«, felkiáltott: »Remek dolog! Legalább kevesebb zsidó lesz Lengyelországban«."[138] A lengyel katonák körében dúló zsidóellenességet számos példával támasztotta alá a szerző: „Olyan kijelentéseket tesznek, hogy minden zsidót kivégeznek, ha visszakerülnek Lengyelországba. Azt tartják, hogy »jobb agyonütni két zsidót, mint egy németet«"; „[nemcsak] a lengyelországi zsidókat pusztítják el, hanem az angliaiakat is".[139] Ez a narratívaépítés megkérdőjelezte, hogy ténylegesen a lengyelek szállítottak volna információkat a zsidók mészárlásáról: „Az általános lengyel hangulat miatt aligha tételezhető fel, hogy a földalatti lengyel mozgalom híreket szerez az angliai cionista zsidó központoknak és küzd a magyarországi zsidókérdés megoldása ellen."[140]

4. KORTÁRS TUDÁSHORIZONT: MÉDIAFOGYASZTÓ AZ INFORMÁCIÓS ZŰRZAVARBAN

A kortárs hétköznapi szereplők tudáshorizontja nagyon nehezen ragadható meg, mert alig vannak olyan források, amelyek ezt dokumentálják. A napló mint műfaj az egyetlen olyan forráscsoport, amely használható, mert azt rögzíti, hogy milyen információkkal rendelkezett a szerzője az eseményekkel egy időben. Azaz a naplók legfontosabb előnye – legalábbis ebből az elemzési perspektívából –, hogy nem retrospektív, ezért tartom különösen alkalmasnak arra, hogy az információk terjedésének kordokumentumaként használjam. Magyarországon döntően az üldözöttek feljegyzéseit publikálták. Éppen ezért a publikált naplókat kiegészítettem olyan magántulajdonban lévő és eddig nem publikált, valamint tudományos irodalomban sem ismert naplókkal, amelyeket saját magam gyűjtöttem hirdetések feladása útján. A gyűjteményemből származó, továbbá a kiadatlan, kéziratos naplókat a személyiségi jogokra való tekintettel teljes mértékben anonimizáltam.

Az ebben a fejezetben tárgyalandó feljegyzések egy olyan hírhiányos helyzetben születtek, amikor a hírszolgáltató intézményekbe vetetett hit nagyban függött a hírfogyasztó politikai identitásától, szociokulturális helyzetétől, a kormányhoz és a háborúhoz való viszonyától, de különösen attól, hogy a zsidók ellen irányuló diszkriminációnak áldozata vagy csupán szemlélője volt. Így voltak naplóírók és családok, akik a kezdetektől fogva kritikusan viszonyultak a hivatalos csatornákhoz, míg mások esetében ez fel sem merült a német megszállásig, a nyilas hatalomátvételig, vagy akár egészen a szovjet megszállásig – ők elfogadták, hitelesnek gondolták a rádió hírszolgálatát. A naplók szerint az egyes családoknak és személyeknek a politikai hatalomhoz való viszonya alapjaiban befolyásolta a rádióhallgatási szokásokat is, azaz azt, hogy hazai vagy külföldi adókat választanak. Persze, nemcsak tájékozódási és politikai motiváció húzódhatott meg például az angol nyelvű BBC Home Service adó hallgatása mögött, hanem akár az angol nyelv tanulása is.

A Magyar Rádió hallgatása, a hivatalos rádióhoz mint hírforráshoz való viszony végső soron a kormányhoz való viszonyt is tükrözte. Éppen ezért nyilvános térben a közösen hallgatott rádió kikapcsolása vezethetett konfliktusokhoz is, hiszen az egyben a kormány elutasításaként is értelmezhető volt. Jó példa erre, hogy 1944 őszén, az egyik légópincében egy kártyaparti egyik részvevője kikapcsolta a közösen hallgatott rádiót, „mert annyit beszélnek". Erre egy másik résztvevő a naplóíró szerint a következőképpen reagált: „ökölbe szorul a keze, ha látja ezt a hazaáruló bandát, akit a magyar rádió nem érdekel".[1]

A RÁDIÓHALLGATÁSI SZOKÁSOK ÉS HÍRÉRTELMEZÉSI STRATÉGIÁK

Zsidók és keresztények között egyaránt voltak olyanok, akik az idegen adók hallgatására a már említett tiltó rendelettel összhangban illojális cselekedetként tekintettek.

Erre jó példa, hogy a katonacsaládból származó, tizennégy éves, római katolikus Forgács Matild naplójában például egyetlenegyszer sem található utalás a külföldi adóra, nyilván a kormányzóhoz és az egész politikai rendszerhez hű családban ez elképzelhetetlen volt. Ennek ellenére eljutottak Matildhoz az iskolai osztálytársain keresztül olyan hírek, amelyeket a Magyar Rádió nem közölt, de az idegen adók sugároztak. Ilyen hír volt, hogy 1942-ben a német támadás elakad Sztálingrád alatt: „megkezdődött az oroszok sztálingrádi ellentámadása. Ezt azok a lányok mondták az iskolában, akiknek a papájuk otthon külföldi rádiót hallgattak. Apától elég ritkán érkeztek lapok [a frontról – K. G.]."[2]

Ugyanezt bizonyítja a református egyetemista, Kornássy Éva naplója, aki ugyancsak nem hallgatta a külföldi rádiókat, hanem a Magyar Rádióra bízta magát. Őhozzá is a hallgatótársain keresztül jutott el a hír 1944 márciusában, hogy a német megszállást követően az országot a szövetségesek bombázni fogják, mert nem áll ellent a németeknek: „[...] tegnap hallgatták az angol rádiót és bemondta, hogy megszűnik a magyaroknak azon kiváltsága, hogy nem bombázzák őket."[3] Mindez egyértelműen jelezi, hogy nem kellett feltétlenül az ellenséges adókat hallgatni ahhoz, hogy az emberekhez eljussanak a rádióban hallott hírek, hiszen azokat, ha kellően érdekesek, az adott közösség számára fontosak és életbevágóak voltak, akkor a hétköznapi kommunikáció szállította és terjesztette.

Bizonyos naplókban fel lehet tárni, hogy a világháború alatt mikor hallgattak az egyes családok ellenséges adókat, és miképpen ment végbe az általuk korábban hitelesnek tartott hivatalos híradások megkérdőjelezése. A húsz év körüli, római katolikus Molnár Margit Budapesten élt, egy alsó középosztálybeli antiszemita családban, amely a német megszállásig lojális volt nemcsak a hazai rádió műsoraihoz, hanem az egész politikai berendezkedéshez is. Így 1941-ben, amikor Magyarország megtámadta Jugoszláviát, annak ellenére, hogy pár hónappal korábban kötötték meg a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződést, Molnár még a Magyar Rádió érveit fogadta el. Egyetértett a rádió állításával, miszerint Horvátország kiválását követően Jugoszlávia megszűnt, így már nem kötötte az országot a korábbi örökbarátsági szerződés. 1941 áprilisában a naplóíró kamasz lány a Magyar Rádió érvelését vette át, s ezzel állította szembe az ekkor még ellenségként kezelt BBC-t: „Az előbb éppen a magyar rádió felelt az angol rádió ocsmány támadásaira. Jugoszlávia nincs többé, mert elemeire bomlott. S a horvátok függetlenek lettek."[4]

A rádióhallgatási szokások radikális megváltozása a római katolikus Molnár családban a német megszálláshoz köthető, amelyet elkeseredéssel vettek tudomásul, ezért fokozatosan feladták a korábbi rendszerhű rádióhallgatási szokásaikat, és külföldi rádióadókat kezdtek hallgatni. A nacionalista Molnárék a németek háborús céljaival azonosultak, de az ország megszállását követően egyértelműen ellenségként tekintettek rájuk, mert úgy érezték, hogy lenézik és kifosztják a magyarokat. Nem fogadták el a németek bevonulásának hivatalos értelmezését, miszerint az szövetséges segítségnyújtás, hanem egyértelműen megszállásként tekintettek arra. A Magyar Rádióban sugárzott hivatalos álláspont is hozzájárult ahhoz, hogy elfordultak a hivatalos médiától, és ezért kezdték el a BBC-t hallgatni, annak ellenére, hogy továbbra is ellenségként tekintettek az angolszászokra.

A BBC olyan nagy újdonság volt Margit számára, hogy a naplóban is megörökítette, amint a család 1944. március 24-én együtt, titokban hallgatta: „Éjjel hallgattuk az angol rádiót (nagyon félelmetes tam-tam jelzése van), nagyon fenyegettek és gúnyolódtak, hogy a németeknek ilyen soká sikerült csak a kormányt összehozni. És azt mondta, hogy Sztójay darabont kormány. Felszólítottak minket, hogy szálljunk szembe a náci németekkel, úgyis az ennivalónkat akarják felenni, és azt a jó tanácsot adta, hogy égessük fel az élelmet. Ilyen bolondok talán mégse leszünk. [...] Aztán jött egy hatalmas gongütés, és így szavalt a derék zsidó bemondó: »Magyarország sincs kiváltságos helyzetben a légitámadásokat illetőleg. A magyar célpontokat éppen olyan kérlelhetetlenül fogjuk pusztítani, mint a németeket!!!!!« Hatásos gongütés. Anyám térdei máris remegni kezdtek. Nemigen merjük hallgatni a rövid hullámú adót, mert állítólag figyelik, hogy hol hallgatják s még baj lesz. De azért sok igazságot is mondott az a piszok angol. Mindenki, az egész világ tudja, hogy a németek megszálltak minket, a szó szoros értelemben, a rádió [a Magyar Rádió – K. G.] mégis azt mondta, hogy segítségképpen, közös megegyezéssel érkeztek német csapatok hazánkba. Köszönöm szépen. Undokságok."[5]

Az idegen adók is megerősítették a Molnár családot saját vélekedésének helyességében, azaz, hogy a németek megszállták Magyarországot, s nem baráti segítségnyújtásról van szó. Az angolok ellenségként történő meghatározása nem változott a családban. Ennek az értelmezésnek volt része, hogy Margit az ellenséges adó bemondóját zsidónak képzelte, így egyértelműen visszatükrözve a közhangulatot és a magyar sajtó hatását. Margit kimondatlanul is a hazaárulást, az ellenség szolgálatát kötötte a zsidókhoz, de nagyon fontos megjegyezni, hogy ennek ellenére igaznak fogadta el a zsidóként azonosított bemondótól hallottakat.

A magyar politikai elit két tagja is említést tett a visszaemlékezésében a londoni rádióról, amelyet természetesen ők is hallottak. Mind a ketten kritikával viszonyultak a rádióhoz, és úgy mutatták be, mint amelynek szerkesztői nem voltak tisztában Magyarország tényleges helyzetével, éppen ezért a BBC azon törekvése, hogy a németek ellen fordítsa a magyar kormányt és a lakosságot, eleve elhibázott volt.

Barcza György követ volt Londonban, amikor a kormány arra utasította a követséget, hogy derítse ki, mely magyar állampolgárok dolgoznak a BBC-nél. Évtizedekkel később a következőképpen értékelte a rádió adásait: „A londoni rádió, mely elég naivul mindig nyílt ellenállásra hívta fel a magyarokat elnyomóik, a németek ellen, és felhívásaihoz fenyegetéseket is fűzött, szerintem nem használt helyes hangot, mindenesetre nem célravezetőt, mert csak az, aki nem ismerte helyzetünket, gondolhatott arra, hogy a németektől szorosan körülvett és mindinkább szorongatott Magyarország nyíltan és fegyveresen léphessen fel ellenük."[6]

Kállay Miklós is hasonló véleményen volt. 1942 és 1944 között volt miniszterelnök, és az ő nevéhez kötődik a hintapolitika, más néven a Kállay-kettős, amely azt jelentette, hogy Magyarország a németek melletti elkötelezettség fenntartása mellett a szövetségesek felé is közeledett. Kállay azt feltételezte, hogy a Horthy-rendszer külföldre menekült baloldali kritikusai azok, akik a műsorok irányvonalát megszabták, és azt csupán az ország belpolitikájának kritizálására használták fel. Azonban ennek eredménye e céllal ellentétes lett, hiszen a kritika alapvetően a szélsőjobboldali propagandát erősítette, annak nyújtott muníciót a mérsékelt kormány célkeresztbe állításával. „[...] nagy nehézséget okozott és nagyon nyomasztólag hatott ránk a nyugati demokráciák rádióban, sajtóban, beszédekben megnyilvánuló magatartása is. A BBC, de az Amerika Hangja is a lehető legszerencsétlenebb propagandát folytatta. Nem volt előttünk

kétséges, hogy mögöttük csak a Károlyi, Vámbéry, Jászi vezette csoport állhat, amely Beneš támogatását is élvezte. Mást nem is lehet föltételezni, annyira értelmetlen volt az egész. Amellett nagymértékben erősítette a hazai jobboldal propagandáját, és nagyon megnehezítette az én orientációmat a demokraták és a szocialisták felé."[7]

Persze ahhoz, hogy a magyar hallgató elutasítsa a BBC felkelésre és fegyveres ellenállásra irányuló biztatását, nem kellett feltétlenül jelentős társadalmi pozíciót elfoglalni. A Horthy-hű konzervatív családban nevelkedő – már említett – Molnár Margit tinédzserévei végén a következőképen reagált a rádió felhívására: „Az angol rádió még mindig bíztat, hogy még nem késő, forduljunk a németek ellen, űzzük ki őket az országból, mert különben Budapest közép-európai Sztálingrád lesz, vagy a második Aachen. De hát Istenem, hogy forduljunk ellenük, mikor erős hadsereggel vannak itt bent, Tigrisek, tankok. Viszont a Magyar Rádió még most is titkolja az igazi helyzetet..."[8]

A gázkamra mint realitás

A publikált naplókat vizsgálva a népirtás hírének terjedésvizsgálatára az egyik legfontosabb forrás Fenyő Miksa naplója. Fenyő római katolikus hitre tért magyar zsidó író, újságíró, a harmincas években parlamenti képviselő, valamint a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) igazgatója. Azon fontos liberális politikusok közé tartozott, akiket a Gestapo kifejezetten keresett a német megszállás után, később pedig a nyilasok is vadásztak rá, ezért bujkálásra kényszerült Budapesten. Ekkor, 1944 nyarán és telén írta a naplóját. Feljegyzéseiben egészen egyértelműen és számos alkalommal jelenik meg a gázkamra, valamint a lengyelországi deportálás. Némelykor feljegyezte, hogy hol és mikor hallott ezekről a budapesti bujkálása idején, és minden esetben a BBC-t jelölte meg forrásként.

Az elgázosításra való utalás elsőként 1944. június 25-én jelenik meg Fenyő naplójában, amikor még javában zajlott a vidéki zsidók deportálása Auschwitz felé. Fenyő erre utalva, valamint azt latolgatva, hogy Budapesten miért nem állítottak fel a vidékhez hasonlóan gettókat, a fővárosban élő zsidók sorsára vonatkozólag a következőt jegyezte fel: „Legéppuskázhatnák [a zsidókat], vagy vasúti teherkocsikba gyömöszölhetnék őket, melyekben a fele már az úton elpusztulna, a másik felét a nácik vennék gondozásukba. Nem, itt Budapesten kell átesniük a pusztulás megállapított stációin, mielőtt gyilkos kezek végleg lecsapnak rájuk. E rituálé kialakításában, a szépségen, jóságon, igazságon kívül, annak a buzgó elgondolásnak is lehetett valami szerepe, hogy tán az angolszászok addig nem intéznek hamburgi vagy berlini méretű támadást Budapest ellen, míg a városnak zsidó lakossága is van. Tehát a fokozatos kipusztulás lehetőségeit kell megteremteni, őket éhezéssel, betegséggel, a testi és szellemi kínázás válogatott fajtájival pusztítani, egy-egy tízezres csoportot gázkipróbálási célokra a németek rendelkezésére bocsátani, s akik e válságok dacára megmaradnak, azokkal a német győzelem esetén végezni. De orosz–angol győzelem esetén is, mert tanácsos a tanúkat láb alól eltenni."[9] Pár nappal később újra utalt a gázkamrákra, a biztos vég szimbólumaira, hangsúlyozva, hogy a folyamatot egyetlen felszólalás vagy tiltakozás sem fogja megakadályozni.

Fenyő naplójában a magyar deportálások két célállomása, Lengyelország és Ausztria jelenik meg. A zsidók sorsát tárgyalva egy olyan folyamatként írta le a népirtást, amely különféle lépcsőfokokból áll, amelyeknek vége a deportálás, majd a golyó vagy gáz általi halál: „[...] valahol Ausztriában vagy Lengyelországban egy maguk ásott gödör partján legéppuskáztatni vagy gázkamrákban megfulladni".[10] Június utolsó napjaiban a hírek forrásaként egyértelműen a BBC-t jelölte meg. Ekkor még nem volt bizo-

nyos, hogy a kormányzó a szövetségesek, valamint a svéd király és a Vatikán hatására ténylegesen felfüggeszti-e a deportálást. 1944. július 6-án a következőket írta: „Az angol rádióban hallom: Eden angol külügyminiszter felszólalt és közölte, hogy Lengyelországból érkezett, megbízható jelentések szerint oda vagonszámra szállítanak magyar zsidókat, akiket a németek gázkamrákban elpusztítanak. Az angol kormány borzadással és utálattal nézi a magyar kormány eljárását, s mindent megtesz, hogy e szörnyűségek abbahagyására bírja. »A pápa őszentsége és a svéd király interveniáltak, de sajnos éppolyan eredmény nélkül, mint amilyen eredménytelenek maradtak az angol és amerikai kormány kérései és fenyegetései.«"[11]

A bejegyzésében a deportálásokat levezénylő magyar kormány bűnét állította párhuzamba egy rablógyilkossággal, amely nagy nyilvánosságot kapott. A lapok szenzációként tárgyalták, hogy az elkövetők egy zsidó nőt fosztottak ki és öltek meg. Fenyő meglátása szerint, míg az egyén ellen irányuló gyilkosság elkövetőit bíróság elé állították, addig a népirtást elkövető kormány büntetlen maradt – ez a gondolat később számos bejegyzésében is visszatér. „Vajon mennyiben borzalmasabb [a rablógyilkosságnál – K. G.], mint amelynek elkövetésére a magyar kormány elkötelezte magát. Nyolcvanan, napokig, hetekig egy lezárt vagonban, étlen-szomjan, s azok számára, kik ezt túlélik: gázkamra. Treitlt [a rablógyilkosság elkövetője – K. G.] halálra ítélték, s az a száz meg száz Treitl, ki hatalma tudatában tízezrével gyilkolja le a zsidókat – fényes állásban kérkedhet gyilkosságaival. Én Treitléket többre becsülöm, mint Sztójayékat; a háború után gyűjtést indítok egy Treitl-emlékműre."[12]

Július 7-én a naplóírás elsődleges motivációját olyan forrásmunkaként jelölte meg, amely érdekelni fogja az utókort még akkor is, ha nem szenvedett annyit, mint a deportáltak: „milyen érdeklődésre tarthatnak számot az én följegyzéseim, ki kinvallatáson nem estem át, legalább eddig nem,

akinek sorsa mostohaságában távolról sem mérhető össze elhurcolt barátai sorsának mostohaságával, s a százezrekével, kik mártírútjukat a gettóházakból a lengyelországi gázkamrákig tették meg."[13]

Fenyő rendszeresen hallgatta a külföldi rádiókat, de olvasta a magyar sajtó termékeit is, különös tekintettel a szélsőjobbra. Sőt elemezte is ezeket naplójában, köztük például Rajniss Ferenc „Mese 100.000 felkoncolt zsidóról" című cikkét. A címoldalon megjelent cikk reflektált a BBC által közvetített tudósításra az angol parlamentből, amelyben az angol külügyminiszter és parlamenti képviselők tiltakoztak a magyarországi zsidóüldözés ellen, és az adásban Eden bejelentette a háborút követő felelősségre vonást.[14] Rajniss írása a kormánypárt esti lapjában, az *Esti Újság*ban jelent meg július 7-én, Fenyő egy nappal később szemlézte azt a naplójában.

A szélsőjobboldali újságíró Magyarországot érő kritikája ugyanazokból a tartalmi elemekből építkezett, mint azok az írásai, amelyeket a hazai ellenpropaganda kapcsán már részletesen tárgyaltam. Alapvető üzenete volt, hogy a zsidóüldözés vádja hazugság, és Magyarországon senkit nem öltek meg, azaz nem igaz, hogy „Magyarországon a zsidók elkülönítése során 100.000 hitsorsost öltek meg eddig", egy másik mondatában pedig a „fantasztikus számadat"-nak, a cikk vége felé „lemészárolt 100.000 zsidó rémregényének" nevezte az áldozatok BBC-ben elhangzó számát.[15] Rajniss a tiltakozást – szokásos szóhasználatával – fajvédelmi kirohanásnak minősítette, gondosan megemlítve, hogy az angol parlamentben tiltakozó képviselők – nevük alapján – mind zsidók, pártkötődésük alapján pedig baloldaliak. S mindezt történeti kontextusba is helyezte, párhuzamba állítva a fehérterror elleni tiltakozással a Tanácsköztársaság leverését követően. „Hogy Silverman vagy a kommunista Gallacher és a liberális Little alias Klein képviselők most éppen olyan dühvel és rágalmakkal rontanak Magyarországra, mint ahogy tették Kun Béla bolsevista forradalmának

leverése után, az nem meglepő, de fájdalmas elferdülése az ítélőképességnek az angol külügyminiszter hallgató beleegyezése az ordítóan hazug zsidó propaganda állításaiba."[16] Ezt követően az angol külügyminisztert tette felelőssé azért, hogy hitelt ad a Magyarországot támadó megszólalásoknak. Itt Rajniss a szokásos retorikai eszközzel élt, úgy jelenítette meg magát, mint bennfentest, aki személyesen ismerte az angol külügyminisztert, hitelesítve az állítását, miszerint félrevezették, így nem zsidó létére a „zsidó világösszeesküvés" részévé vált. „Robert Anthony Eden kapitány, a volt etoni és oxfordi diák, az előkelő gentleman, akit többször hallottam személyesen Magyarországról nyilatkozni magánbeszélgetésben és a genfi népszövetségi palota folyosóján, bizony nem a hazáját, s nem is a brit világbirodalmat szolgálja a komisz hazugságok világdiplomáciai alátámasztásával, hanem Izrael törzsének nemzetközi összeesküvését – rosszul!... Mert mindenki rosszul szolgálja a politikailag hallatlanul buta, korlátolt és ösztönhiányos zsidóságot, aki vakon követi a segítségért üvöltő zsidók tanácsait. A zsidóvédő keresztények vitték a falnak nálunk is a védenceiket, mert önállótlanul hallgattak reájuk a módszerek és a harci eszközök megválogatásában. A zsidó örökké izgul, túloz, követelődzik, nagyzol, lelkiismeretlenül támad, s szemtelen a parányi győzelmekben is, ami jó lehet a kalmárkodásban, de végzetes a politikai életben... Ezt a 100.000-es mesét sem hiszi el senki! A magyarság halálos elszántsággal meg akarja oldani a zsidókérdést, mert elég volt belőle."[17] Majd pedig a zsidóüldözést azzal racionalizálta, hogy arra az egészséges társadalmi és gazdasági viszonyok megteremtése miatt van szükség, s minden bizonnyal az angolok is így járnának el, ha hasonlóak lennének a társadalmi viszonyaik. Ennek az érvrendszernek a megteremtéséhez – szélsőjobboldali narratívából magától értetődően – úgy ábrázolta a brit viszonyokat, hogy jelentősen eltúlozta a zsidók számarányát Magyarországon, 7-8%-kal számolva, amely

a 40 milliós szigetország viszonyai között szerinte 3 millió zsidót jelentene „a kifosztott, koldus angolok között".[18] Majd a cikk ezt követő részében nem a zsidóellenes intézkedéseket utasította vissza – hiszen azt a korábban egy érthető reakcióként vázolta –, hanem azt tagadta, hogy magyar hatóságok emberek testi épségét veszélyeztetnék: „De a magyar sohasem kíván barbárságot nemzeti kérdéseinek elintézésében, s fölösleges szenvedést még a zsidóknak sem akar okozni. Magyar földön eddig csak az angolszász terrorbombázók mészároltak zsidókat: ez a színtiszta igazság! Eden lord azt mondotta, hogy a magyarországi zsidóság megmentésére a fő reménység – a győzelem."[19] Az előbbi idézetben az angolszász bombázásokra tért rá, amelyben szerinte több ember halt meg, mint a zsidóüldözés során, sőt a légitámadásokkal maguk a szövetségesek pusztítják a zsidókat. Ez a többi cikkéhez képest kifejezetten új elem, mert többnyire csak a „magyarokat" tekintette a bombázások áldozatainak.

Rajniss a szövetségesek tiltakozása mögött valójában a zsidóknak a vagyonfosztásukért való bosszúját sejtette, amelyhez a naiv angolokat használják fel. Ahogy más cikkében is, a zsidóüldözést részben összekötötte a bombázásokkal, egyben kitartásra is ösztönzött. Rajniss azt ajánlotta a szövetségeseknek, hogyha tényleg meg akarják menteni a zsidókat, akkor fejezzék be a bombázást. Azaz érdekes módon – és új érvelési elemként – magukat a szövetségeseket tette felelőssé a zsidó áldozatokért, amelyekben a magyaroknak és a magyar hatóságoknak semmiféle szerepe nincsen. „A magyarországi zsidó paradicsom véglegesen elveszett, – ennyit a legvérmesebb izraelita is megtanult az utolsó hónapokban. A zsidó tudja, hogy nincs mit keresnie többé Magyarországon, s a magyar tudja, hogy a háborút városainknak legvadabb angolszász bombázásával sem nyerhetik meg a szövetségesek: – csak erre a két megcáfolhatatlan tételre, s belső kölcsönviszonylatukra építhet London és New York zsidóvédelmi politikát...

Ha pedig kihullatják számításaikból az erkölcsi szempontokat olyan széles gesztussal hangoztató angolszászok ezt a két alapvető, egyszerű igazságot, akkor kegyeskedésük csak álszent és zsidócsaló manőver háborús céljaik leplezésére, a zsidóság teljes feláldozása árán. Az angolszász világ sok millió zsidaja számoljon a rideg tényekkel, a dolgok logikájával s vegye végre tudomásul, hogy a megmaradt európai zsidóságot a légi háború könyörtelensége és a szovjetorosz vöröshadsereg előnyomulása fenyegeti halálos veszedelemmel. A létükért harcoló európai népek nem engednek át sehol óriás zsidó tömegeket a szovjetnek, – ez olyan biztos, mint a kétszer kettő négy; a zsidóellenes szenvedélyek fellángolását pedig, hosszabb-rövidebb idő után, csak a légi terror beszüntetése akadályozhatja meg."[20] Később az angol külügyminisztert vádolta azzal, hogy a rémhíreknek helyet és hitelt ad, ezzel pedig csak rontja a magyar zsidók helyzetét, holott azon Rajniss szerint javíthatna is, hogyha nem hagyná magát félrevezetni. Ezt az üzenetet megerősítve a következőképpen zárta a cikkét: „Nem lenne okosabb és sajátosan hidegvérűbb cselekedet az angol parlamentben a reálpolitika eshetőségeit vizsgálni meg a félőrült zsidó rémhírterjesztők hisztériás és koholt jelentése helyett?..."[21]

Fenyő hosszasan tárgyalta a naplójában ezt a cikket, és éles szemmel vette észre, hogy milyen elemekből épül fel Rajniss érvelése, amely első lépésben a tiltakozó angol képviselők zsidó származásának az említésével hiteltelenítette a mondandójukat; majd Rajniss azt taglalta, hogy a nem zsidó Eden vajon miért áll a tiltakozók mögé. A cikk olvasásakor Fenyő azt is észrevette, hogy az angolszász tapasztalatokkal rendelkező szélsőjobboldali újságíró gyakran a bennfentesség látszat kelti, amit jelen esetben az angol külügyminiszter teljes nevének a használata jelez. Fenyő ehhez cinikusan hozzáfűzte, hogy „R. ilyen igen művelt ember, pontosan tudja az angol külügyminiszter nevét".[22] Majd pedig Rajniss hangsúlyozta,

hogy személyesen is ismeri Edent, akivel többször beszélt a Népszövetség székhelyén még évtizedekkel korábban. A brit külügyminisztert úgy mutatja be, mint aki zsidó befolyás alá került és ezért hiszi el a magyarországi zsidóüldözésre vonatkozó rémhíreket. Összességében Rajniss cikkének érvelése – amely oly jellemző e téma kapcsán a magyar sajtóra –, hogy hangsúlyozza, a hírek mögött a zsidó világ-összeesküvés áll. Fenyő egy gázkamravárost is megemlít, minden valószínűséggel így asszociálva Auschwitzra, amelyről a cikkben ugyanakkor nincs szó.

Fenyő – kiterjesztve és továbbgondolva a Rajniss-féle narratívát – azzal érvelt, hogy mindazok, akik az út – azaz a deportálás – során meghaltak, nem tekinthetőek gyilkosság áldozatának. Fenyő éles szemmel vette észre Rajniss önfelmentő érvelését: „Akiket pedig deportálnak, azoknak elgázosítását a németek végzik; súlyos hiba ezeket a magyarok terhére felróni. Amint tehát látható, Rajniss a Robert Anthony Edennel folytatott vitában felülmaradt, s nyilvánvaló, hogy Robert Anthony Eden »rosszul szolgálja a politikailag hallatlanul buta, korlátolt és ösztönhiányos zsidóságot«, amikor »vakon követi a segítségért üvöltő zsidók tanácsait.«"[23] Fenyő így folytatja a cikk kivonatolását: „Rajniss úr és eszmetársai nem »koncolták fel« ezeket a zsidókat, csak vonatra ültették őket; »a százezres mesét senki sem hiszi el«."[24] („Hogy Robert Anthony Eden »mélységes undornak és megvetésnek« adott kifejezést, éspedig nem »magánbeszélgetésben«, amellyel Anglia a magyarországi zsidódolgokat nézi, erről R. úr cikke egy árva szót sem szól.")[25] Fenyő előbb idézett mondata arra utal, hogy Rajniss – akárcsak a hasonló cikkek szerzői – mélyen hallgattak arról, hogy honnan – azaz a BBC Magyar Adásából – informálódtak Eden és az angol képviselők tiltakozásáról.

Fenyő azt is kiszúrta, hogy Rajniss már a cikk címében is a szavakkal játszott, amikor a felkoncolt kifejezést alkalmazta a meggyilkolt zsidókra.

Ezzel a szóhasználatával Rajniss már önmagában a zsidók illojális magatartására utalt. A honvédség szolgálati szabályzata szerint azok kerültek felkoncolásra, akik megfutamodtak a harctól, az ellenség előtt csüggedtnek mutatkoztak és rossz hadihíreket terjesztettek.[26] S a zsidók helyzetükből adódóan sem azonosulhattak a Harmadik Birodalom mellett harcoló Magyarország hadicéljaival 1944-ben, hiszen az a biztos halált jelentette volna számukra.

Fenyő Rajniss más cikkeivel kötötte össze ezt az írását, amelyek ugyancsak hitelteleníteni igyekeztek a magyar zsidók megöléséről szóló rádióhíreket, ahogy korábban azt tárgyaltam, a szélsőjobboldali újságíró cáfolta, hogy a lengyel földalatti mozgalom szállítana híreket a zsidók kiirtásáról a briteknek. „Egyébként a londoni lengyel kormány a magyar zsidók sorsáról másképp van informálva, mint R. Az ő megbízhatónak jelzett értesülésük szerint Hitler magyar udvara eddig négyszázezer magyar zsidóval kedveskedett a Führernek. Ennek egy kis részét – az igazán munkabírókat – munkába állították, nagyobb részüket a gázkamraterületre vitték, ahol naponta hatezer zsidót gázosítanak el. (Tehát nem »felkoncolnak«. Rajnissnak igaza van, ha a precizitás ilyen hiánya bosszantja.)"[27]

Fenyő azon kivételes – a zsidónak minősülő állampolgárok között is ritka – megfigyelők közé tartozott, akik ténynek tekintették és a valóság megkérdőjelezhetetlen részeként kezelték a gázkamrák létezését. Mi sem jellemzi ezt jobban, mint hogy a naplójában 1944 júniusától majdnem negyven alkalommal szerepel különféle kontextusokban a gázkamra kifejezés. Számos esetben polemizált Fenyő a naplójában a sajtóban megjelenő hírekkel, így például Imrédy Béla Pécsett, a Magyar Megújulás Pártjának rendezvényén elhangzott beszédére is reflektált. A beszédről 1944. július 10-én számolt be a sajtó, és egy nappal később már Fenyő is írt róla naplójában. Imrédy a győzelem érdekében hármas hűségről beszélt,

amely a magyarsághoz, a kormányzóhoz és a kormányzathoz, valamint a szövetségeshez, Németországhoz köt. A háborús beszéd végkicsengése a következő volt: „Ezt a háborút meg kell nyernünk. A többi kérdés ehhez képest alárendelt jelentőségű."[28]

Az Imrédy-beszédben a kormányzóhoz fűződő hűségre reflektálva Fenyő végigvette Horthy bűneit, aki vállalta a kollaborációt a németekkel, ezzel pedig legitimálta a népirtást is: „És hűség Horthyhoz. Melyik Horthyhoz? Ahhoz a Horthyhoz, aki a múlt háború után az ország újjáépítését az új rezsim által halálra keresett Bethlen Istvánra bízta? Vagy ahhoz a Horthyhoz, aki éveken át meggyőződéssel vallotta az angolszászok győzelmét, mert »aki a tengerek ura, az Európa ura«? Vagy ahhoz a Horthyhoz, aki elcsapta Imrédyt, mert letagadta zsidó nagyanyját? Vagy ahhoz a Horthyhoz, aki Kállay Miklós révén próbálta a magyar függetlenség néminemű roncsait megóvni, az orosz frontról a magyar csapatokat hazamenteni, a zsidókérdésben a német bestialitástól óvakodni – melyik Horthyhoz? Itt nem is nehéz a felelet. Ahhoz a Horthyhoz, aki megjuhászodva vállalta a Quisling-szerepet, százezer számra küldi vagy engedi küldeni a magyar fiúkat meghalni a keleti frontra, kegyelmet és rangot ad az újvidéki gyilkosoknak; tűri, hogy magyar főrendeket, képviselőket internáljanak, közöttük leghívebb embereit, akik esztendőkön át igazán lojálisan szolgálták személyét és politikáját; tűri, hogy a zsidók százezreit német gázkamrákba szállítsák... Ez az az egyéniség, akihez való hűséget hirdeti most Imrédy. És helyesen, mert most aztán méltón és igazán egymásra találtak."[29]

Ahogy azt már tárgyaltam, július 12-én jelent meg az *Esti Újság*ban Rajniss „A canterbury érsek beszél..." című vezércikke, amelyben a BBC híreit parodizálta. Fenyő már aznap elemezte a naplójában ezt a szöveget. Bejegyzésének első soraiban a svéd király, illetve a pápa üzenetét említette,

amelyekről ugyancsak az angol rádióból értesült. Fenyő maró gúnnyal írt Rajnissról, aki korábbi cikkében az angol külügyminisztert, Edent, ekkor pedig a királykoronázó brit érseket vette célkeresztbe. Elsőként azt említette meg, hogy Rajniss az érseket nem ismerte személyesen, ezzel figurázva ki korábbi tudálékosságát, hiszen korábbi cikkében azzal kérkedett, hogy személyesen ismeri az angol külügyminisztert: „kell mondanunk, hogy Rheinisch[30] nem folytatott vele [mármint az érsekkel – K. G.] »magánbeszélgetést«, s így a canterburyi érsek nem tudhatta, hogy az európai civilizációt egyedül náci-Németország mentheti meg, néhány millió zsidó, lengyel, marxista s más szemét nép kivégzése árán."[31] Majd a naplójában a vezércikk azon elemeit idézte, amelyekkel Rajniss a bennfentesség – és végső soron a hitelesség – látszatát igyekezett kelteni az olvasóban. Így például azt, hogy Rajniss pontosan tudni vélte, hogy hol lakik az érsek Londonon belül, sőt még azzal is tisztában van, hogy milyen az autójának a márkája, ahogy fogalmaz: „Canterbury sincs messze Londontól s az érsek Rolls-Royce gépkocsija ebédre is kifut gazdájával az érseki székhelyre".[32] Ehhez Fenyő a következőt fűzte minden részleten polemizálva a szélsőjobboldali újságíróval: „Én mindmáig megesküdtem volna, hogy az érseknek Daimler kocsija van."[33] Rajniss a már részletesen tárgyalt cikkében elsősorban azon volt felháborodva, hogy az érsek a magyarok becsültét vonta kérdőre a zsidóüldözések miatt. Cikkében tényleg – ironikusan – utalt arra, hogy rossz volt a vétel, így csak reméli, hogy rosszul hallotta a magyaroknak szánt kritikát, miszerint „Magyarországon »a legkegyetlenebb eszközökkel kínozzák a zsidóságot«, és felszólítja a magyarokat, hogy »a keresztény vallás becsülete nevében« tegyenek meg mindent a zsidók megmentésére."[34] Fenyő idézte Rajniss gondolatmenetének főbb állításait, némi gúnnyal, hiszen a logikája szerint, ha az üldözéskor elítéli a magyarokat, akkor abban a hosszú időszakban, amikor hasonló kegyet-

lenségeket nem követtek el a magyarok, akkor az érseknek illett volna dicsérni őket. „A vétel nem volt a legjobb, s így R. nem tudja biztosan, hogy jól értette-e az érsek szavait, hihet-e a füleinek, de mi megnyugtathatjuk [hiszen Fenyő is hallgatta az adást – K. G.], az érsek valóban ezt mondotta, és R.-nak minden oka megvan a felháborodásra. No de ilyet! És R. fölveti a kérdést, hogy amikor Magyarországon jól ment a dolga a zsidóságnak, hogyan lehet az, »hogy még a canterburyi érsek úrnak sem jutott eszébe megdicsérni rádión Magyarországot«. S ebben a R.-féle etikában van valami; a canterburyi érseknek kötelessége lett volna azt mondani: derék nép vagy, nem fosztod meg a zsidót emberi jogaitól, nem veszed el a kenyerét, nem rablod el a vagyonát, nem lököd ki őt lakásából, nem gyilkolod meg, nem is szegődsz bűntársnak a nácik mellé, mikor ott német rendszerességgel és tudományossággal gázkamrákban irtják a zsidókat… mindezt nem teszed, magaviseletből egyest érdemelsz [a korszakban az egyes volt a legjobb érdemjegy – K. G.]. Miért nem mondta ezt az érsek úr, mikor pedig egy időben mindez igaz volt? Mi jogon gondolja az érsek úr, hogy ezekért a negatívumokért – nem fosztogatott, nem alázott meg embereket, nem rabolt, nem gyilkolt – nem dukál elismerés? Hogy Kossuth, Petőfi, Deák népénél ez magától értetődő dolog? R.-nak igaza van, ha fel van háborodva."[35]

A svájci keresztények tiltakozásáról ugyancsak beszámolt a BBC, azonban ezt Fenyő kétkedéssel fogadta. Szóvá tette, hogy jóval többen menekültek volna meg „a gázkamrától",[36] ha nagyvonalúbb menekültpolitikát folytat a svájci állam. A magyar egyházak reakcióit tárgyalva Túróczy Zoltán tiszai evangélikus püspök évi jelentését kommentálta a naplójában, aki elrendelte, hogy a megkeresztelkedni vágyó zsidóknak félévnyi próbaidőn kell részt venniük, és a féléves hitoktatásuk csak ezt követően indulhat meg.[37] Ehhez a következő kommentárt fűzte: „Egy fél évig szálljon

az illető magába, vizsgálja meg önnön lelkiismeretét, egy fél évig hitoktatásban részesüljön, s ha mindezt megtette, s közben nem szállították gázkamrába, akkor beveszik az evangélikus felekezetbe."[38] Majd egy nappal később a katolikus érseki helytartó bocsátott ki hasonló tartalmú nyilatkozatot. Ehhez Fenyő csak annyit fűzött gúnyosan, hogy az egyházaknak a saját szempontjukból igazuk van, „s tán még a zsidóknak is, akik nem kívánnak a gázkamrába jutni".[39]

Ahogy már tárgyaltam, a vezető lapok mind beszámoltak Imrédy egy másik beszédéről, amelyben nyilvánosan reagált azokra a külföldről terjesztett rémhírekre, miszerint Magyarországon több százezer zsidót öltek meg. Fenyő a kormány nyilatkozatát úgy értelmezte, hogy amögött a német kormány hatása álla, ahol a birodalmai sajtófőnök korábban tett hasonló nyilatkozatot, amelyben a zsidókérdés humánus megoldásaként a náci hazugságokat ismételte meg. Fenyő Imrédy beszédére éles gúnnyal reagált, teljes hazugságként láttatva azt a naplójában: „Szemérmetlenebb hazugsággal, mint a magyar kormány humanizmusnyilatkozata, e háború folyamán, melynek útja hazugsággal van kikövezve, alig találkoztunk. Vagy mégis, vitéz Imrédy Béla beszélt Pécsett, s szembeszállt azokkal a világszerte elhangzott vádakkal, hogy Magyarországon több százezer zsidót végeztek ki. »Magyar kézhez egyetlen zsidónak a vére nem tapad«, mondotta az új haza bölcse. (A régi azt mondotta: ne hazudj!) Mikor leszállt a szónoki emelvényről, hívei gratuláltak e ragyogó reservatio mentalishoz. (»Talpa alá tette, úgy eskütt a földre.«) Egyetlen zsidónak vére sem tapadt magyar kézhez. Mert végül is a magyar csendőr azt a százezer vagy kétszázezer vagy háromszázezer zsidót csak a vasúti kocsikba gyömöszölte – hogy a németek ezeket üdülőhelyekre vitték vagy gázkamrákba, az nem tartozik ránk. A mi kezünk nem véreződött be."[40] Fenyő mindehhez lekicsinylően és gúnyosan hozzátette: „Hogy ez a szemérmetlen hazugság

igazsággá váljon, ahhoz győzni kell, Bélácska."[41] Azaz mindenki számára világos lesz a háború után, hogy a magyar kormány népirtásban vett részt a németek oldalán.

Egy hét múlva már a megsemmisítő tábor helye is megjelent a naplóban Osvice néven, amelyhez álmait tárgyalva a következő kommentárt fűzte: „ahol a németeknek a modern kor igényeinek megfelelően fölszerelt, szóval összkomfortos gázkamrái állnak".[42] Más bejegyzésekben újfajta szavakat kreált, így például a zsidókat gázkamraanyagnak nevezte, a megölés szinonimája pedig a „gázkamra-gondoskodás"[43] lett, más esetekben pedig „tudós gázlaboratóriumok"[44]-ról írt.

Fenyő általában az angolszász adásokat hallgatta, de a moszkvai rádió hírei is eljutottak hozzá közvetlen vagy közvetett módon. 1944. augusztus 10-én, délután 6 órakor a *Vörös Csillag* című lap cikkét összegezte a magyar nyelvű moszkvai adó. Minden bizonnyal ezt hallotta: „A cikk szerint a németek Lublinban óriási internáló tábort hoztak létre. Ez nem volt más, mint óriási halálüzem, ahol hadifoglyokat és politikai foglyokat semmisítettek meg. A németeknek volt itt halálmezőjük, krematóriumjuk, ahol az emberek tízezreit semmisítették meg. Az internáló táborban voltak fojtókamrás gázkocsik és betonkazamaták, ahol gázzal irtották az embereket. Hol kemencében égették az áldozatokat, hol egyszerű akasztófára húzták fel, hol a technika minden vivmányával felszerelt mechanikus bitófákon végezték ki az áldozataikat."[45] A naplójában minderre a következőképpen reflektált: „A németek lublini gyilkos tanyájukon ötszázezer embert – zsidót, lengyelt, oroszt – végeztek ki. Lublinban – úgy hallom – nem a gázkamrarendszer szerint gyilkoltak, hanem agyonéheztették, agyonverték, agyonlőtték áldozataikat, és a hullákat nagy kemencékben elégették. A gázkamra már egy további fejlődési fok. Milyen haladás következett volna be ezen a téren, ha Churchill nem üti ki mesterségük eszközeit kezükből."[46]

E kutatás alapötletét adó Heltai Jenő a naplójába rendszeresen gyűjtötte és értékelte a hozzá eljutó különféle csatornákból származó híreket. A városban terjedő, illetve a különféle híradásokban hallott és olvasott hírekhez minden esetben kritikusan viszonyult, és azokat sem fogadta el igaznak, amelyeket a BBC sugárzott – előfordult, hogy annak adásait is propagandának minősítette. Így például tisztában volt azzal, hogy semmi alapja nincs azoknak a BBC Magyar Adás által sugárzott híreknek, amelyek a német és a magyar katonaság harcáról szóltak a német megszállást követően.

A rádiót április 26-án szolgáltatta be, a bejegyzése alapján úgy tűnik, hogy a pár napos késés is nyomasztotta: „Ma délután elvitetjük a rádiót. Megszabadultam tőle, talán butábban, de mindenesetre nyugodtabban tengődök."[47] Heltai a hírek osztályozásakor az álhírek fogalmát használta, amelyek közül általában pozitív és negatív tartalmúakat különböztetett meg. Bár már nem volt rádiója, de hozzá is akadálytalanul eljutott a hír: „Állítólag egy amerikai szenátor tegnap beszélt a rádióban, és figyelmeztette Magyarországot, hogy a zsidóellenes intézkedések végrehajtóit haditörvényszék elé állítják. Tegnap Salgótarjánban megcsinálták a gettót."[48] Két nappal később ugyancsak pontosan és kis késéssel tudta meg: „Az angol rádió magyar leadása: a zsidóknak a gyárak mellé való telepítése a gyárakat nem mentesíti a bombázástól, ellenben ennek az ötletnek a kitervelői és végrehajtói gyilkosok gyanánt kerülnek a büntetőtörvényszék elé. Magyarország kiközösítette magát ez európai népek sorából, hosszú történelmi időknek kell elmúlniuk addig, amíg nagy nehezen megint elfoglalja majd helyét közöttük."[49] Július 5-én ugyancsak gyorsan eljutottak hozzá a hírek a svéd király tiltakozásáról, amelyet délután két órakor mondott be a rádió: „A ma reggeli angol lapok élénken foglalkoznak a svéd külügyminisztérium hivatalos közleményével, amely szerint Gusztáv svéd király személyesen fordult Horthy tengernagyhoz a magyarországi zsidóság érdekében. Gusztáv király az emberiesség ne-

vében kérte Horthy tengernagyot, lépjen közbe a magyar zsidóság érdekében a magyar politikai vezetőknél és akadályozza meg a magyarországi zsidóság további üldözését."[50] Heltai mindehhez a következő kommentárt fűzte: „Az angol rádió azt jelenti, hogy a svéd király a kormányzóhoz fordult, ne tűrje tovább a zsidók kínzását. A plébániákon nem tudnak semmit. Amikor egy paptól az ügyre vonatkozó fölvilágosítást kértek, azt felelte: Nem tudok semmit, kérdezzék meg E[ndre] Lászlót, ma ő a pápa."[51]

Jó álhíreknek azokat a híreszteléseket tekintette, amelyeket túl jónak képzelt ahhoz, hogy hitelt adjon nekik: „A mai nap – a változatosság okáért – a jó álhírek napja. Újpestre, Rákospalotára stb. visszavitték a zsidókat, a budafokiak Káposztásmegyeren vannak." Más esetben ugyanezen elvek alapján csak álhírnek tekintette azokat. „Másik álhír: az oroszok *csak* a Tiszáig jönnek, az ország többi részét Törökországon keresztül angolok és amerikaiak szállják meg. Negyedik álhír: az éjjel, a légózást bemondó magyar rádióba bekapcsolódott egy orosz bemondás, egy öblös hang azt mondta: »Magyar katonák, körül vagytok véve, adjátok meg magatokat!« Az angol rádió magyar szpíkere azt mondta, hogy Breszt-Litovszknál magyar csapatok vannak, utóvédei a német csapatoknak."[52] Hozzá is eljutottak azok a hírek – igaz, három hét késéssel –, amelyek a lublini koncentrációs táborról szóltak, s amelyeket Fenyő Miksa is feljegyzett a naplójába. „Az angol rádió Lublin borzalmait ismerteti: 800 000 pár cipő, amelyet nem tudtak már Németországba szállítani, tanúskodik a kiirtott, elégetett, megmérgezett zsidók szenvedéseiről. Párizsban megtalálták a Gestapo kínzószerszámait. Nálunk a Gestapo tanfolyamot rendezett a csendőröknek, kioktatta őket a vallatás és kínzás jól bevált német módszereire."[53]

Fenyő és Heltai kritikus, racionális megközelítéséből alig-alig rajzolódik ki, hogy a rádióhallgatás milyen érzelmi hatással volt az azt hallgatókra. Főleg akkor, ha azt tekintették az egyetlen hiteles hírforrásnak, amely felfogás általános volt a zsidónak minősülő állampolgárok körében. A rádióból és a különféle egyéb csatornákból származó hírek alapvetően határozták meg az emberek hangulatát és érzelmeit. Különösen így volt ez a csillagos házakban, ahol elméletileg senki nem rendelkezhetett rádióval, azonban a hírek ennek ellenére terjedtek: „Itt a házban egész nap szaladgálnak az emberek egymáshoz. Mindenkinek van egy jól értesült híre, és mindenkitől megkérdezik, nem hallott-e valami újat. Mivel rádiót senki sem hallgat, annyi a hamis hír, hogy felét sem lehet elhinni. Én is meghallgatom őket, a jót továbbadom, de mégsem tudok olyan izgatott lenni, mint a többiek, és ezt Juditkának [a naplóíró újszülött kislánya – K. G.] köszönhetem."[54]

A csillagos házakban a hírek megvitatása és értelmezése állandó konfliktusokhoz vezetett. Gyakori volt a vágyvezérelt rádióhallgatás, amikor a rádióhallgató azért kapcsolta be a készüléket, hogy az megerősítse saját reményeit és elképzeléseit. Amikor azonban ez elmaradt, az csüggedtséget és dühöt eredményezett: „Azt remélem, hogy bejelentik, hogy feladják a harcot, megadják magukat, de amikor csak a Szálasi-indulót meghallom, már elzárom nagy mérgesen. Az angol és orosz híreket, amikor csak egyedül vagyok, hallgatom. Bezárkózom, és innen várom az éltető erőt, amikor bemondják, mit foglaltak megint el. Este 8-kor a magyar rádió propaganda-előadásával is kínzom néha magamat. Ilyenkor este veszítem el a hitemet abban, hogy még valaha jó is lehet."[55]

A golyó bizonyossága

A lengyelországi megsemmisítő táborról való hallomás nem jelentette azt, hogy ez az információ tudatosult volna a kortársakban és valós veszélyként jelent volna meg. Erre az egyik legjobb példa Gyarmati Fanni naplója. A Radnóti házaspár a korszak budapesti értelmiségi körébe tartozott,

ahol a hozott-vitt híresztelések gyorsan terjedtek. Gyarmati Fanni naplója alapján esetükben az információáramlás elsődleges csatornája nem a korszak politikai lapjainak olvasása vagy a rádióhallgatás volt, hanem a társasági élet. Két nappal a német megszállás után Gyarmati már lejegyezte a naplójába, hogy az egyik barátjuk a látogatásuk alkalmával, a beszélgetés során a krematóriumokkal viccelődött. Gyarmati Fanni naplóbejegyzése egyértelműen jelzi, hogy miként áramlottak ezek a hírek Budapesten a német megszállás során az üldözöttek és nem üldözöttek körében, hiszen a napló szerint a krematóriumokra utaló vicc az egyetlen olyan személytől származott a társaságban, akit nem sújtottak a zsidótörvények, ez pedig Gerhauser Albert magyar–német szakos tanár volt, Radnótiék értelmiségiekből álló baráti társaságának fontos és állandó tagja.

Gerhauser jól ismerhette a megsemmisítés rendszerét, mert azt is tudta, hogy a magyar zsidók deportálása a már korábbi – „jól bevált" – forgatókönyveket fogja követni, valamint azzal is tisztában volt, hogy mindezt Adolf Eichmann vezényli le. Az már más kérdés, hogy rosszul tudta a hivatalos rangját, és Eichmann nem volt Budapest városparancsnoka, ugyanakkor a kortársak számára tűnhetett annak. Abból, hogy Gyarmati mindezt lejegyezte a naplójába, illetve, hogy ez a hír megdöbbentette, arra lehet következtetni, hogy számára ez az információ újdonság volt, azaz a krematórium hírét Gerhauser hozta nekik. Ez pedig azt is jelzi, hogy a többségi társadalom értelmiségi tagjai – Gerhauser egy középiskolai tanár volt – körében is sebesen terjedtek a hírek a fővárosban, azaz Auschwitz Budapesten nem volt mindenki számára titok. Mindkét csoport – tehát zsidók és keresztények – esetében közös volt, hogy ezeket a híreket senki nem vette komolyan.

1944. március 21-én a beszélgetés témája az volt, hogy milyen stratégiákkal lehetne megmenekülniük a német megszállást követően. Ennek

kapcsán említették meg a Nagyváradon élő – később Auschwitzba deportált és ott megölt – Erdélyi Ágnes költőt, aki Radnóti Miklós féltestvére volt. A beszélgetésük során azt latolgatták, hogy miként lehetne őt megmenteni. „Délben Aczél jön fantasztikus (svájci?) útlevéltervvel. Aztán Vas Pista meg Gerhauser. Ez a szörnyeteg megint lehetetlen elképzelésekkel jön, [Erdélyi] Ágit illetően is, aztán meséli, hogy városparancsnokunk a kelet-európai szakember a »kiirtásban«, hogy a lengyelországi krematóriumnak meg se kottyan háromszázezer zsidó, amennyi kb. itt lehet, és hogy ezek a lehetőségek vannak a menekülésre. Gyűlöletes fickó, tökéletesen elvesztettem az erőmet utána, bár semmit sem mutattam neki belőle, csak fagyasztottam."[56]

A fentiek alapján 1944 márciusában, két nappal a német megszállás után Radnótiék elméletileg rendelkeztek már információval az események lefolyására és különösen végkimenetelére vonatkozólag, de ez az információ nem tudatosult bennük. Lehet, hogy ők is egy rossz viccnek tartották, ahogy azt tette Gerhauser Albert. Ezt egyértelműen alátámasztja, ha azt vizsgáljuk meg, hogy Gyarmati Fanni a gettósítástól a deportálások leállításáig – tehát 1944 áprilisától július elejéig – írt feljegyzéseiben miként képzelte el zsidók sorsát a német megszállás után. A gettósítás elrendelésének kezdetén elsősorban attól rettegett, hogy el kell hagyniuk a lakásukat: „Most arról írnak, hogy be kell kapcsolni a termelésbe a zsidókat. Biztosan a legveszélyesebb hadiüzemekbe, tizenkét órás napi munkával. Nem bánom, csak valamennyire állandósuljon ez az állapot, és ne a kiirtás legyen a következő lépés. És hagyják otthon aludni az embert."[57] Tehát a zsidók kiirtásának a lehetősége, mint a legfőbb félelem forrása itt is megjelenik a naplóban, azonban annak módját mindvégig főbelövésként képzelte el.

Április vége felé a következőt jegyezte fel: „A terv most a zsidóknak veszélyeztetett zónákra telepítése, barakk-táborokba. Uram, irgalmazz,

inkább egyszerre lőjenek agyon, mint ezek a napról napra folyó meglepetések és az utcán járás üldözött vadként, jobbra-balra figyelve, úgy téve, hogy a legtermészetesebb járókelő vagyok."[58] Május közepén, amikor már zajlott a vidéki gettókba kényszerített zsidók deportálása, azt latolgatta, hogy a budapestiekre vajon milyen sors vár ezek után, és ugyancsak a tömeges főbelövést képzelte el a kiirtás eszközeként. „Vidéken már folyik ez [a deportálás – K. G.]. Kivitték az országból a nyírségi, kassai meg kanizsai táborokat. Mire Feri [a náluk vendégeskedő egyik barátjuk – K. G.] elmegy, teljesen lehorgadtunk. Nem mintha különösebben jókat várnánk, de azért időnként úgy el-elfeledkezem, milyen vulkánon is járunkkelünk, pedig tulajdonképpen irtózatok várnak még ránk. Ha tudnám, hogy egy jól irányzott tarkólövés hirtelen megölhet, nem bánnám, de ami még odáig jöhet. Az elhurcolások, a kínlódás mások kínjai felett, és aztán a vég, mikor nem találják el az embert, és a meszes, mozgó sírgödör, amit magunknak kell megásni, és ahová egyformán behánynak mindenkit."[59]

Gyarmati a tömeges kivégzésekről egészen pontos ismeretekkel rendelkezett, hiszen azoknak egy speciális esetét említi meg a naplójában, amikor az áldozatok egy részét nem sikerült azonnal megölni, így sebesülten, de még életben kerültek a tömegsírokba. Az ettől való félelem motiválta azokat a bejegyzéseit, amelyekben vágyott, biztos halálnemként „egy jól irányzott tarkólövés" jelenik meg.[60] A keleti fronton a magyar és a német csapatok egyaránt követtek el ilyen tömeges kivégzéseket a helyi zsidókkal szemben, az abban részt vevő vagy az azt személő katonáktól és munkaszolgálatosoktól juthatott el a hír Gyarmati Fannihoz, akinek férje ugyancsak munkaszolgálatos volt többször.

A munkaszolgálatosok ellen elkövetett atrocitásokra vonatkozó tudás élénken élt Gyarmatiban, éppen ezért többször megjelenik a naplójában ebben az időszakban, ellentétben a gázkamrákkal, amely információ

nem tudatosult benne. Erre jó példa, hogy már zajlottak a deportálások a vidéki gettókból, amikor azon gondolkozott, hogy vajon hová szállítják őket, holott két héttel korábban világosan megnevezte a naplójában Lengyelországot: „Most zárt vagonokban vitték őket kifelé az országból, Isten tudja, hova."[61] A deportálásokról írva egyszer sem jelölte meg, hogy pontosan hová is szállítják az áldozatokat a vonatok, annak ellenére, hogy májusban az „utazás" egészen szörnyű voltáról – a szóbeszédeken alapulva – nagyon pontos információkkal rendelkezett. „Egyre másra viszik ki az embereket. Egész Szabolcs megyét, sőt Szatmár megye zsidóságát is, kb. 1500 ember fér bele egy szállítmányba, ha nem több. Nem tudom, hitelesek-e az adatok, csak úgy mondják, zsúfolják össze őket, mint a legrémesebb pesti villamosokon vagyunk sokszor a rögtöni leszállás reményével, nyitott ablakok mellett. Ők pedig lezártan, mindent ott kell végezniük, enni nem kapnak, hát nagyon kevés bírja ki köztük ezt, az idősebbek semmiképp sem."[62] Május legvégén pedig azt jegyezte le, hogy a fővárosban olyan hírek járnak, miszerint a deportáltak jól vannak, osztrák és német városokban dolgoznak.

A naplók egyértelműen arra világítanak rá, hogy nem kellett ahhoz nagy társasági életet élni vagy éppen az angol rádiót hallgatni, hogy Budapesten a német megszállás után tudatosuljon az üldözöttekben, hogy a cél a kiirtásuk. Az asszimilált magyar zsidó családból származó Bálint Ármin már nyugdíjasként az ugyancsak munkaszolgálaton lévő fia, Bálint György – író, újságíró, Radnótiék jó barátja – számára kezdett el feljegyzéseket vezetni. Ennek első füzetei elvesztek, így csak az 1944-es írásai állnak rendelkezésre. Bálint Árminnak már 1943-ban megvitték a hírt, hogy a fia munkaszolgálaton, a keleti fronton meghalt, de ezt képtelen volt elhinni, így abban a reményben kezdett hozzá a naplóíráshoz, hogy a fia életben van, és olvasni fogja azt. Bálint majdnem hetvenévesen, döntően

az engedélyezett lapokból és hazai rádióadásokból – tehát legális csatornákon – jutott arra a következtetésre, hogy a zsidókat ki akarják irtani, de természetesen ezek alapján semmi konkrétumot nem tudhatott annak módjáról.

A német megszállás után külön feljegyezte a naplójában azokat a beszédeket, amelyekben az egyes politikusok konkrétan megemlítették a kiirtást, vagy arra valamilyen módon utaltak, olykor éppen azzal, hogy tagadták azt. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni az ún. inverz értelmezést, amely a korszakban igencsak elterjedt volt. Ebben az esetben a befogadó automatikusan az eredetivel ellentétes jelentést olvasott ki a hírekből, azt fogadva el igaznak, amit azok cáfoltak, tagadtak, vagy azt kérdőjelezte meg, amit biztosan állítottak, hangsúlyoztak. Jó példa erre egy 1944. májusi bejegyzése, ahol csak kérdőjellel jelezte, hogy nem hiszi a kijelentés valódiságát: „Szász Lajos iparűzési miniszter: »Senki sem célozza a zsidók kiirtását, kipenderítését, sanyargatását.«?"[63] Pár héttel korábban már felfigyelt az Adolf Eichmann-nal szorosan együttműködő és a zsidók deportálásában kulcsszerepet játszó Endre László államtitkár kijelentésére, amelyben a zsidók elpusztítására utalt: „[...] nem a zsidók kiirtása a cél, hanem az, hogy a gazdag zsidókat koldusokká, a koldusokat földönfutókká tegyék."[64] Június végén ugyancsak Endre László beszédének azt a részletét jegyezte fel, ahol „végső veszélyként" megjelölve az államtitkár ugyanerről a témáról beszélt: „Elsősorban a zsidóságnak kell a zs. kérdés megoldását intéznie, mert különben rajtunk kívül fekvő okokból visszavonhatatlanul és kérlelhetetlenül bekövetkezik a zsidóságot nagyon komolyan fenyegető végső veszély."[65] Egy héttel később pedig a következőképpen képzelte el a budapesti zsidók sorsát, egyértelműen számolva azzal, hogy őket is megölik: „Mi van még hátra? Az utolsó két stádium: koncentrációs tábor, azután deportálás és a vég."[66]

Számos családba jutottak el hírek a szövetséges rádióadásokon, városi legendákon keresztül arról, hogy milyen sors vár a deportáltakra. Különösen érdekes ennek kapcsán a fiatalok feljegyzéseiről beszélni, amelyek azt dokumentálják, hogy melyek voltak azok a hírek, amelyek hozzájuk is eljutottak a szüleiken, ismerőseiken keresztül. A kamaszok naplói többnyire nem tartalmaztak részleteket, csupán annyit, hogy a deportáltakat megölik. A tizenhat éves nagyecséri Ecséry Lilla asszimilált zsidó földbirtokos-bankár családból származott, Budapesten nőtt fel, a naplóját 1944–1945-ben vezette. Az ő családjába a következő hír jutott el: „Én azért írok naplót, mert élvezetet szerez majd nekem öregkoromban újra elolvasni, és hozzásegít, hogy majd megírjam öregkoromban »Életem nagy regényét«. Azt hiszem, ez most már céltalan. Ilyen közel még sohasem álltunk a halálhoz, mint most. Nem! Nem bírom elhinni, hogy most haljak meg, mikor még nem is éltem. De azt mondják, ha csoda nem történik, hamarosan minket is elvisznek a lepecsételt kocsik a HALÁLba. Vidéken már meg is tették. Egy hónap, s ránk [azaz Budapestre – K. G.] kerül a sor."[67] Ecséry naplójának fontos szerepe volt abban, hogy a megpróbáltatások idején is megőrizze pszichés ellenálló képességét. A deportálásokról szóló, előbb idézett szövegrész ellensúlyozására odaillesztette: „És mégis jókedvű vagyok. Ez nem kényszeredett, hanem valódi jókedv. Talán azért, mert nem bírom elhinni. Nem hiszek benne, hogy meghalok. És nem félek a haláltól."[68]

A vele egykorú, asszimilált kispolgári családból származó Weinmann Éva is utal erre, bár esetében inkább csak sejtésről lehet szó. De mindez jelzi, hogy ő is számolt azzal, hogy valamilyen módon megölik a deportáltakat: „Egész Magyarországon csak mi vagyunk még itt. Hogy a többiek hol vannak, azt csak a jó Isten tudja. Elvitték összes barátaimat [...]. Istenem mentsd meg őket a legrosszabbtól, a haláltól! Úgy fáj a szívem értük."[69]

A tizennégy éves, asszimilált zsidó kispolgári családból származó Klein Mária naplója szerint az ő hozzátartozói már jóval korábban értesültek a londoni rádióból a történtekről. Az esetükben azt kell megemlíteni, hogy az szülei az első világháború után menekültek Magyarországra a mai Szlovákia területéről, beszélhettek szláv nyelveket, így a BBC szlovák, cseh és lengyel adásait is megérthették. 1944 februárjában, azaz egy hónappal a német megszállás előtt már megtalálható Klein naplójában, hogy a családban beszédtéma volt a népirtás: „A németek már sok disznóságot csináltak, állítólag a londoni rádió mindig bemondja, honnan vittek el zsidókat lágerbe, meg hogy Lengyelországban nincs is már zsidó, gázzal megölik és elégetik őket."[70] Klein Máriát a nagyanyja vigasztalta, s a család minden bizalmát az általuk tisztelt Horthy Miklós kormányzóba vetette. Elképzelhetetlennek tartották, hogy a zsidó vallású magyarokkal (ahogy a család önmagát definiálta) megtörténjen az, amiről a londoni rádió beszélt. „Azt mondja Rózsi [Klein Mária nagyanyja – K. G.], hogy nálunk azért jobb, mert a Horthy úgy csinál, mintha lepaktálna [...] Hitlerrel, és így meg fogja menteni az országot a háborútól, és a zsidókat is az elhurcolástól".[71]

Az elgázosítás hihetetlensége

Több mint másfél évtizede gyűjtök hirdetések útján magántulajdonban lévő kéziratos naplókat. 2022-ben kaptam meg egy fiatal, budapesti, magyar zsidó férfi naplójának digitális másolatát. A család kérésének megfelelően álnéven (Nagy Zoltán) fogom megnevezni a naplóírót. Feljegyzéseit a harmincas évek utolsó éveitől a negyvenes évek végéig vezette. A naplója arra világít rá, hogy ő és szűkebb-tágabb környezete is tudott a gázkamrákról már 1944 márciusában:

Lakóhelye hangulatát a következőképpen írta le: „Hiányzik, igaz, a Sziget, a kirándulás és állandóan valami nyomás alatt élünk, de hát már megszoktuk a nyomást is, fel vagyunk már ajzva a következő megpróbáltatásokra és lelkileg készülünk is rá, ki így, ki úgy. A pesszimista festegeti már a Németország felé haladó leplombált kocsik tragédiáját, meg a gázkamra utolsó élményét; ő így készül és mazochizmusában már egészen jól érzi magát. Az optimista is várja a következő akadályt, hogy azt is fölényesen vegye és főleg legyőzze."[72] Valószínűleg nem a BBC-t hallgatta, hanem szóbeszéd útján jutottak el hozzá a hírek, s mint oly sokan, a gázkamrák helyszínét és a deportálás végpontját ő is Németországhoz kötötte.

Az aktuális helyzetet áttekintve a következőképpen folytatta: „A sárga csillag már ősidőtől valónak tűnik, hozzátartozik a toiletthez, mint a kabát hajtókája. Az »üldözött vad«-ság már nem élmény, hanem életforma, most már egy örökkévalóságon át is elviselhető és mellette boldog is lehet az ember és boldogtalan is. Kifejlődnek az ösztöneink, de persze tervezzük a jövőt, azt a jövőt, amikor ez régmúlt lesz és dokumentum, tervezünk, ki így, ki úgy. Van, aki már most akaszt, folyatja a vért, felír és megjegyez, feketelistája hízik és ő is vele; micsoda kéj lesz ez a jövő, ez az akasztófás, agyonlövetős, véres világ – a vadász oldaláról. Micsoda bosszúság lesz, ha valaki ellóg és csak in effigie lesz utolérhető, micsoda öröm lesz egymásután lepipálni a neveket a listán: ez is, az is, amaz is elnyerte »méltó büntetését.« Jó azonban, hogy másféle tervezgetés is van, az engesztelődők tervei, akik most tanulták meg, mit jelent a Jó Rendőrség, mit a közhellyé megvalósított Polgári Életforma, mit az individuális élmények, egyéni örömök és bánatok ezek helyett a kollektív élmények, kollektív gyönyörök és tragédiák helyett. Hogy mit jelent mindaz, ami természetes volt számunkra és amit nagyon sokan akkoriban sem élvezhettek, holott olyan volt az, mint a levegő és a kenyér. Birkának lenni nem

nagy öröm annak, aki ember volt és neve is nagyon bíztató, de farkassá válni sem jó annak, aki ember is lehetne. A tömeg gyűlöletével nem a tömeg gyűlöletét kell gátul vetni, hanem az erkölcsi nevelést és a gazdasági szilárdságot, a vezetők gyűlöletével nem a kivégzésre rendelt szakasz végez, hanem megint csak az oly könnyen vezethető és ezért sajnos félrevezethető tömeg más irányba terelése, az ő mellőzöttségük és az őket érő megvetés. Jó, tudom, hogy naív vagyok. Bár mindnyájan lennénk azok."[73]

Július közepén áttekintette, hogy milyen sors vár azokra, akik a hatóságok kezére kerülnek Budapesten. Elsőként a rendőrök a Ludovikára hurcolják, ahol minden iratukat, ruhájukat elveszik és fizikailag bántalmazzák, onnan pedig Békásmegyerre hurcolják őket. Ekkor még tartottak a deportálások, és a Budapest környéki zsidók gettósítását követően Békásmegyer és Budakalász gyűjtőtáboraiba zsúfolták, ahonnan 1944. július 6. és 8. között Auschwitzba deportálták őket.[74] A gyűjtőtábor borzalmas körülményeinek részletes leírását követően a naplóíró a deportáltak sorát vázolva az angol rádió közvetett vagy közvetlen híradásaira hivatkozott: „Állandó pofozás, naponta indulnak vagonok ismeretlen rendeltetéssel. Az angolok szerint gázkamrákba, elektromos fürdőkbe, halálba."[75]

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy ennek ellenére sem jelenik meg olyan megingathatatlan realitásként a gázkamrák létezése, mint Fenyő Miksa naplójában. Részletesen szemügyre véve a mondatot egyértelművé válik, hogy csupán egy lehetőség – „csak" az angolok szerint –, hogy a deportáltak sorsa a halál, tehát nem egy biztos tény. Nagy Zoltán naplójában így ez egy értesülés, amelyet más információk nem erősítettek meg 1944 nyarán. Ezt az értelmezést a szerző környezete is erősítette az egy héttel a nyilas hatalomátvétel után írt bejegyzése szerint, ahol a gázkamra vicc volt. Így nevezték a csillagos ház légópincéjét, ahol a szörnyűséges higiéniai viszonyok miatt rendkívül büdös volt a bombázások idején: „A sötét-

ben levinni az öregeket, betegeket ölben és lenn kuksolni a fülledt, tömött, feszült hangulatú pincében, amit G. Péter gázkamrának nevezett el, tompa dörejek közepette. Mert az oroszok nem úgy jönnek, mint a délelőtti angolszászok, akik két perc alatt hihetetlen mennyiségű bombát dobnak, majd hagynak egy fél óra szünetet, mialatt levegőt lehet szívni, fel lehet engedni idegileg, hanem állandóan szórják a bombákat, kicsiket, de folyton, úgy hogy folyton puffog és az ajtó egy percre sem nyitható ki."[76]

Kemény Simon író, újságíró, aki katolizált zsidónak számított, a zsidótörvények következtében elvesztette az állását a harmincas évek végén. Bár az antiszemita törvények szerint zsidónak minősült, de zsidó identitása meglehetősen gyenge volt, talán nem is volt. Az ő naplója példa arra, hogy az üldözöttség helyzetéből egyáltalán nem következett a híradások kritikátlan elfogadása. Az illető személyiségétől és társadalmi helyzetétől is függött, hogy miként értelmezte és értékelte a híreket. Azaz a zsidók nem fogadták el automatikusan a külföldi és ellenséges államok által sugárzott híradásokat, de ez az attitűd a nem zsidók körében még jellemzőbb volt.

Kemény például kifejezetten kritikusan viszonyult a hírekhez, azok tartalmát és szerkesztését is távolságtartással szemlélte, s az utókor szerencséjére rendszeresen kommentálta a naplójában. A rádióhírekhez való kritikus viszonyát a következőképpen összegezte: „A papír sokat eltűr. Ha a rádiópropagandára gondolok, azt kell mondanom, hogy a levegő még többet". Az egymással háborúban álló felek az ellenség démonizálására gyakran használták azt a vádat, hogy a harctéren vagy a civil lakosság ellen mérges gázokat vetnek be. Ebben a tekintetben a zsidók elgázosításának híre nem volt egyedi, inkább csak egy a sok közül a hasonló hírek és vádak tengerében. Az, hogy a befogadó, hírértelmező személy zsidónak minősült, önmagában még nem jelentette azt, hogy hitelt adott a zsidók ellen elkövetett atrocitásokról szóló információknak.

A hírhiányos helyzetekben megnövekszik a személyes kommunikáció szerepe.[77] Mindezt jól példázza, hogy a háború alatti hírhiányos időkben a szóbeszéd útján terjedő hírek megbízhatóságával kapcsolatban állandó probléma merült fel. „A közönség [...] ilyenkor a hírhiányos helyzetek megszüntetése vagy csökkentése érdekében fokozott készenléti állapotba kerül, és jelentős erőfeszítéseket tesz, hogy hozzájusson a helyzetet tisztázó információkhoz. A híresztelések rendszerint olyan akut hiányos helyzetekhez kapcsolódnak, amelyekben a szóbeli közlés – a hírek személyes kommunikáció útján történő informálás előállítása – túlsúlyra jut a közönség információs szükségleteinek kielégítésében."[78]

Kemény 1942. február 7-én két hírt jegyzett fel, amelyeknek azért érdemes figyelmet és teret szentelni, mert jól mutatják, hogy a személyes forrásokból származó hír és a rádión keresztül hallott információ milyen eltérő módon kertül megítélésre. A média – legyen az rádió vagy éppen újság – minden esetben hiteltelenebb volt, mint a hallomások, a szociális interakció útján terjedő hírek. A személyes kommunikáció útján terjedő hírek megítélésénél kulcsszerepet játszott a hitelesítő személy, vagyis hogy van-e olyan személy az információ áramlásának láncában – különösen annak végén –, akit a befogadó meghízhatónak tekint, vagy akit valamiféle tekintéllyel ruházott fel. Persze a kommunikáció által szállított hírek fókusza mindig helyi, az egyén szűkebb-tágabb környezetéhez kapcsolódik, szemben a médiában megjelenő hírekkel, amelyek távoliak, így alig-alig ellenőrizhetőek voltak. Az egyik hír a munkaszolgálatosok viselkedéséről szólt, a másik a zsidók elgázosításáról.

A személyes interakció útján terjedő, a munkaszolgálatosok bátor viselkedéséről szóló hír jó példa a naplóírás és az öncenzúra összefüggésére: a szerző a hír szállítóját, azaz a forrását nem nevezte meg, csupán ennyit főzött hozzá: „Érdekes hírt hallottam ma elég megbízható helyről."[79] Majd

így folytatta: „A gödöllői zsidó munkaszolgálatos század parancsnoka felállította a századot, és megkérdezte, hogy ki jelentkezik önként harctéri szolgálatra. Egy kivételével valamennyien jelentkeztek. Ennek a ténynek az erkölcsi jelentősége igen nagy. Az emberek szívesebben vállalják a halált, mint a megalázás szégyenét."[80] Majd ezt követően tért rá – mintegy ezzel a hiteles hírrel kontrasztba állítva – a rádióban hallott hírre, miszerint a zsidókat gázzal ölik meg a németek.

A BBC-ben az emigrációban élő Thomas Mann olvasott be a zsidók elgázosításáról egy hírt. Thomas Mann neve Kemény értelmezésében nem a hírt hitelesítette – ahogy azt valószínűleg a szerkesztők várták –, hanem éppen ellenkezőleg hatott: a hihetetlen hír az írót is nevetségessé tette, hiszékenynek láttatta. Kemény szerint így vált Mann kritikus gondolkodóból – aki távolt tartja magát a hasonló helyzetektől – puszta propagandaeszközzé. „A rádiópropaganda kezdi nagyon elvetni a sulykot. Thomas Mann újságolja Amerikából, hogy németek négyszáz fiatal hollandiai zsidó férfit szállítottak egy német városba, és ott egy újfajta mérges gázt próbáltak ki rajtuk. A gáz olyan kitűnő, hogy mind a négyszáz fiatalember holtan maradt a kísérlet színterén. Nem hiszem, hogy ez igaz, Thomas Mannt alighanem felültették. De ilyen könnyelmű ez a nagy ember?"[81]

Ugyanakkor Keményt kifejezetten érdekelte a mérges gázok harctéri felhasználása, amelyeket a legegyszerűbb volt az információs háború alaptalan elemének tekinteni és elutasítani. „A hadviselésnek ebben az elvadult formájában esedékes volt a legszörnyűbb vád, amit egyik fél a másik ellen elkiálthat, hogy amaz mérges gázokat használ. A japánok vádolják mérges gázok használatával az angolokat. A dumdum golyók vádja után itt van a mérges gázok vádja. Ennek következménye az lesz, hogy a japánok is haladéktalanul használni fogják ezt a szörnyű fegyvert. Amikor majd jön a pártatlan nemzetközi vizsgálat, és esetleg megállapítja, hogy tévedésről

van szó, akkor már sok ezer halottja lesz a megtorlásnak itt is, ott is. Bizonyos, hogy gázbombákkal és gázterjesztő hadigépekkel mind a két fél fel van szerelve, de az is bizonyos, hogy mindegyik óvakodott az emberirtásnak ezt a módját alkalmazni. Egyik is, másik is tudja, hogy ennek kiszámíthatatlan következményei lennének. Minthogy ma még senki sincs olyan elkeseredett, reménytelen helyzetben, hogy minden mindegy, nem is valószínű, hogy a mérges gáz megjelent volna valamelyik harctéren."[82]

Tehát Kemény a gázok alkalmazásáról szóló hírekhez már elve fenntartásokkal közeledett, és azokat döntően az információs hadviselés és a propaganda részeként fogta fel: „Talán csak a propagandisták agya eszelte ki az egészet."[83] Majd azon kezdett gondolkozni, hogy milyen következményei lennének annak, hogyha a hadviselő felek valamelyike tényleg alkalmazná ezt a fegyvert. Ez Kemény prognózisa szerint egy spirálhoz vezetne, amely még pusztítóbb – azaz a gáznál is pusztítóbb – fegyverek bevetését jelentené. „De ha mégis igaz volna, akkor olyan fordulat következik be, amely az emberfeletti borzalmak sokaságával rémületbe ejti az emberiséget. Hol lehet akkor megállni, hol fognak akkor megállni? A bacilusbomba követheti a gázbombát, s hogy a bacilusbombát mi, az elképzelhetetlen ma még. A háború kezd olyan fajtájú mészárlássá és rombolássá átalakulni, olyan pusztító kegyetlenkedéssé, amilyenre néhány évvel ezelőtt még képtelennek tartottuk az embereket. Ma már mély szomorúsággal látjuk, hogy az ember minden embertelenségre képes. Ez a szerencsétlen teremtmény teljesen az ördög hatalmába esett, kezd megérni a nagy népvándorlásra a föld színéről le a pokol fenekére, abba a hazába, amely egyedül méltó hozzá."[84]

A gáz használata kapcsán Kemény csak a gáz harctéri alkalmazását latolgatta, fel sem merült benne a civil lakosok elgázosítása, még annak ellenére sem, hogy három hónappal korábban hallotta azt, és naplójában is

reflektált rá. Itt csak mellékesen jegyezem meg, hogy a mérges gáz használatának lehetősége és rémképe a háborúban oly elterjedt volt, hogy a Hitler elleni merénylet idején arról beszéltek Budapest utcáin, a merényletre azért került sor, mert ekkor dőlt el, hogy a gázt mint végső fegyvert bevetik a szövetségesek ellen, s ezt megakadályozandó próbálták megölni a Führert.

Kemény a rádióadások mellett feljegyezte a városban terjedő különféle híreket, amelyeket rémhírnek minősített, ha azt rádióadás vagy újságcikk nem támasztotta alá. Így például 1942-ben, Budapesten elterjedt a hír, miszerint Hitler ellen sikertelen merényletet kísérelt meg nyolc vezérkari tiszt. „De persze egyik sem hallotta a rádión, mert a rádió ilyen hírt nem jelentett. Az emberek gyengeelméjűsége és hiszékenysége megdöbbentő. Mit csinálnak az agyukkal, hiszen sem gondolkodni, sem bírálni nem tudnak vele."[85] Kemény önképének eleme volt, hogy kritikus értelmiségiként tekintett magára, szemben mindazokkal, akik szerinte erre nem voltak képesek, s ebből az önképből következett a Thomas Mannt ért bírálat is a korábbi bejegyzésében.

Kemény számára a BBC hírei gyanúsak voltak, amelyre az ellenséges propaganda eszközeként tekintett, akárcsak a Horthy-hű, keresztény rádióhallgatók. Az adások célja szerinte az ország közhangulatának a befolyásolása volt. Annak ellenére gondolkodott így, hogy helyzetéből adódóan ő is a szövetségesek győzelmét és a felszabadítást várta, azonban annak bekövetkezése előtt néhány nappal megölték a nyilasok. Ugyanakkor az üldözöttsége még inkább kritikára sarkallta a szövetséges rádióadásokkal szemben, hiszen úgy tekintett ezekre, mint a döntéshozataluk tükrére. Így például a Douglas MacArthurral foglalkozó adásokhoz hozzáfűzte, hogy mindezek csupán a tábornok kultuszát vannak hivatva emelni: „Nemzeti hőst akarnak csinálni a skót származású hadvezérből, mert Amerikā-

nak szüksége van egy nemzeti hősre, akiben bízhasson, akitől remélhesse a győzelmet, akiért rajonghasson, akitől mindazt remélje, amit sem szürke politikusaitól, sem a demokráciától nem remélhet. Ezért kell emberfeletti méretekre felnagyítani Douglas MacArthur alakját."[86] Akárcsak a gáz katonai használata kapcsán, itt is továbbgondolta a lehetséges forgatókönyveket, s azt jósolta, ha a szövetségesek nyernek, akkor minden bizonnyal MacArthur lesz az USA következő elnöke, és egy angolszász Egyesült Államok jön létre, amelynek tagja lesz Ausztrália és Anglia is.

Kemény úgy értelmezte a híradásokat, hogy azoknak célja a szövetségesek, elsősorban Amerika későbbi intézkedéseinek érvrendszerrel való alátámasztása. A naplók annak is fontos lenyomatai, hogy átérezhető legyen az az információs káosz, amelyben az egykori hírfogyasztók éltek, például az egymásnak teljesen ellentmondó rádióhíradások kapcsán: „Ki mond igazat? Az angolok azt állították, hogy ezer repülőgéppel támadták meg Köln városát, elpusztítottak 3000 lakóházat és 250 gyárat. A német rádió evvel szemben azt jelentette, hogy 79 angol gép szállt Köln fölé, és ebből lelőttek 46-ot, tehát a támadóknak több mint fele elpusztult. Ki mond igazat?"[87]

Bár Kemény az életéért rettegett a német megszállás után, de ez nem járt együtt azzal, hogy a náci Németország hírszolgálatát elutasította volna. Sőt bizonyos tekintetben – például kulturális adások tekintetében – továbbra is azt hallgatta. Persze az adás technikai minőségéről a németeknek könnyebb volt gondoskodnia, mint az angolszászoknak, hiszen az adótornyok sokkal közelebb helyezkedtek el Budapesthez. Ez ugyancsak azt vetette fel Keményben, hogyha a rádióadások megfelelő minőségéről sem tudnak gondoskodni, akkor miként képesek vajon ennél bonyolultabb műveleteket megoldani: „Mindent rosszul csinálnak. A német és az olasz rádióadásokat kitűnően lehet hallani. Olasz a németet, német az olaszt nem zavarja. A hétórai New York-i adást eddig zavartalanul lehetett fogni. Nemrég London egy iszonyú erejű hullámmal jött a New York-i hétórás német leadás nyakára, és mikor az ember például Behrensprung remek kínai előadását akarja hallani, a volt magdeburgi rendőr-főkapitány szavai helyett jazz-hülyeségeket kell hallgatni. Mindent slamposan, elbizakodottan, szakszerütlenül csinálnak a német pontossággal és precizitással szemben. Így van ez szárazon, vízen, levegőben. Hogy gondolják ezek, hogy győzni fognak?"[88]

Ezen logika mentén ugyancsak kritikus elbírálás alá estek a zsidók szenvedéséről szóló más hírek is, amelyeknek a terjesztése kapcsán Kemény azt vizsgálta, hogy azok éterben történő sugárzása vajon milyen propagandacélokat és rejtett érdekeket szolgálhat. Tehát megpróbált a színfalak mögé tekinteni. Így például a zsidók ellen elkövetett pogromok áldozatainak rádióban közölt száma is oly nagy volt, hogy kételkedett az arról beszámoló tanúk hitelességében. „Minszkből Moszkvába menekült egy Sophie Orevskaja nevű tanítónő. Eskü alatt tett vallomást a minszki pogromról, mely négy napig tartott. Az első nap megöltek 35 000, második nap 18 000, harmadik nap 8 000, negyedik nap 11 000 zsidót. Ha egyáltalában hinni lehet ennek az eskü alatt elhangzott vallomásnak, és nem egy őrült vagy egy tudatos hamis tanú Orevskaja, akkor 72 000 a végső eredmény, ami tekintélyes teljesítmény."[89]

Kemény ezen az estén talán a moszkvai rádió magyar adását hallgatta este hat órakor, amelynek szövege azonban az MTI szerint nem, vagy csak alig-alig volt érthető az erős zavarás miatt. Az adásban a *Vörös Csillag* – a szovjet védelmi minisztérium hivatalos lapjának – cikkét ismertették a lublini gettóról. Ennek ellenére Kemény a hírt hitetlenkedve fogadta és minden bizonnyal a szovjet propaganda részének tartotta. A Rádiófigyelő csak igen töredékesen tudta rögzíteni a lublini gettóról szóló ismertetés szövegét: „Egyesek külföldön [...] háborús propagandának tartják a német bestialitásról szóló közleményt. Ezek jöjjenek el Lublinba, tekintsék

meg az emberi csontokat, tekintsék meg a halálraktárakban levő tízezer gyerekcipőt. Külföldön akadnak olyanok, akik azt mondják, hogy az oroszoknak külön elszámolni valójuk van a németekkel, mert a német fasiszták csakugyan sok gaztettet követtek el orosz földön, de Európa többi országaiban európaiak módjára viselkedtek."[90] Az is elképzelhető, hogy valami más adót hallgatott, mert az MTI szerint ebben az adásban egyrészt a zsidók nem voltak megemlítve, másrészt a leiratból teljesen hiányzott a minszki tanítónő vallomása.

Kemény nem minden esetben ítélte meg racionálisan az adások valóságtartalmát, így például érzelmileg hatott rá az angol rádió azon – belföldi, tehát angol nyelvű – műsora, amelyben gyerekek üzenetek az afrikai hadszíntéren szolgáló apjuknak. Más adásokat pedig kifejezetten viccként jegyezte le, amely a rádiót teljesen hiteltelenítette: „A tokiói rádió tegnapelőtt azt közölte keleti hallgatóinak szánt előadásában, hogy Hitler Adolf nemcsak, hogy mohamedán, de egyenes leszármazottja Mohamed prófétának, s születésekor derekán volt a zöld öv, amivel Allah az ő kiválasztottjait ruházza fel, mikor a földre megérkeznek."[91]

A hírek személyközi terjedését jól példázza egy tíz hónappal későbbi feljegyzés, amelyben láthatóvá válnak azok az egyéni hitelesítési eljárások, amelyek megelőzték azt, hogy egy-egy hírt Kemény Simon valósnak tekintsen. Ebben az esetben azért foglalkozott hosszabban a hírrel, mert konfliktus merült fel a hír hitelesítői és az ép ész között, azaz a hír számára hiteles személyektől származott, de Kemény logikájának ellentmondott. Ekkor Harsányi Rezső színésztől hallott egy hírt, aki a Somogyi Gyulától származó információt adta tovább: „»Vége, slussz, béketárgyalások folynak, téli háború már nem lesz. A frontok lezüllöttek, a két fő marakodó száz évig nyalogathatja majd a sebeit. Németország elveszítette a háborút, Magyarország megnyerte. Horthy volt Európa legkitűnőbb

diplomatája, tekintélye itt és Amerikában óriási. A békeakció Rómából indult ki, és a tárgyalások Lisszabonban folynak. Rommelre, aki Berlinben van, nagy szerep vár.« Beszélt még – folytatta Harsányi – Ottóról, aki jön, de a többi nem lényeges."[92]

Az ezt követő naplórészlet jól példázza, hogy milyen dilemmák zajlottak benne, amelyeknek gyújtópontja az volt, hogy a beszélgetés során hallottakat sehogy sem tudta beilleszteni a médiumok által korábban szállított információk kontextusába. Tehát fontos faktor volt az időbeliség, hiszen a korábban gyűjtött információkhoz mérte – nemcsak ő, hanem más hírfogyasztó is – az újakat. Kemény az információkat egymással összehasonlítva és egymással kiegészítve – de azokat hitelesnek alapból soha el nem fogadva – próbálta a valóságtartalmukat kiszűrni. Órákig próbálta valamilyen módon értelmezni a hallottakat, amely elszántság mögött az is meghúzódott, hogy veszélyeztetett helyzetéből adódóan szerette volna elhinni a hír igazságát és megnyugtatni magát. „A fejem akkora, mint egy hordó, és zúg, mint egy méhkas. Somogyvári összeköttetései kitűnőek, Harsányi biztosan pontosan adta vissza szavait, de hogyan lehet ezt megérteni és lebonyolítását elképzelni? Németország nem mondhatja, hogy le van győzve, Angliáék nem mondhatják, hogy ők győztek, semmi jel nincs arra, hogy a parti már véget ért volna, s gondoljunk Ribbentrop, Hitler és Göring minapi beszédeire, Simon lordkancellár és Roosevelt elnök tegnapi nyilatkozataira, hogy az embertelenségek elkövetőit bíróság elé állítják. Gondoljunk Anglia, Amerika, Oroszország szerződéseire, s azokra a szerződésekre, melyek a másik csoport tagjait fűzik össze: csak együttesen kötünk békét. Lehetséges, hogy Németország és Oroszország a száraz földön s Anglia a tengeren már meg van verve? A hír teljesen érthetetlen és elfogadhatatlan, pedig a ránk vonatkozó rész miatt oly nagyon szeretném elhinni. De az is lehet, hogy az egész csak propagandaanyag, melyet Somogyvári Harsányi fülébe

súgott, hogy adja tovább."[93] Majd egy következő bekezdésben így zárta le a bejegyzést: „A megbízhatatlan londoni rádió szerint e héten 25 norvéget, 17 franciát és 80 szerbet lőttek agyon a német megszállók."[94]

Hasonló történt egy szűk évvel később, amikor Bartók Béla szólt a *Vocie of Americán* keresztül a magyarokhoz. Az adás szerkesztői ebben az esetben is minden bizonnyal azt remélték, hogy a világhírű zeneszerző megszólaltatása hitelesíteni fogja a magyar rádióhallgató előtt annak tartalmát. Valójában éppen az ellenkezője történt, legalábbis – az igencsak atipikusan gondolkozó – Kemény esetében, akinél kimondottan visszásan hatott Bartók szerepeltetése. „A nagy mester politizált, és ezenközben sok gikszert csinált. Felszólította Magyarországot, hogy sürgősen hozza haza katonáit a harctérről, lépjen ki a tengelyből, mert most még megmentheti az ország jövőjét. Az ilyen beszédekből látszik, hogy mily nehéz, sőt lehetetlen megérteni Magyarország helyzetét és a számára nyitva levő lehetőségeket távol Magyarországtól. Bartók nagy művész, nemes lélek, okos ember, de itt végzetesen téved."[95]

Az ehhez hasonló adások miatt Kemény számára – aki asszimilált magyar zsidóként teljes mértékben azonosult a magyarsággal és Magyarországgal – kifejezetten ellenszenves volt a BBC, amely ellenállásra szólította fel a magyarokat, és nemcsak a politikai elitet, hanem a civil lakosságot is. „Megvetem a rádiópropagandának azt a részét, amely arra uszít, hogy itt a mi oldalunkon szegény beugratható emberek merényleteket kövessenek el személyek és intézmények ellen. A bujtogatók biztonságban ülnek s élnek, és cinikusan játszanak sok ember életével. Pfuj, milyen randa ez! Embertelen és erkölcstelen. Pfuj!!"[96] Azaz Kemény eleve értelmetlennek látta az ellenállást és annak propagálását az angol rádió által, bár ezek a feljegyzések még 1942–43-ban születtek. „A londoni rádió ma reggel »fontos üzenetet közvetített a magyar munkássághoz«. Hagyják ott a gyárakat,

költözködjenek el a gyár közeléből, mert az angol bombázók eljönnek Magyarországra, s lerombolják azokat a gyárakat, melyek a németek részére dolgoznak. Mivel pedig az angolok – folytatja a londoni rádió szemforgató, alakoskodó, álszent szirénénekét – nem akarnak ártatlan vért ontani, a munkások meneküljenek a gyárakból s lakásukból családjukkal ki a mezőre, a hegyek közé s mit tudom én, hova."[97]

Kemény ezt követően értékelte az elhangzottakat, az angolokat gyilkosként, a munkásokat potenciális áldozatként jelölve meg: „Lelketlen és ostoba beszéd. Ha a munkás ott is hagyhatná a gyárat, ami háború lévén lehetetlen, miből éljen s miből tartsa el családját? Bankbetéteiből? Eladogatott ékszereiből, keleti szőnyegeiből? Hová fusson, ahol lakhat? Belebújjon az ürgelyukba? Vagy sátrakat verjen a mások földjén, rétjén, erdejében? Hogy oldja meg az önkéntes kilakoltatás, az önkilakoltatás lakáskérdését? Aztán az élelmezés kérdését? A gyakorlati angolok ne tudnák, hogy abszurdumot tanácsolnak a munkásoknak? Csak idegeiket, nyugalmukat, eddigi lelkiállapotukat dúlják fel, teszik tönkre a kijelölt áldozatoknak, s még azt is akarják, hogy azok hálásak legyenek azért, hogy a gyilkosok figyelmeztették őket, időt, alkalmat adtak a menekülésre. Az idegháború vezérkara erős offenzívát kezdett a magyar józanság és lelkinyugalom ellen. Piszokság!"[98]

1944. március 14-én éjjel negyed tizenkettőkor olvasta be a BBC a londoni magyarok üzenetét Magyarország lakosságának. Valamint ismertette Károlyi Mihály tárgyalásait Edvard Benešsel a háború utáni Magyarországra vonatkozólag. Az adást oly erősen zavarták, hogy az MTI is csak bizonyos részeket tudott lejegyezni. A Károlyi Mihály által vezetett emigráns magyarok követelték az 1938-as határok visszaállítását, határrendezést békekonferencia keretében, a Németországgal való szakítást, demokratikus választásokat, jogegyenlőséget, a kormányzó tisztség megszüntetését, felelősségre vonást, szólás- és sajtószabadságot, a nagybirtok felszámolá-

sát. Kemény csak két nappal később számolt be az adásról, amely ugyancsak alátámasztotta számára, hogy a szövetségesek mennyire nem ismerik, félreismerik a magyar valóságot. Az egész kezdeményezést komolytalannak tartotta, és úgy gondolta, mindez nagyban aláásta a BBC hitelességét is, amely csupán propagandacélból teret adott hasonló híreknek. „Hallom, hogy a londoni úgynevezett »szabad magyarok« valami kiáltványt rádióztak Magyarországhoz. Naiv és megvalósíthatatlan tanácsokat adtak a magyar népnek. Az aláírók? Csupa dilettáns. Köztük egy színész és egy zongorista. Egy politikus, Károlyi Mihály. Lehangoló esemény, mint minden dilettantizmus, amely nagy dolgokba avatkozik."[99]

Azonban volt olyan eset, amikor a BBC direkt olyan üzeneteket sugárzott, amelyeknek nem volt kontextusa, így a hallgatók csak találgathatták, hogy mire utalhat. Erre jó példa, hogy széles körben foglalkoztatta a közvéleményt a londoni adón gyakran elhangzó mondás: „Reméljük, hogy cseresznyés rétes[100] lesz vasárnap."[101] Minderről a következőképpen számolt be Kemény, aki nem hallotta az üzenetet, de szóbeszéd útján eljutott hozzá: „Sokan hallották – megbízható emberek – a londoni rádió éjszakai magyar adásának következő közleményét: »Figyelem! Figyelem! Figyelem! Vasárnapra megkapjátok a cseresznyés rétest.«[102] A titokzatos mondatot gyorsan elterjesztették a városban." S való igaz, az MTI Rádiófigyelő is szinte azonos tartalmú mondatokat rögzített. Kemény feljegyezte egyrészt a közvélekedést, másrészt a saját értelmezését a rejtélyes mondattal kapcsolatban. Az általános vélekedés az volt, hogy ez közelgő bombázást jelent. Kemény ezt elutasította, mert hasonló morbid tréfát méltatlannak talált az angol rádióhoz. Sokkal inkább az általános propaganda részének tartotta, amelynek a feladata éppen az, hogy demoralizálja a lakosságot az értelmetlensége által. „Inkább arra gondolok, hogy ilyen titokzatos mondatokkal inkább nyugtalanítani, idegesíteni akarják

az embereket. Az ilyesmi az idegháborúhoz tartozik. Hatalmas méretekben folyik ugyanis az idegháború a sajtóban, a rádióban. Már az eddigi hadműveletek is úgy meglazították az emberek idegeit, hogy minden bolondságot és rémséget elhisznek, és ezektől örökös rettegésben élnek."[103]

Kemény értelmezését erősítette, hogy 1943 májusában még tényleg nem volt bombázás. Egy bő fél évvel később megint csak feljegyezte, hogy a londoni adóban újra elhangzott a rejtélyes mondat, amely a hírközlés folyamába ékelődött be értelmetlenül: „Remélem, cseresznyés rétes lesz vasárnap ebédre."[104] Azonban augusztus végére részben megváltozott Kemény gondolkodása, így a rejtélyes üzenetben ekkor már ő is burkolt fenyegetést látott, vagyis azonosult azzal az általános vélekedéssel, hogy az veszélyt jelent, feladva korábbi racionális magyarázatát, amely az információs háború részének tekintette a szöveget. „Ezt a titokzatos üzenetet már sokszor hallottuk. Sokan nyugtalankodnak miatta. Tegnap úgy hangzott, mint komoly fenyegetés, mint egy bejelentés, melynek lényege titok, de vasárnap meg fogjuk tudni. Ízetlen és éretlen íze elmúlt, amint gondolkoztam rajta, mintha úgy éreztem volna, hogy ezúttal csakugyan komoly értelme van."[105]

Kemény esete arra is rávilágít, hogy a hírfogyasztók hajlamosak belefáradni az állandó kritikai gondolkodásba, az információk állandó értelmezésébe, mérlegelésébe, és az elhúzódó információs káosz következtében idővel hajlamosabbak átvenni az elterjedt általános – „közmegegyezéses" – vélekedést.

Deutsche Hörer!

Kemény Simon előbb tárgyalt bejegyzése kapcsán röviden ki kell térni a német nyelvű adásokra, hiszen ez volt az az idegen nyelv, amely a leginkább érthető volt az ország lakossága számára, szemben az angollal. A háború kitörésekor a BBC német nyelvű szolgálata csak egyéves volt, az első adást

1938 szeptemberében sugározták, amikor a müncheni egyezmény tudatosította a háborús veszélyt a brit kormányban. Németország kiemelt célpontja volt a brit propagandának, így a BBC is előbb kezdte meg sugárzást ezen a nyelven, mint magyarul. Ezt a prioritást mutatja az is, hogy németül naponta négyórányi műsort sugároztak, míg magyarul ennek a negyedét se. Rendszeres híradásokon túl változatos műsorrepertoárral rendelkezett a német adás, így volt olyan műsor, amely kifejezetten jazzt és swinget játszott, ezzel törve borsot a nácik orra alá, akik betiltották ezeket a zenéket. A legfontosabb a hírek news-talk vagy kommentár formában történő ismertetése volt. Ezek a műsorok többnyire reflektáltak a hivatalos Reichsrundfunk (Német Birodalmi Rádióadó) híreire és kommentárjaira.

A BBC a másik – tehát nem náci – Németország hangjaként megszólaltatott számos, emigrációban élő németet. Ezek közül a leghíresebb Thomas Mann *Deutsche Hörer!* című rádióadása volt 1940 októberétől a háború végéig. Az újabb kutatások arra világítanak rá, hogy a BBC választotta ki Mannt, miután számba vették a lehetséges emigráns vezető értelmiségieket, és felmerült többek között Albert Einstein neve is. A BBC a Német Adásban is igyekezett mellőzni a zsidó – vagy „zsidó akcentusú" – bemondók alkalmazását, ezzel is távolítva magától „a zsidó BBC" vádját, így esett a választás Mannra. Szemben a Magyar Adással, amelyet többségében végül magyar zsidók készítettek Londonban.

A *Deutsche Hörer!* című adás a német hallgatóknak szóló rövid, havifélhavi rendszerességű üzenet volt, amelyben Mann élesen bírálta a Harmadik Birodalom politikai és társadalmi viszonyait. A német hivatalos rádió természetesen hazaárulónak bélyegezte ezért a műsorért, és állításuk szerint azzal próbálta lemosni magáról az „ellenség által fizetett ügynök" képét – egyben hitelesíteni az üzeneteit –, hogy a háborús áldozatokat segítő angolszász jótékonysági szervezetnek ajánlotta fel a honoráriumát.[106]

Mann az első adásokat német nyelvű táviratként küldte el Princetonból Londonba, ahol egy bemondó olvasta fel őket.[107] Később aztán Mann olvasta fel az üzeneteket, Kemény Simon is ekkor tett említést róla naplójában. Ezeket az adásokat a Columbia Filmstúdióban rögzítették, és innen sugároztak a BBC központjába, a londoni Broadcasting House-ba, ahol lemezre rögzítették, és a műsoridőben erről játszották le.[108] Mann eredetileg csak ötperces műsorokat készíthetett, amelyeket később nyolc percre hosszabbítottak meg. 1941 márciusában a hallgatók először hallhatták Mann tényleges hangját: „Német hallgatók! Amit messziről kellett elmondanom, azt más szájak eddig is továbbadták nektek. Ezúttal a saját hangomat halljátok. Ez egy barát hangja, egy német hang; egy olyan Németország hangja, amely más arcot mutatott és fog mutatni a világnak, mint a hitlerizmus által rányomott undorító Medúza [azaz félelmetes – K. G.]-maszk. Ez egy figyelmeztető hang – figyelmeztetni benneteket az egyetlen szolgálat, amit egy magamfajta német ma tehet nektek."[109]

Egy bő fél évvel később először említette meg az elgázosításokat, de csak utalásszerűen, mellékesen. Ebben a műsorban újra beszélt saját szerepéről, motivációjáról, végső soron pedig felelősségéről: „Egyetlen művész sem azért végzi munkáját, hogy hazája és népe hírnevét növelje. A produktivitás forrása az egyéni lelkiismeret, és még ha az általa kiváltott rokonszenv annak a nemzetnek kedvez is, amelynek nyelvét és hagyományát hordozza, túl sok benne a szándékolatlanság ahhoz, hogy miatta bármiféle hálára való igényt lehessen támasztani. Ti németek ne köszönjétek meg nekem a mai munkámat, még ha akarnátok sem – hát legyen! Nem értetek tettem, hanem a legnagyobb kényszerűségből. De van valami, ami valóban a ti érdeketekben történt, társadalmi és nem egyéni lelkiismeretből, és napról napra növekszik a meggyőződésem, hogy eljön majd az idő, és már közeledik is, amikor hálásak lesztek nekem ezért, és többre fogjátok becsülni, mint a történeteket

leíró könyveimet: ez pedig az, hogy figyelmeztettelek benneteket, amikor még nem volt túl késő, azokra a romlott erőkre, amelyeknek ma tehetetlenül megbéklyózva ki vagytok szolgáltatva, és amelyek ezernyi gonoszságon keresztül elképzelhetetlen pusztulásba vezetnek titeket."[110]

Mann arra mutatott rá, hogy a náci uralomból Németország és Európa számára is óriási katasztrófa következik. Úgy beszélt magáról, mint átlag németről, aki 1930-ban a nácik elleni fellépésével kötelezte el magát a számára egyébként ellenszenves nyilvános politikai aktivitás mellett. S ennek a tevékenységnek képezi részét a rádióműsor is: „mélyebben megnyugtatja lelkiismeretemet, mint bármi, amit művészként szerencsésebb sikerrel elérhetnék".[111] Majd pedig a német családokat, a háborúban elesett rokonaikat gyászoló honfitársait szólította meg. S ezt követően a német propaganda esztelenségeire és a józan észt teljesen nélkülöző állításaira hívta fel a figyelmet, amelyben az ellenséget – a szovjetekkel szövetkező angolszászokat – a kereszténység elpusztításával, s magát a bolsevizmus elleni keresztes hadjárat hőseként mutatja be. A náci „kereszténység" kritizálásának elemeként szinte csak mellékesen említette meg az elgázosítást, példaként említve, hogy miként végez a nemzetiszocialista rendszer a németekkel is: „A német tábori kórházakban és gyengélkedőkben a súlyosan sebesülteket az idősekkel, a gyengékkel és az elmebetegekkel együtt ölték meg – az egyik intézményben egy német orvos szerint háromezerből kétezret."[112] Ezzel helyezte szembe a német romantika időszakát, idealizálva azt. Rámutatott arra, hogy a nácik azzal kényszerítik végsőkig való kitartásra a németeket, hogy cinkossá tették őket a háború elindításában és a népirtás elkövetésében. Majd így folytatta: „Ma nem ismer mást [a náci Németország – K. G.], csak népirtást és fajgyilkosságot, ostoba pusztítást. Háromszázezer szerbet öltetek meg ti, németek, nem a háború alatt, hanem az országgal való háború után, a gonosz gazemberek parancsára, akik titeket irányítanak.

Tudjátok, milyen kimondhatatlan dolgok történtek és történnek Oroszországban, a lengyelekkel és a zsidókkal, de inkább ne tudjátok meg, a szintén kimondhatatlan gyűlölet előtti jogos rémületből, amely gigantikus méreteket ölt, és amely egy napon, amikor a nemzeti és gépi hatalmatok megenyhül, a fejetekre kell, hogy omoljon. Igen, helyénvaló rettegni attól a naptól, és a vezetőitek ezt kihasználják. Ők, akik mindezekre a gaztettekre csábítottak benneteket, azt mondják nektek: Most már elkövettétek őket, most már felbonthatatlanul hozzánk vagytok láncolva, most már a végsőkig ki kell tartanotok, különben a pokol fog rátok szakadni. A pokol, németek, akkor jött rátok, amikor ezek a vezetők rátok jöttek."[113]

Szerencsére a háborút követően kiadták könyv formában a *Deutsche Hörer!* összes adását. Sőt, bizonyos lemezek a BBC archívumában is fennmaradtak, így ma is meghallgató Mann eredeti beszédmódja, akire a brit rádiónál született speakerként tekintettek. Lassan, tagoltan beszélt németül, és olyan módon artikulált, amelyet másoknak tanulniuk kellett. Kemény Simon részletesen összefoglalta a bejegyzésében mindazt, ami elhangzott, azonban az eredeti szöveg is rendelkezésre áll, amely arra világít rá, hogy Mann és a BBC szerkesztői tisztában voltak vele, hogy mindaz, ami az éterben elhangzik, nem – vagy csak alig-alig – lesz hihető a rádióhallgatók tömegei számára. Az, hogy Mann többször hangoztatta ezt szövegében, Kemény számára gyengítette a mondanivalóját, mert bizonytalanságot sugallt. Talán éppen ez a szövegépítés eredményezte azt, hogy a Kemény Simon hazugságnak találta a hírt, amelynek terjesztésében Mann bűnrészesként tűnt fel.

Mann 1942 januárjában így kezdte – a később számos alkalommal megismételt – adást: „A hír hihetetlennek hangzik, de a forrásom valódi. Sok holland-zsidó családban – úgy értesültem –, Amszterdamban és más városokban mély gyász van a szörnyű halált halt fiúk miatt. Négyszáz fiatal

holland zsidót vittek Németországba, hogy kísérlet alanyként szolgáljanak a mérges gázhoz. Ennek a lovagias és kifejezetten német harci eszköznek, egy igazi Siegfried-fegyvernek a működőképessége teljesedett be a fiatal alantasokon. Halottak, – meghaltak az »új rendért« és a mesterfaj harci zsenialitásáért. Legfeljebb erre voltak elég jók. Hiszen zsidók voltak."[114] Majd azzal folytatta, hogy a hírt hitetlenkedve fogják fogadni, mert az embereket hozzászoktatta a náci propaganda ahhoz, hogy mindent hamisnak vagy túlzásnak tekintsenek, amely nem a hivatalos híradásokból ered. A Harmadik Birodalom is jelentős energiát fektetett abba, hogy állampolgárai előtt hiteltelenítse a brit adót, ahogy az Magyarországon is történt.

Ezzel az ellenpropagandával természetesen tisztában volt a BBC és Mann is, aki kifejezetten az erre építő önfelmentő és hitetlenkedő attitűd működését elemezte a műsora későbbi részében: „Azt mondtam: A történet hihetetlennek hangzik, és sokan szerte a világon el fognak zárkózni előle, hogy elhiggyék. Annak a hitetlenségnek, amelytől mi, Németországból menekülők oly keservesen szenvedtünk mindezen évek alatt: a hajlandóságnak, hogy ne higgyünk a nemzetiszocializmus valódi természetében, hogy ne tartsuk emberileg lehetségesnek, erős maradványai ma is mindenütt megtalálhatók: a törekvés – hogy ne mondjam, a tendencia –, hogy az ilyen történeteket förtelmes meséknek tekintsék, továbbra is széles körben elterjedt, az ellenség javára. De ezek nem puszta történetek: ez történelem. A nácik minden tettükkel tudatosan írnak történelmet, és a négyszáz fiatal zsidó elgázosítása a történelem tudatos és szemléletes aktusa, a nemzetiszocialista forradalom szellemének és magatartásának tanulságos és példaértékű kifejeződése, amelyet nem lehet megérteni, ha az ilyen tettek elkövetésére való erkölcsi hajlandóságot nem forradalmi vívmányként értelmezzük. A nemzetiszocialista forradalom ebben a visszaeső – évezredek óta visszaeső – készségben áll: mást nem produkált és nem is fog produ-

Klebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED

kálni. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a háború, amely nem 1939-ben, hanem 1933-ban kezdődött, az emberi jogok eltörlésével kezdődött. »Az emberi jogokat eltörölték« – hirdette akkoriban Dr. Goebbels a berlini Sportpalastban, és tízezer ostoba szegény ördög szánalmasan abszurd tapsot bömböltetett. Borzalmas kiáltvány volt ez, mindannak az alapja, amit a náci Németország ma a népeknek, köztük saját népének is okoz: egy forradalmi vívmány kinyilvánítása, amely az emberiség évezredek óta tartó összes erkölcsi vívmányának eltörlését jelenti – nemcsak a francia forradalom vívmányainak, hanem a kereszténységnek az emberi lelkiismeretet élesítő, lágyító, stabilizáló hatásának is."[115]

Mann próféciának beillő adásában újra csak visszatért a német bűnrészesség kérdéséhez a hétköznapi német polgárt illetően. Rámutatott arra, hogy a németek háborúja egész Európát elpusztítja, és felszámolja mindazon kulturális értékeket, amelyek korábban a kontinenst jellemezték. S mindennek felelőssége és következménye visszahull a németekre, mert lehetetlenség lesz „a német népnek a többi néppel való együttélése e háború után".[116] Rámutatott arra, hogy háborúk korábban is voltak, amelyek természetükből adódóan sok szenvedéssel jártak, de ez a háború és a németek által elkövetett embertelenségek egy új minőséget teremtettek, olyat, amelyet nem lehet elfelejteni a békekötést követően sem. Itt csak mellékesen jegyzem meg, hogy a magyar adás ugyanezt a logikát vette át, amikor a magyarokat azzal fenyegette, hogy a zsidók üldözése miatt örök stigma marad a nemzeten.

Mann mindezt a németekre vonatkozóan csodálatos németséggel, egyértelműen, de mégis mellőzve a magyar nyelvű adások primitív fenyegetéseit, így fogalmazta meg: „[...] nem lehet előre látni, hogyan lesz képes népünk a jövőben a Föld testvérnemzetei között egyenlőként élni az egyenlők között. Minél tovább tart a háború, annál kétségbeesetteb-

ben süllyed el ez a nép a bűnben, és csak azért, mert ma is folyik, mert nektek németeknek túl késónek tűnik, hogy abbahagyjátok; mert úgy érzitek, túl sok minden történt ahhoz, hogy vissza tudjatok fordulni; mert rettegés fog el benneteket az elszámolás, a számvetés, a vezeklés gondolatától. Győznötök kell, gondoljátok, hogy a bestiális forradalom elterjedjen az egész világon, és nyomában sötét egyetértés lehessen köztetek és a világ többi része között. De ez nem történhet meg. Szemetekkel látjátok, hogy a világ minden erejével azon van, hogy elhárítsa azt a sorsot, hogy a bestiálizmus sarkában találkozzék veletek, és kétségbeesésetek ereje nem ér fel az emberiség háromnegyedének akaratával. Nem győzhettek, mert nem tudtok."[117]

A magyar nyelvű adások szövegeitől eltérően Mann nem szólította fel nyílt ellenállásra és cselekvésre a németeket, hanem a kilátástalan helyzetet tudatosította a német hallgatóban. Azonban, mint próféta, arra mutatott rá, hogy a németek csak egy megtisztulás után lehetnek újra egyenlők a többi nemzettel a vesztes, népirtással járó háborút követően. „Meg kell tisztulnotok. A vezeklésnek, amelynek elkerülése érdekében harcoltok, a saját műveteknek kell lennie, a német nép művének, amelynek a ti hamarosan elkopó és kimerülő hadseregetek is része. Ennek belülről kell jönnie – mert kívülről csak bosszú és büntetés jöhet, de megtisztulás nem."[118] Mann szerint a német népre nem kívülről kell egy reedukálást rákényszeríteni, hanem belülről kell megtalálniuk annak módját és tartalmát, mert csak így lehetséges, hogy azt a teljes nép ténylegesen elfogadja. Ahogy már említettem, Mann szövegeiből hiányzik a bosszúval való fenyegetés is, amelyet a magyar adás szerzői gyakran alkalmaztak – hatástalanul. Mann szövegeiben volt egyfajta optimizmus, amely például a magyar nyelvű adásokból teljesen hiányzott. Biztosította a hallgatókat arról, hogy bízik a német népben, amely a bűnös háborút követően

elég erős lesz a szembenézéshez. „Akiknek a nevem még mindig ismerősen cseng, jól tudják, hogy nem vagyok forradalmár vagy barikádozó, pláne nem vagyok természetemnél fogva véres tettekre hívó. De annyit tudok az erkölcsi világ törvényeiről, és elég tisztelettel vagyok irántuk ahhoz, hogy bizonyossággal elmondjam és kihirdessem nektek: Németországban tisztulás, megtisztulás és felszabadulás kell jöjjön és fog is jönni, és olyan alaposnak és olyan határozottnak kell lennie, hogy az arányban legyen a gonosz tettekkel, amilyeneket a világ még nem látott. Meg fog történni, hogy a nagy német nép ismét az emberiség szemébe nézhessen, és szabad gesztussal nyújthassa kezét a megbékélésért."[119]

Kemény Simon már nem jegyezte fel – bizonyára az ellenséges propaganda részének tekintve –, hogy Thomas Mann fél évvel később, 1942 júniusában újra visszatért a holland zsidók elgázosítására. Ekkor korrigálta önmagát, de nem az eset valóságtartalma, hanem az áldozatok nagyságrendje tekintetében. „Egyik korábbi műsoromban az igazság sajnálatos enyhítésében voltam bűnös. Beszéltem a náci kegyetlenkedésekről, és megemlítettem, hogy négyszáz zsidó vérű holland fiatalembert vittek Németországba, hogy ott mérges gázzal megöljék őket. Most közvetve hallom Hollandiából, hogy kijelentésemben az adat a valós mintegy fele volt csak. Majdnem nyolcszáz embert tartóztattak le, vittek Mauthausenbe és ott elgázosították őket.[120] A pontos számot azóta a holland kormány közzétette, de mivel feltételezem, hogy ez az információ nem jutott el hozzátok, jól teszem, ha továbbítom azt a helyesbített információt, amelyet én magánúton kaptam. Ez azt mutatja, hogy a náci dehumanizáció mindig felülmúlja mindazt, amit mondanak és tulajdonítanak neki: soha nem áll fenn a túlzás veszélye; a legrosszabb még mindig a felénél marad el az igazságnak. És a mauthauseni állatias tömeges gyilkosság nem csak egy feltűnésmentes részlet-e dehumanizáció összképében?"[121]

Mann sorra vette, hogy a német megszálló csapatok milyen kegyetlenkedéseket követtek el a nem zsidó polgári lakosság ellen. 1942 júniusában cseh partizánoknak sikerült megölniük Reinhard Heydrichet, a Cseh-Morva Protektorátus német helytartóját, az SS magas rangú tagját, akinek kulcsszerepe volt a zsidók elleni népirtás kitervelésében. Ő volt a Wannsee konferencia elnöke, ahol döntés született a zsidók ipari eszközökkel való kiirtásáról.[122] Mann szövege tudatosította a német hallgatóban, hogy a kegyetlen Heydrich – akit csak prágai mészárosnak hívtak – sokszorosan rászolgált a sorsára, az őt magasztaló náci nekrológok pedig színtiszta hazugságok. Mann nemcsak a prágai királyi várban rezidenciát berendező Heydrich gaztetteit ismertette a német hallgatóval, és azt, hogy menynyi ember haláláért felelős, hanem azt is, hogy a német szervek milyen kollektív bosszút álltak a gyilkosságért és ennek részeként miként irtották ki, illetve deportálták Lidice teljes lakosságát, ahol az elkövetők egy éjszakát töltöttek el.

Más adásokban Mann ugyancsak azzal vádolta a németeket, hogy minden észszerűség ellenére kitartanak Hitler mellett, de ezek stílusa és érvrendszere teljesen eltért attól, ahogy ugyanezt az üzenetet a BBC Magyar Adásának készítői csomagolták 1944-ben. Mann szövegei arra törekedtek, hogy feltárják a németek tömeginek érzéseit és motivációját. Ennek kapcsán arra jutott – amelyet a korábbi adások kapcsán is említettem már –, hogy a németek a vereségtől való félelem miatt tartanak ki. Az adás későbbi részében éppen erről a félelemről igyekezett azt bebizonyítani, hogy alaptalan. Mann szerint a kitartás legfőbb motivációja a bosszútól való rettegés, különösen pedig a zsidók általi bosszú képe, illetve az, hogy sejtik a népirtás mértékét. Itt csak mellékesen jegyzem meg, hogy ez a képzet – a zsidóbosszú – nemcsak Németországban, hanem Magyarországon is rendkívül elterjedt volt a nem zsidók körében. „De ilyen bosszú a zsidóktól pont nem várható. Ők a legvédtelenebbek, az erőszakot és a vérontást leginkább ellenzők az összes áldozatok közül. Még ma sem ők az ellenségetek, csak ti vagytok az ő ellenségeik. Nem tudjátok elérni, hogy a gyűlöletet kölcsönössé tegyétek. A zsidók majdnem mindig németbarátok, és amikor a legrosszabbra fordul a helyzet veletek, és valószínűleg így lesz [azaz Németország elveszíti a háborút – K. G.], ők érzelemmentesen és koruknál fogva bölcsen azt fogják tanácsolni, hogy ne fizessenek nektek hasonlóval, talán ők lesznek az egyetlen barátaitok és szószólóitok a világon."[123] Mann a Harmadik Birodalom rádióhallgatóihoz szóló üzenetében tehát amellett érvelt, hogy a népirtás ellenére sem kell a bosszútól tartania a németeknek. Azzal igyekezett meggyőzni őket, hogy a zsidók lesznek az egyetlenek, akik ellenzik majd a németekkel szembeni azonos arányú megtorlást.

Felidézte, hogy a nácik miként vezettek be újabb és újabb diszkriminációt a zsidók ellen, amelyeket újabb és újabb korlátozások követtek, ezeknek legújabb végpontja pedig a zsidók megölése lett. Ennek a nyíltan vállalt náci célnak a bizonyítására Goebbelst idézte: „»A mi célunk« – mondta Goebbels egy rádióbeszédében – »a zsidók kiirtása. Akár győzünk, akár vereséget szenvedünk, ezt a célt el kell és el is fogjuk érni. Ha a német hadseregek visszavonulásra kényszerülnek, akkor az utolsó zsidót is kiirtják a földből útjuk során«. Egyetlen racionális lény sem képes beleélni magát ezeknek a romlott agyúaknak a gondolkodásmódjába. Vajon miért? – kérdezi az ember. Miért? Kit szolgálnak ezzel? Jobb lesz-e bárkinek is, ha a zsidókat elpusztítják? A nyomorult hazudozó végül is meggyőzte magát arról, hogy a háborút a »világzsidóság« szította, hogy ez egy zsidó háború, és a zsidókért és a zsidók ellen vívják? […] De nemcsak a nácik mennek a pokolba, hanem a zsidókat is magukkal viszik. Nem tudnak meglenni a zsidók nélkül. Ez egy mélyen átélt sorsközösség. Persze a visz-

szavonuló német seregeknek másra is lesz gondjuk, mint pogromra. De amíg nem győzik le őket, addig a zsidók kiirtása őrülten komoly dolog. A varsói gettó, ahol ötszázezer lengyel, osztrák, csehszlovák és német zsidót zsúfoltak össze két tucat nyomorúságos utcába, nem más, mint az éhség, a pestis és a halál gödre, ahonnan hullák bűze száll fel. Hatvanötezer ember halt meg ott egy év alatt, az előző évben."[124]

A német rádióhallgatóknak Mann keményen és többféleképpen nekiszegezte a kérdést ebben az adásban: „Ti, németek tudtok erről? És mit gondoltok erről?"[125] – például amikor Lengyelországban, illetve Franciaországban felállított koncentrációs táborokban és gettókban elkövetett kegyetlenkedéseket tárgyalta. Majd egy mozdonyvezető vallomását ismertette, aki részt vett a francia zsidók deportálásában: „Párizsban néhány nap alatt tizenhatezer zsidót gyűjtöttek össze, marhavagonokba rakták és elszállították őket. Hová? Ezt az a német mozdonyvezető tudja, akiről Svájcban beszélnek. Ő onnan szökött meg, mert többször kellett zsidókkal teli szerelvényeket vezetnie, amelyek a nyílt pályán megálltak, hermetikusan lezárták, majd elgázosították őket. Ez a férfi nem bírta tovább. De az ő tapasztalatai korántsem rendkívüliek. Nem kevesebb, mint tizenegyezer lengyel zsidó mérges gázzal történő meggyilkolásáról van pontos és hiteles beszámoló. Egy speciális kivégzőhelyre vitték őket Konin közelében, a varsói kerületben; légmentesen lezárt kocsikba rakták őket, és negyedórán belül holttestekké váltak. Részletes leírást találunk az egész folyamatról, az áldozatok sikolyairól és imáiról, valamint a mókát végrehajtó SS-hottentották jóízű nevetéséről."[126]

A BBC német adására való kitekintés azt illusztrálja, hogy a németül tudó magyar rádióhallgató az átlagnál jóval korábban szerezhetett információkat, és ami ennél fontosabb, hogy a Thomas Mann-féle rádióüzenetek mint kommentárok egészen eltérő érvrendszert és hangot használtak

a magyar szövegekhez képest. Céljuk volt, hogy tudatosítsák a németekben az elkövetett bűnöket és saját felelősségüket, valamint azt, hogy a háborút biztosan el fogják veszíteni, minden erőfeszítés és áldozat ellenére.

De az ehhez hasonló rádióadások célpontja nem Magyarország, hanem a Harmadik Birodalom volt. Az ellenséges híradások természetesen eljutottak a két ország legfelsőbb szintjére is. Így említésre kerültek akkor is, amikor a Kállay-kormány visszautasította az 1942 októberében a budapesti német követ által átadott jegyzéket, amelyben a németek – többek között – sürgették a magyarországi „zsidókérdés" mielőbbi megoldását. Valamint elítélték Magyarországot, hogy lemaradt a zsidók diszkriminálásának folyamatában a követendő német példától: „Mindenesetre messze vannak még attól [a magyarok – K. G.], hogy a németországi és más európai államokbeli fejlődéssel lépést tartsanak. Minden körülmény kívánja, hogy ez a kérdés még a háború alatt véglegesen lezárassék. Nem német, hanem általános európai érdekről van szó."[127] A németek a jegyzék következő részében többek között azt követelték, hogy azonnal vezessék be a zsidók megkülönböztetését és telepítsék ki a magyar zsidókat „Kelet felé".[128] Amikor egy bő hónappal később, 1942 decemberében ezt a magyar kormány nevében a berlini követ visszautasította, a német külügyminisztérium arra a következtetésre jutott, hogy ezen döntés mögött minden bizonnyal az angolszász rádióadások húzódnak meg, amelyek beszámoltak a németek által elkövetett népirtásról. Ezt ellensúlyozandó a németek felajánlották a segítségüket e téren, azaz „a német kormány a zsidók kitelepítése kérdésében hajlandó volna a magyar kormány minden kívánságát teljesíteni".[129] Hangsúlyozták, hogy a németek természetesen gondoskodnának a kitelepített zsidók megélhetéséről is, mert „[...] az angol és az amerikai rádióban a zsidók bántalmazásáról terjesztett rémhírek nem felelnek meg a valóságnak".[130]

A németek 1943 januárjában tovább folytatták a nyomásgyakorlást, a kérdés pedig két hónappal később, áprilisban, Horthy és Hitler személyes németországi találkozóján is szóba került. A beszélgetés során Hitler maga presszionálta a kormányzót a „zsidókérdés" megoldására, amelyre Horthy azt válaszolta, hogy „nem ölheti le őket".[131] Erre a kancellár a következőképpen felelt: „Lengyelországban nagyon egyszerűen intéztük el a dolgot. Amelyik zsidó nem akart dolgozni, azt agyonlőttük, akiket nem lehetett munkára fogni, azokat kiirtottuk. A zsidók paraziták, semmiféle kíméletet nem érdemelnek, úgy kell velük elbánni, mint a tuberkulózisbacilusokkal. Ebben kegyetlenséget nem látok, ha megfontolom, hogy ártatlan állatokat, mint amilyen az őz vagy nyúl, az ember százezrével öl meg, hogy éhségét csillapítsa. Miért hagynák akkor életben ezeket a zsidó bestiákat, akik be akarták hurcolni a bolsevizmust Németországba."[132] Ezt a megoldást a kormányzó nem emberiességi érvekkel utasította el – amely bizonyára nem lett volna meggyőző a Führer szemében –, hanem jogi akadályokat említett, nevezetesen, hogy Magyarország parlamentáris állam, és erre nincs felhatalmazása. Hitler erre azt javasolta, hogy az ország térjen át totalitárius államformára, ahol ezt is könnyebb megoldani.

A HÍR A KERESZTÉNYEK NAPLÓIBAN

A haláltáborokról szóló hír lejegyzésével kapcsolatban egyértelmű felekezeti minta rajzolódik ki, azaz a zsidók sokkal több teret szenteltek ennek az információnak a naplóikban, ellentétben a keresztényekkel, akik szinte soha nem ejtettek erről szót, azokban az esetekben sem, amikor bizonyítható, hogy hallgatták a BBC adását. Kérdéses, hogy ezt a hallgatást miként lehet értelmezni. Egyrészt lehetséges, hogy ténylegesen nem hallották azt az adást, amely a témával foglalkozott, azonban az már nehezebben

feltételezhető, hogy Budapesten a vidéki zsidók deportálása idején a megölésükről szóló szóbeszéd és híresztelések ne jutottak volna el hozzájuk.

A hallgatás mögött lehet egy általános antiszemitizmust feltételezni, másrészt ezzel talán szorosan összefügg, hogy ezeket a híreket rémhíreknek tekintették, és azok egyáltalán nem voltak számukra fontosak. Az is biztosra vehető, hogy az üldözött és a deportálástól rettegő zsidók körében sokkal intenzívebb és gyorsabb volt ennek a hírnek a terjedése, mint a keresztények esetében. Ezzel is magyarázható talán, hogy a nem üldözöttek naplóiból hiányoznak ezek a félelmek. Meg kell jegyezni, hogy a többségi társadalom tagjainak érdeke sem fűződött ahhoz, hogy a haláltáborokról szóló tudásukat bizonyító dokumentumok fennmaradjanak, hiszen ezek a bejegyzések éppen annak az általános védekezési stratégiának mondtak volna ellent, hogy „mi nem tudtunk semmiről", amely oly elterjedt a mai napig Magyarországon, és fontos eleme a kollektív önfelmentésnek.

A hírek terjedésére vonatkozóan meg kell említeni, hogy 1944 előtt a lakosság körében főként a fronton szolgáló katonák és munkaszolgálatosok voltak azok, akik a híreket szállították a zsidók ellen – elsősorban a keleti fronton – elkövetett atrocitásokról. Azonban mindezzel összefüggésben a következő idézet azt is jól példázza, hogy milyen korlátai és hátrányai vannak a privát feljegyzések használatának, amelyben gyakori jelenség az öncenzúra, különösen olyan hírek vagy híresztelések kapcsán, amelyekre veszélyesként tekintett a szerző.

Példázza ezt a Magyar Rádióban dolgozó Ortutay Gyula naplója 1941-ből. Ortutay kollégájától, Budinszky Sándor bemondótól hallott híreket, aki július utolsó napjaiban érkezett vissza Magyarországra a magyar megszállás alatt álló szovjet területekről. Ortutay feljegyzése augusztus elsején született: „Édeskés hullaszagban járnak, külön német kivégző-Abteilungok vannak, szinte teljesen kiirtják a keleti hadszíntér zsidó férfijait s fiataljait,

maga látta, mint vertek agyon ennek az Abteilungnak a tagjai ökölléel egy 18 éves fiút, a szadista kivégzésekről mesélt (előbb levágták a faszukat, végbelükbe lőttek stb.), s arról, hogy Magyarországról is viszik teherautókkal az állampolgárság nélküli zsidókat, öreget-fiatalt egyaránt, s szovjet területen lerakják őket. Vagy sorsukra hagyják ott őket, vagy a német különítmény aztán elintézi őket, maga sem tudja, mi történik a szerencsétlenekkel. Nincs mit írni erről. Napokig nem tudtam másra gondolni."[133]

Ortutay ebben a bekezdésében a különféle ismerőseivel, kollégáival folytatott beszélgetéseit foglalta össze, amikor azonban Budinszkyra tért rá, a szövegben azonnal megjelent az öncenzúra. Ennek ellenére elég hosszan írt a számára is megdöbbentő hírekről, de az erre vonatkozó bekezdését így kezdte: „Arról nem is tudok részletesen írni, amit Budinszky Sándor mesélt [...]."[134] Mindez azt is bizonyítja, hogy az öncenzúra miatt a társadalom nem üldözött tagjaiban a zsidók tömeges meggyilkolásáról szóló információ elsősorban szóban terjedt, és annak írásban, privát forrásokban való rögzítése bizonyos félelmekbe ütközött. Ez is az oka annak, hogy ritkák az erre vonatkozó naplóbejegyzések.[135]

Ortutay néhány mondatának elemzésekor szét kell választani azt a részt, amely a helyben élő, valamint a Magyarországról odahurcolt zsidók kiirtására vonatkozik. Rendkívüli súlya és hitelessége volt Budinszky személyes tanulságának, aki saját szemével látta a zsidók ellen elkövetett kegyetlenkedéseket, így a naplóíróban fel sem merült, hogy azt megkérdőjelezze. Különös erővel hathatott rá, hogy a beszámoló egy másik férfi megkínzására vonatkozott, és abban helyet kapott a nemi szerv megcsonkítása. A szöveg másik fele a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás előkészítésére utal, amely rész különösen társadalom-lélektani szempontjából fontos. Budinszky a német kivégzőosztagok borzalmas kegyetlenkedéseit látva azt jósolta, hogy a Magyarországról kitoloncolt hontalan zsidókkal is ez fog történni.

Tehát a hullaszag mellett ez is benne volt levegőben, holott valójában a tömeggyilkosságra a rádióriporter hazatérését követően csak egy hónappal került sor – augusztus utolsó napjaiban. Azaz a látottakat – mint folyamatot – felfogva már előre lehetett számolni azzal, hogy a deportáltak újabb hulláma is a korábbiak sorsára fog jutni. Ez világos volt a hétköznapi, azaz nem a politikai elithez tartozó személyek számára is a fronton látottakat követően. Ez a napló is azt támasztja alá, mint a Pihurik Judit által vizsgált katonafeljegyzések, miszerint a magyar katonák tudtak a megszállt területen élő helyi zsidóság golyóval történő kiirtásáról, s ennek híre 1942–43-ban tovább terjedt.[136] Más kutatók szerint is köztudottak voltak a tömeggyilkosságok a megszálló magyar csapatok tisztikarában, annak ellenére, hogy azokat hónapokkal az érkezésük előtt követték el.[137]

Az átlagemberek és az átlagos családok a zsidók meggyilkolására vonatkozó, 1944 előtti tudáshorizontjának másik fontos nyomai Magyarországon a katonák által készített fényképek voltak. Ezeket a fotókat a Szovjetunió ukrajnai területeinek megszállása alatt készítették a magyar hadsereg különféle rangú tagjai, de a német csapatok tagjai is készítettek fotókat, amelyek később személyes fényképalbumokba kerültek. Mivel ez a téma nem kapcsolódik a könyv kérdésfeltevéséhez – hiszen ezek a képek az elgázosítás előtti korszak dokumentumai –, így csak röviden térek ki az atrocitásfotókra.

A privát fényképalbumok célja volt dokumentálni a férfiak életének e meghatározó és „hősies" szakaszát, amely a bevonulástól a hazatérésig tartott, de a köztes időszak mindennapjait fényképezve a magyar és a német csapatok normalizált brutalitását rögzítették. Így az atrocitásfotók gyakran a katonák személyes albumából származtak, amelyek az elkövetések dokumentálását szolgálták, néha büszkén, néha közömbösen. Janina Struk szerint így a privát albumok tulajdonképpen a kollektív bűnrészesség dokumentumai lettek.[138]

Az atrocitásfotók kulcsszerepet játszottak abban, hogy a hátországban emberek kezébe kerültek olyan vizuális bizonyítékok, amelyek a partizánok, a helyi civil lakosság és a zsidók ellen elkövetett atrocitásokat örökítették meg. „Ilyen fényképeket mindig annak áll módjában készíteni, aki valamilyen módon az elkövetőkhöz tartozik. Úgy látszik, hogy az atrocitásokról készült képek megszerzése, birtoklása, mutogatása férfias, katonához illő dolog volt, mert olyanok is őriztek ilyen fényképeket, akiknek nem volt közük a cselekmény elkövetéséhez. A különleges helyzetek, események mindig vonzzák a fényképezőket, ezért érthető, hogy viszonylag nagy számban készültek és maradtak fenn a kivégzéseket, az áldozatokat, sőt olykor a tetteseket is megörökítő felvételek."[139]

A képek esetében talán helyesebb fotósorozatokról, vizuális narratívákról beszélni. Ezek tematikájukat tekintve minden esetben a gyilkoláshoz kötődnek, így partizánok, szovjet hadifoglyok kivégzését, tömeges kivégzések előtti lemeztelenített civileket – különösen nőket – fényképeztek a katonák, továbbá magának a kivégzésnek a pillanatát, történjen az golyóval vagy éppen más eszközzel, végül a meztelen testekkel teli behantolatlan tömegsírokat. A fotók nem titokban készültek, sőt, a katonák gyakran a kamerába néznek – büszkeségük és közönyük tükröződik, míg az áldozatok gyakran meztelenek, kiszolgáltatottak, passzívak, sorsuk felett semmilyen kontrollal nem bírnak. Az emberi méltóság teljes hiánya a képek egyik legzavaróbb vonása.[140]

A Keleti Magyar Megszálló Csoportparancsnokság egy nappal 1942 karácsonya előtt tiltotta be, hogy a „megtorló eljárásokról" bárki fényképet készítsen. Ez alatt a civilek ellen elkövetett kegyetlenkedéseket értették, így a kivégzéseket és teljes falvak felgyújtását.[141] A fotókat olyan veszélyes dokumentumnak látták, amelyeket az ellenséges propaganda felhasználhat Magyarország és a Harmadik Birodalom ellen. A fény-

képek tiltott elkészítésén túl a másik probléma az előhívatás volt, hiszen ezt a katonák a szolgálatuk alatt a fronton nem tehették meg, és többnyire szakértelmük sem volt hozzá. Így a fényképészeket és drogéristákat utasította a kormány arra a hátországban, hogy figyeljék az előhívott képek tematikáját, és jelentsék, ha azok atrocitásokat ábrázolnak. Például egy hadnagyot azért fenyítettek meg, mert Miskolcon próbálta meg előhívatni azt a fényképsorozatot, amely zsidók kivégzését ábrázolta. Sokszor a fotósorozatokból kapott másolatot a bajtársi-baráti kör, akik az eseményeknek ténylegesen nem voltak tanúi. Ritkán a levélcenzúra szúrta ki a már előhívott képeket, így akadályozva meg, hogy az országban terjedjenek.[142]

A katonai hatóságok igyekeztek mindazon fényképeket elkobozni, amelyek a látókörükbe kerültek. Ezek a felvételek mégis mint borzalmas érdekességek terjedtek a hátországban és különösen a fronton. Az atrocitásfotóknak különös értéke volt a legénység és a tisztek körében, éppen ezért igyekeztek elrejteni őket. Tehát a fényképek készítésére vonatkozó tiltások ritkán voltak sikeresek, mert a katonákat közösségi és egyéni szinten éppen ellentétes célok motiválták.[143] A privát fotóalbumok trófeáit látták bennük, ezért jelentett presztízst ilyen fényképfelvételekkel rendelkezni. A fényképek a szó szoros értelmében voltak értékesek a katonák körében, volt, aki árulta az atrocitásfotókat. Egymás között cserélgették vagy éppen mutogatták egymásnak a közösségi terekben, valamint hazaérve is. De voltak katonák, akik kifejezetten gyűjtötték ezeket a képeket.[144] Egy-egy jobban sikerült sorozatfelvételről – különösen a borzalmasabb eseményekről – több másolat is készült, így teremtve meg a későbbi csere vagy éppen „szuvenírként" ajándékozás lehetőségét egykori bajtársaknak.

Továbbá a partizánok és különösen a zsidók ellen elkövetett gyilkosságok elbeszélése beszédtémát jelentett a helyi lakosság számára, és látvá-

nyosságszámba ment. A kivégzéseket, illetve a nyitott, valamint később úgy-ahogy elhantolt tömegsírokat mind a műveletekben részt nem vevő kíváncsiskodó katonák, mind a helyiek érdeklődéssel keresték fel – a tiltások ellenére. Mindezekhez hozzá kell tenni, hogy a kivégzések szemtanúi nemcsak a katonák voltak, hanem a nagyszámú zsidó munkaszolgálatos is, akik közül azok, akik hazatértek, ugyancsak elmesélték környezetüknek a látottakat-hallottakat.

Azt, hogy a katonák körében mennyire értékes pillanatok voltak az atrocitások, és – minden empátia nélkül – mennyire vissza nem térő lehetőségként tekintettek a kivégzések fotózására, egyértelműen alátámasztja a Don-kanyarban szolgáló dr. Somorjai Lajos naplója. A tartalékosként bevonultatott orvosnak az egyik legnagyobb bánata az volt, hogy nem vitt magával fényképezőgépet, így nem tudta a magyar vagy éppen német hadsereg által elkövetett kegyetlenkedéseket, illetve azok lépten-nyomon látható nyomait lefotózni. Ő például partizánok kivégzését szerette volna megörökíteni, így növelve fotógyűjteményének értékességét.[145] Mivel saját gépe nem volt, így katonatársaitól kért kölcsön. Máskor csalódottan jegyezte fel, hogy az otthonról küldött csomag még mindig nem tartalmazta a fényképezőgépet, „pedig soha vissza nem térő lehetőségeket láttunk, amiről aranyat érne egy-egy felvétel".[146]

Az ezt követő mondat az igazán fontos, mivel remekül jelzi, hogy a katonák mennyire vonzódtak a halál kultúrájához, és a brutalitás a mindennapok részét képezte, sőt látványossággá vált, ha nem a saját csoportjukhoz tartozók ellen követték el. „Sztarij Oszkolban 5000 foglyot láttunk egy rakáson. Mikor fogok tudni ilyen felvételekhez jutni?"[147] Azaz egy tömegsír lett volna azon látványok egyike, amelyet meg kellett volna örökíteni. Ezt Somorjai olyannyira unikálisnak tekintette, hogy pótolhatatlan emlékként gondolt rá. Bár a naplójában nem írja le, de akár ő is részese lehetett a katonák azon időtöltésének, amikor egymásnak borzasztóbbnál borzasztóbb atrocitásfotókat mutogattak, és cserélgették ezeket. Mindenesetre ezt sejteti a szóhasználata („Mikor fogok tudni ilyen felvételekhez jutni?"), amikor magára nem mint aktív aktorra, azaz fényképezőre tekintett, hanem azt sejteti, hogy még más csatornákon is nehéz lesz ilyen felvételekre szert tenni. Ugyanebbe a mintába illeszkedik az is, hogy máskor elfogott és meztelenre vetkőztetett szovjet katonanőt szeretett volna lefényképezni, amely az elkövető tekintetét rögzítette volna.[148]

A társadalom nem üldözött csoportjától csak nagyon kevés naplót ismerünk, és csupán egy-két olyan van, amelynek a segítségével vizsgálható a könyv kérdésfeltevése. Ezt a forráshiányt kiküszöbölendő foglalkozom – hirdetések segítségével – magántulajdonban lévő kéziratos naplók felkutatásával. Az egyik hirdetésem révén gyűjtöttem be a római katolikus Horváth Katalin publikálatlan naplóját, aki 1944-ben tizenegy éves volt. Horváth a naplófüzetét 1941 karácsonyára kapta nyolcévesen, azonban igazán rendszeresen csak 1944-től vezette a feljegyzéseit. Talán a fiatal korából adódóan az egyes napi bejegyzéseket nem datálta minden esetben pontosan. Így a később tárgyalandó bejegyzés dátuma hozzávetőlegesen az ezt megelőző (1944. október 31.) és követő bejegyzések (1944. november 2.) dátumából állapítható meg. Ezek alapján azt november elsején írta Budapesten, a nyilasuralom idején. „Szörnyű és hajmeresztő dolgokat követnek el a németek a zsidókkal szembe[n]. Nem elég, h[ogy] sárga csillagot kell a bal oldalukon viselni, hanem gettóba viszik őket. Szemtelen és ízléstelen vicceket írnak róluk. És az utcára nem mehetnek ki, csak ebbe és ebbe az időbe. Zsidóknak nem szabad levelezni, és keresztény házakba bemenni. Azon kívül: autójukat és ruhájukat, rendes lakásaikat elveszik, őket teherautóra rakják és vagy gettóba, vagy Szibériába viszik őket. Sőt, van, akit, a legtöbbet megölnek (természetesen a német katonák), szap-

pant csinálnak belőlük miután megölték őket. Aki keresztény, de németellenes, félelmükbe börtönbe vetik, v[agy] megölik."[149]

Az előbbi idézet abból a szempontból is érdekes, hogy a különbségeket felekezeti alapon és nem faji alapon konstruálta meg, holott a korszakban a zsidók és a magyar ellentétpárja volt az uralkodó. A bejegyzésében saját tapasztalatok és híresztelések, valamint friss és korábbi események keverednek. Így pl. a sárga csillagot már áprilistól hordaniuk kellett a zsidónak minősülő polgároknak, erről akkor Horváth nem emlékezett meg. A különféle korlátozások, például a kijárási tilalom, már korábban is érvényben voltak. A nyilasok – október közepét követő – hatalomra kerülésével két gettót hoztak létre Budapesten, ahol korábban csak sárga csillagos házak voltak. A lány nyilván ennek a hírére utal. „Nem elég, h[ogy] sárga csillagot kell a bal oldalukon viselni, hanem gettóba viszik őket."[150]

Az elhurcolások kapcsán a gettó és Szibéria egyaránt megjelenik. Horváth nem kezelte erős kritikával ezeket a híreszteléseket, mert az utóbbi terület az ellenséges szovjetekhez tartozott, ahová német katonák érthető módon senkit nem hurcolhattak el. Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy a zsidók elhurcolásának és megölésének helyszínéül miért Szibéria jelenik meg? Horváth Lengyelországot nem is említi, ellentétben a többi zsidónak minősülő naplóíróval. E kérdés vizsgálata kapcsán elsőként le kell szögezni, hogy a magyar társadalmi emlékezetben Lengyelországhoz nem kötődnek negatív képzetek, sőt kifejezetten élt a politikai propagandában a két világháború között (is) a lengyel–magyar barátság és sorsközösség képzete. Ezzel szemben az oroszok megítélése a kollektív emlékezetben 1849-től a magyar forradalom és szabadságharc leverésében játszott kulcsszerepük miatt kifejezetten negatív volt. Ezt csak súlyosbította az első világháború, amelynek következtében magyar hadifoglyok kerültek tömegesen Szibériába. Ennek emléke és a Szibériába hurcolás

rémképe a második világháború idején is élt, a szovjetellenes propaganda számos esetben kihasználta ezt. A Horváth által lejegyzett hír mögött ez a képzet húzódik meg.

Bár a bejegyzés 1944 őszén született, tehát hónapokkal az áprilisban megindult, Auschwitzba tartó deportálások után, Horváth naplója mégis egyértelművé teszi, hogy már egy kamasz számára is elérhető volt az a hír, miszerint a zsidókból szappant készítenek. Bár ezt ma már a kutatás cáfolja, de a vizsgálat szempontjából ennél lényegesebb, hogy a Horváth által lejegyzett hír magja is azt jelezte, a németek megölik az elhurcoltak többségét. Az, hogy a gyilkosságok helyszíneként Szibéria jelenik meg, azt is jelzi, hogy a szerzőhöz nem jutott el a nyilasok Budapest utcáin elkövetett kivégzéseinek híre.

A keresztények által írt naplók között alig vannak olyanok, amelyek a deportálással vagy éppen a deportáltak sorsával foglalkoznának. A téma kollektív ignorálása hiteles lenyomata annak az apátiának, amellyel a zsidók üldözését elősegítették. Zimándi Pius premontrei szerzetes harmincöt évesen – 1944–1945-ben – írt naplója már egyértelműen dokumentálja, hogy a keresztények körében igenis terjedtek hírek a deportáltak megöléséről. Szerzetesként a Budapesthez közeli Gödöllőn, egy premontrei rendházban lakott, és magyar irodalmat tanított egy helyi középiskolában. Naplója azt is bizonyítja, hogy különféle hírek terjedtek a deportáltak sorsáról, és ezek kölcsönösen gyengítették egymást. Ennek fontos szerepe lehetett abban, hogy azokat az emberek – főleg, akiket a veszély nem fenyegetett – nem hitték el. Főleg akkor, ha azok lehetetlenségként tűntek fel előttük, és számos ilyen eset volt. Így például az, hogy az elhurcoltakból tárgyát vagy szappant készítenek. „A külföldre szállított zsidók sorsáról senki sem tud semmi bizonyosat. Különböző rémhírek vannak forgalomban: a soványokból műtrágyát készítenek, a kövérekből szappant.

Más: Lengyelországban kamrákba terelik őket, és ott mérges gázzal megölik stb. A hivatalos körök a való tényállásról nem tájékoztatták a nemzetet, az újságok pedig még magáról a tényről is hallgattak."[151]

Nem tudni, hogy miként és kiktől jutottak el ezek a hírek a középiskolai tanárként dolgozó szerzeteshez, azonban Zimándi naplója egyértelműen dokumentálja, hogy a hétköznapi, sőt egyházi kötődésű szereplők is tudtak a deportálások céljáról, még akkor is, ha azt nem akarták elhinni. Mivel Zimándi – Gyarmati Fannihoz, Radnóti Miklóshoz vagy Gerhauser Alberthez hasonlóan – tanár volt, látható, hogy az átlagemberek is tudhattak a szóbeszédek alapján a deportálás céljáról, ez pedig egyértelműen alátámasztja, hogy az távolról sem volt titok.

A szappan- és/vagy műtrágyakészítés máskor is visszatért Zimándi naplójában és minden bizonnyal a korabeli közbeszéd része volt – akár vicc formájában is –, miszerint a győztesek a háborúban szappant készítenek a vesztesekből. Ez a hír sokkal elterjedtebb volt az emberek körében Magyarországon, mint az elgázosítás lehetősége. Sőt a magyarok is azt gondolták, hogy amennyiben a háborút elveszítik, akkor belőlük is szappant készítenek majd a szovjetek. A szovjet front közeledtével egy futólagos beszélgetés kapcsán jegyezte fel Zimándi a következőt: „Rohan is már tovább Pestre. Tréfálkozva búcsúzik: »Viszontlátásra a kijevi szappangyárban!« – »Remélem, belőlem pipereszappan lesz« – mondom. Sz. Pali rám néz: »Inkább műtrágya, a csont van túlsúlyban!«"[152].

Az a történeti rémhír, hogy a legyőzött teste ipari feldolgozásra kerül, jóval régebbi, mint a második világháború – s egyértelműen a propagandaháború terméke. Amint Zimándi naplója is mutatja, ennek egyes elemei az aktuális szituációnak megfelelően módosultak, de az alapeleme változatlan maradt. Másrészt a feljegyzései azt is jelzik, hogy már az első világháború alatt megjelentek olyan rémhírek, miszerint a németek a zsidókból szappant készítenek. S ez a hit második világháborút követő évtizedekben is élt, zsidók és nem zsidók körében egyaránt.

Ennek a rémhírnek a gyökere az első világháború alatti atrocitáspropagandához köthető, amelyet minden állam alkalmazott minden állam ellen. Ennek a célja volt, hogy az ellenséget a lehető legördögibbnek, emberi mivoltából teljesen kivetkőzöttnek állítsák be, így mozgósítva a gyűlöletet és meggyőzve a lakosságot a háború jogosságáról. Ennek részeként mindkét fél rémisztő hazugságokat terjesztett a másikról. A gyűlöletpropaganda leghosszabb ideig fennálló rémhírét a britek találták ki, miszerint a németek az elesett katonák testéből főznek szappant.[153] Tehát a második világháború alatt – és különösen azt követően – az első világháború németellenes rémhíre jelenik meg újra, immár eltérő tartalommal.

Látszólag ezt a rémhírt támasztotta alá, hogy a Harmadik Birodalom bukása után megjelentek a forgalomban olyan szappanok, amelyeken a RIF felirat volt olvasható. Ezt a feliratot a népirtás után – különösen az áldozati közösségekben – *Reichs-Juden-Fett*[154] vagy *Reines Jüdisches Fett*[155] jelentéssel oldották fel. Ez az értelmezés széles körben elterjedt. Számos olyan zsidó közösség volt, amely az emberi maradványnak hitt szappanokat temetett el a meggyilkolt áldozatokra való emlékezés részeként például Pécsett, Brassóban, Óbudán,[156] vagy éppen Kolozsvárott, ahol a gettó helyén RIF feliratú szappanokkal teli koporsókat földeltek el.[157] Ma már tudjuk, hogy fenti olvasat valójában a népirtás traumájának a következménye, és a tényleges jelentése egészen más volt: Birodalmi Iparzsírellátó Központ.[158] Ugyanakkor ezt a rémhírt az is hitelesítette és hihetővé tette széles tömegek számára – olyannyira, hogy a legenda a mai napig él –, hogy a zsidó áldozatok testét a nácik részlegesen tényleg felhasználták ipari célokra: a hajból matracok tömőanyaga lett, szőnyeg, levélpapír vagy éppen ruha, míg a csontokból trágyát készítettek. Ipari méretű alkalmazásra ugyan

nem került sor, de 1944-ben danzigi Anatómiai Intézetben Rudolf Spanner vezetésével valóban zajlottak olyan kísérletek, amelyek szappan előállítására irányultak boncolás utáni melléktermékekből.[159]

Márai Sándor naplójának sajátossága, hogy nem tartalmaz egyetlenegy dátumot sem, így az egyes feljegyzések időpontja csak közvetett módon azonosítható. Ráadásul az egyes bejegyzések akkor sem alkotnak egy paragrafust, hogyha egy napon születtek, mert ugyan vizuálisan – a tördelés által – elkülönülnek egymástól, de nem feleltethető meg minden egyes bejegyzés egy-egy napnak, azonban bizonyos elvételett utalások támpontot adnak arra vonatkozólag, hogy hozzávetőlegesen mikor írta a bejegyzést. Megemlítette például, hogy az oroszok Lemberg környékén járnak, amely a július 13. körüli napokra tehető, valamint pár nappal később Párizsra utalt a kezdődő harcok miatt, amely ugyancsak július közepén történhetett.

Az ez idő tájt született bejegyzésében egy utcán átélt bombatámadásról számolt be, amelynek következtében le kellett szállnia az Erzsébet hídon a villamosról, és egy kihalt kávéház üres páholyában keresett menedéket. A helyszínről a magyar irodalomra és annak aktuális állapotára asszociált: „Néhány szennylap az utcákon, néhány dilettáns makogása a könyvesboltok kirakataiban. Barátaim külföldön vagy az internálótáborban, vagy a vagonban, mely a gázkamrák felé viszi őket, ha zsidók, vagy mély, rejtőző, megrettent, szégyenkező magányban, ha keresztények. Az ország a pokol tornácán. Így ülök, órákon át, olvasást mímelve, a régi kávéház egyik páholyában, s egyszerre megértem: így nem lehet élni! És nem lehet belenyugodni: bármilyen életfeltételeket nyújt is még az élet, minden erőmmel, minden akaratommal dolgozni kell; a fióknak, sokáig, éveken át; de dolgozni, nem is a munkáért, nem is az országért, nem is a hűdött európai emberért, csak dolgozni, ahogy a vízbe fúló tempózik még, akkor is, ha szeme homályos, karja ernyed és nem látja már a partot…”[160]

Bár Márai nem említette a naplójában, hogy a BBC-t hallgatta volna, de egyértelmű, hogy az értesülés – közvetlenül vagy közvetve – onnan származott, hiszen július közepe táján több üzenet is elhangzott. Fel sem merült benne, hogy a zsidók „lengyel deportációs telepek”-en való megöléséről szóló hírek ne lennének valósak.[161] Családilag is érintette a zsidóüldözés, mert apósát is deportálták. Ennek kapcsán még egy hónappal korábban – június közepén – részletesen foglalkozott annak körülményeivel: „Egy-egy vagonban nyolcvan ember utazott, két vödör vízzel. A halálozási százalék útközben megközelíti a húszat. Egy vagon Nagyváradról Kassáig hat napon át vándorolt. A negyven emberre vagy hat lóra méretezett vagonokban a nyolcvan ember nem tud feküdni, sem ülni.”[162]

A nem zsidó radiológus Mádi Mária szinte állandó jelleggel a BBC-t hallgatta, azonban elsősorban nem a magyar, hanem német adást, valamint a Home Service-t, tehát a belföldnek szóló angol műsorokat. Mádi 1941 decemberétől kezdte vezetni a naplóját a magyarországi eseményekről, angolul, az Egyesült Államokban élő lányának és unokájának, akikkel ekkortól nem tudta tartani a kapcsolatot.[163] Júniusban hangzott el a londoni német adásban, hogy június 20-án 3000 zsidót fognak megölni a németek Birkenauban. A Mádi által hallott adás a következőképpen hangzott az MTI ellenséges rádióadásokat figyelő szolgálata szerint: „Londonban hivatalosan közölték, hogy a brit kormány tudomására jutott, hogy a németek június 20-án a Birkenau melletti gázkamrában 3 000 cseh zsidót szándékoznak megölni. Az áldozatok már útban is vannak az Elba melletti gyűjtőtáborból. Londonban figyelmeztetik a csehszlovákiai német hatóságokat, hogy a brit kormány pontosan tud a tömeggyilkosság minden részletéről és könyörtelenül felelősségre fog vonni mindenkit, akinek abba a része volt.”[164]

Negyedórával később az osztrákoknak szóló londoni adás így folytatta: „Washingtonból jelentik, hogy azokat az új szuper repülőerődöket, ame-

lyek legújabban sok japán célpontot támadtak, a 20. amerikai légi hadsereg keretében, mint különleges hadműveleti egységet »az egész világra kiterjedő hadműveletek véghajtására« rendelték ki."[165] Az adásoknak a naplóval való összevetése világosan jelzi, hogy az egyes napi bejegyzések összecsúsznak, így például a fenti mondatok június 16-án, dél környékén hangoztak el az adásban, de már az egy nappal korábbi napi bejegyzés alatt szerepeltek Mádi naplójában. Mádi a hosszú üzenetet csak egyetlenegy mondatban összegezte és kapcsolta a baráti családhoz: „Háromszázezer cseh zsidót gázosítottak el a németek Birkenauban 1944 márciusában. (Lacy anyja!)"[166] Azonban a híradásban márciusról nem esett szó, hanem éppen azt hangsúlyozták, hogy a tömeggyilkosságra néhány nap múlva kerül sor. Ellentétben például Kemény Simonnal, Mádi soha nem kérdőjelezte meg a szövetséges híradások hitelességét. Így volt ez az elgázosítás kérdésével is.

Azonban, bár Mádi kívülállóként is érzékenyen, sőt a zsidó barátoknak menedéket nyújtva figyelte a zsidóüldözést, elhangoztak olyan hírek, amelyek sokkal erősebben mozgatták meg az asszociációit. Ilyen volt a távol-keleti frontról szóló híradás is, amely az új interkontinentális stratégiai bombázókat említette. Ezt amerikai csodafegyvernek tekintve asszociált a németek hasonló kaliberű fegyverére: „Az új szupererőd lerohanta Japánt. De hol vannak az új, titkos n. fegyverek? Mi a helyzet a rejtélyes robbanásokkal, amelyeket néhány hete állítólag Anglia déli partjainál hallottak? Németbarát elemek azt találgatták, hogy az angol partok felrobbannak, de eddig semmi ilyesmi nem történt. Törökország leállította a n[émet] hajók átengedését a Dardanellákon, és Menernendsoglu török külügyminiszter lemondott."[167] Mádi hiába hallgatta naponta az ellenséges adókat, a naplójában csupán egyetlen alkalommal szerepel az elgázosítás. Ez rávilágít arra, hogy egyéni érzékenység és figyelem függvénye volt, hogy az illető megkérdőjelezi-e a hallottakat, vagy azok egyszerűen elsik-

kadnak az információk és történések folyamatos özönében. Ez csak úgy volt elkerülhető, hogyha szinte naponta-hetente tudatosan figyelmeztette és fegyelmezte magát a rádióhallgató, információfogyasztó erre a hírre, ahogy ezt tette Fenyő Miksa.

A csehszlovák zsidók elgázosításakor a rádióadás és Mádi naplója is az ún. Auschwitz-jegyzőkönyvből származó információkra utal, amelyet korábban már érintőlegesen tárgyaltam. E könyvben – annak fókusza miatt – csak vázlatosan térek ki a jegyzőkönyv tartalmának magyar, illetve nemzetközi terjesztésére. Alig száradt meg az írógép tintája, április 28-án dr. Kasztner Rezső, a Budapesti Mentőbizottság tagja Pozsonyból már Magyarországra vitte a jelentés német nyelvű fordítását. De taktikai okokból – és a pánikot elkerülendő – azt széles körben nem tette ismertté a zsidó nyilvánosságban, ezzel pedig maga is hozzájárult a deportálások sikeréhez – amelyek május 15-én kezdődtek –, hiszen érdemi ellenállás nem volt.[168] A magyarországi terjedés mellett bizonyos példányokat elindítottak a semleges országokba, illetve azok követségeihez, zsidó szervezeteihez Törökországba, Svájcba és Nagy-Britanniába, valamint Szlovákia vatikáni követéhez.

Haraszti György szerint június közepére ismertté vált a jegyzőkönyv tartalma a nyugati és a semleges országok vezetői között, amely később a nemzetközi tiltakozáshoz, a deportálások ideiglenes leállításához vezetett Magyarországon. Azonban legszélesebb körben és leghamarabb Svájcban vált ismertté, ahol a sajtó is számos alkalommal foglalkozott a jelentés tartalmával 1944 nyarán. Innen küldték a jelentés egy összegzését Londonba június 14-én, hogy annak tartalma mihamarabb ismertté váljon, mert azzal számoltak, hogy június 20-án kerül sor a csehszlovákiai zsidók nagyobb csoportjának elgázosítására Auschwitzban.[169] A BBC a június 15-ét követő napokban csehül és szlovákul ismertette ezt a hírt, később más nyelvek

adóin is. Minden valószínűséggel ugyancsak az Auschwitz-jegyzőkönyvre utal a szöveg és a magyar sajtó – pontosabban a már tárgyalt ellenpropaganda is –, amikor bizonyos lengyel forrásokat vagy lengyel földalatti mozgalmat említ. S amelynek lehetetlenségét – azaz, hogy az antiszemita lengyelek segítsék a zsidókat – figurázták ki.

Mádi még egy alkalommal visszatért a témára, de csak közvetett módon, amikor olvasta a sajtóban a Német Birodalom sajtófőnöke – az első fejezetben már részletesen tárgyalt – közleményét 1944 júliusának második felében: „A mai lapok Sündermann (n[émet] sajtófőnök) részletes magyarázatát hozták a zsidók helyzetéről a birodalomban. Az ő leírása szerint olyan idilli, hogy szinte szeretnék ott lenni. De miért pont most ezek a magyarázatok? Korábban a jelszó az volt: kiirtás!"[170] Mádi világosan átlátta, hogy a németek és magyar segédeik megölik a zsidókat, azonban a bejegyzéséből az is kirajzolódik, hogy nem volt tisztában azzal, vajon miért ekkor és miért ebben a tárgyban jelent meg a német nyilatkozat. Azaz nem hallotta azokat az üzeneteket, amelyek a BBC Magyar Adásában hangoztak el a magyar társadalom felé, ezt naplója is megerősíti. Tulajdonképpen a magyar nyelvű adásra nem is volt rászorulva, mert kiváló angoltudással rendelkezett, hiszen Angliában szerezte az orvosi diplomáját 1922-ben. Csakhogy az idegen nyelvű adásokban csak érintőlegesen foglalkoztak a magyar zsidók sorsával. Így például a zsidók deportálásának célállomásáról – Lengyelországról – is csak ismerősökön keresztül értesült.

Mádi éles szemmel vette észre, hogy milyen visszásan számolnak be a deportálásról az újságok. Iskolai füzetekbe vezetett feljegyzései nyolcadik füzetének első bejegyzéséhez két aznap megjelent újságkivágást illesztett be.

Ezek közül az egyik a Monte Cassinó-i apátság amerikai bombázásával foglalkozott: „A második nagyon alaposan foglalkozik egy deportáló vonattal, egy zsidó deportáló vonattal, Nagykanizsáról, amit a német ha-

tárra szántak. Úgy tudom, a vatikáni követség közbenjárt Jaross belügyminiszternél a deportálások miatt. Jaross ezt határozottan tagadta. Nem sokkal az eset után a nagykanizsai vonat a német határ felé tartott volna, de újra visszatért, és úgy tűnik, hogy a késés alatt (néhány nap) a tehervagonokat lezárták, az emberek bent élelem és ivóvíz nélkül, így történhettek ezek a halálesetek."[171]

A másik cikk, amelyet kivágott és a naplójába illusztrációként beillesztett, az aznap megjelent *Új Nemzedék* című lapból származott, és a zsidók deportálását, különösen a haláleseteket eufemisztikusan mutatta be. Ennek a témának a közlése mögött ugyancsak a nyugati híradások állnak, amelyek a deportálások embertelenségéről, illetve a zsidók megöléséről számoltak be. Erre a magyar sajtónak is valamilyen választ kellett adni az újságolvasók számára. A „Meghalt a vonaton egy 104 éves asszony" című cikk logikáját tekintve nem véletlenül csengett egybe a hivatalos magyar álláspontal: a deportálás során semmi embertelenség nem történik, és csak a túl idősek halnak meg, tehát a magyarok és a hatóságok keze tiszta, hiszen az esetek mögött természeti okok állnak. Sőt, a rövidke cikk csupán utazásként aposztrofálta a deportálást: „A szombathelyi vasúti állomáson keresztül sok zsidó család utazott Nagykanizsáról Sopron felé. Az állomáson hosszabb ideig tartózkodott a zsidók vonata. A szerelvényen ez idő alatt három asszony halt meg. Mind a három »matuzsálemi« kort ért meg. A legidősebb, 104 éves volt, végelgyengülésben halt meg. A legfiatalabb túlélte a 90 évet, ennek a halálát szívgyengeség okozta. A harmadik, akit a tüdőgyulladás ölt meg, 102 éves volt. Mind a három asszonyt Szombathelyen temették el."[172]

5. ÖSSZEGZÉS

Ez a könyv tulajdonképpen az elveszett nyelvről szól: arról a nyelvi és tematikai eszköztárról, amelynek segítségével a magyar sajtó a deportálások idején a zsidók megöléséről beszélt. Ennek a nyelvnek a megértéséhez a BBC Magyar Adása kulcsfontosságú. A BBC a háború idején mindennap sugárzott magyar nyelvű adásokat. A kötet ezek közül azokat vizsgálja, amelyek a német megszállást követően hangzottak el, és amelyek célja az volt, hogy feltárják a „végső megoldás" folyamatait, érthetővé téve a hallgatóság számára a deportálások valódi céljait.

A hírekhez kapcsolt kommentárok a tájékoztatáson túlmenően etikai célokat is szolgáltak: csökkenteni próbálták a társadalomban uralkodó antiszemita közhangulatot, és az üldözött zsidók számára is értelmezhetővé tenni a folyamat végkimenetelét. A BBC többféle narratívát használt a nem zsidó lakosság felvilágosítására. Magyarországot olykor olyan országként jelenítette meg, amelynek gazdag kulturális és történelmi múltjával nem egyeztethető össze a német megszállást követő zsidóüldözés. A megszólítás egyik fontos eszköze volt a magyarok kereszténységének hangsúlyozása is. Így a BBC a katolikusokat a pápa, valamint amerikai és brit főpapok

üzenetein keresztül, míg a reformátusokat tengerentúli protestáns egyházak tiltakozásai által igyekezett megszólítani, hangsúlyozva, hogy a faji alapú üldözés összeegyeztethetetlen a keresztény tanítással. Ahogy egyre világosabbá vált, hogy ezek az üzenetek nem érnek célt, úgy lettek a Londonból küldött üzenetek egyre fenyegetőbbek, amelyeknek központi eleme volt a háborút követő felelősségre vonás.

A kormány technikailag nem tudta elhallgattatni a BBC adásait, ezért a magyar sajtótermékek, különösen a szélsőjobboldali lapok intenzív ellenpropagandába kezdtek. Céljuk az volt, hogy a lakosság hiteltelennek érezze az angolszász adásokat. Persze, ez 1944-ben már beleágyazódott a háború kezdete óta tartó, változó intenzitású ellenpropagandába. Ennek egyik narratív eszköze volt, hogy szándékosan torzították az angolszász műsorok állításait: azt sugallták, hogy ezek szerint Magyarországon történnek a gyilkosságok, holott a valódi vád az volt, hogy Magyarország kiszolgáltatja a zsidókat a németeknek. Emellett azt a hamis érzetet is erősítették, hogy a szövetségesek nem az embereket, hanem a zsidó vagyont akarják megmenteni. De a legfontosabb, hogy megfordították a népirtás vádját: a magyarok jelentek meg úgy, mint akiket a szövetségesek és a mögöttük álló zsidók a városok bombázásával gyilkolnak. Ehhez a képzethez társult, hogy a háborút követő szövetséges felelősségre vonásokat zsidóboszszúként jelenítették meg, amelynek célja az ártatlan magyarok megölése a zsidók ellen elkövetett népirtás hazug vádja alapján.

A naplók azt mutatják, hogy a korabeli információs közeg rendkívül ellentmondásos és bizonytalan volt. A zsidók elgázosításáról szóló hírek nem számítottak egyedinek: a médiatérben jelen voltak a népirtásról, a különféle atrocitásokról szóló hírek, híresztelések, amelyek gyakran meg is jelentek ezeken a hivatalos fórumokon, és jellemzően a nyelvezetük is hatásvadász volt, szemben a BBC adásaival és semlegesebb elbeszélésmód-

jával. A hírek befogadása egyéni helyzet, érzékenység és a rendelkezésre álló információ mennyiségének függvénye volt, de ugyancsak befolyásolta az identitás az és elkötelezettségek mértéke. Tehát az, hogy valaki zsidó volt, nem jelentette azt, hogy automatikusan elfogadta a BBC által közvetített információkat. Ezt csak a korszak antiszemita beszédmódja sugallta, a valóság ennél sokkal bonyolultabb volt a naplók szerint.

A keresztény és zsidó naplók egyaránt azt mutatják, hogy 1944-ben elérhetők voltak a haláltáborokról szóló hírek, különösen Budapesten. Ezek azonban nem váltak uralkodó narratívává. A legtöbben inkább munkatáborokat, kényszermunkát – vagy ha a zsidók meggyilkolásának hitelt adtak –, tömeges kivégzéseket feltételeztek, míg az elgázosítás híre irreálisnak, sőt tökéletes rémhírnek tűnt. A szappan- és műtrágyagyártásról szóló híresztelések sokkal elterjedtebbek voltak, mint az ipari módszerrel történő tömeggyilkosság gondolata. Ezt az is segítette, hogy ez a rémhír ekkor már évtizedekkel korábban forgalomban volt, szerkezete nem, csak tartalma változott. Hiszen a médiafogyasztó hajlamos azokat az információkat elfogadni igazként, amelyek illeszkednek a tudáshorizontjába. Ez az ismerősségnek – és a biztosnak ható tájékozódásnak – egyfajta illúzióját alkotja, amelynek ellentmondó adatokat – jelen esetben híreket – könnyebben vetik el.[1]

A médiapszichológiai kutatások szerint ennek az ismerősségnek a megteremtésében kulcsszerepet játszik az egyes üzeneteket állandó jelleggel ismétlő propaganda. Másrészt már a második világháború alatt is beszélhetünk információs túlterhelésről, amikor sajtó – és az ebben a könyvben nem is vizsgált Magyar Rádió – számos kegyetlenkedésről számolt be, amelyek igazságtartalmának a megítélésére az olvasónak semmiféle eszköze nem volt, így annak a „mi" és az „ők" csoport törésvonala mentén adott hitelt, annak függvényében, hogy az áldozati csoport a „magyarok" vagy a „zsidók" voltak. Annak a kérdésnek az eldöntésébe, hogy mi az igaz és mi nem, egy idő után az információs káoszban még a kritikusabb hírértelmezők is belefáradtak.

A zsidónak minősülő naplóírók gyakrabban foglalkoztak a haláltáborokról szóló hírekkel, míg a keresztény naplókban ezek alig jelennek meg, sőt még azokban is csak ritkán, akik bizonyítottan hallgatták a BBC-t. Az emberek többsége nem tudott vagy nem akart mit kezdeni ezekkel az információkkal, amelyek nem illeszkedtek korábbi tapasztalataikhoz és előzetes tudásukhoz. A háború elhúzódása, a front közeledte, valamint a védekezési mechanizmusok – amelynek részeként az életveszélyt, a halált mindig idegennek tekintett, más csoportokra vonatkoztatták – együttesen vezettek ahhoz, hogy a legkevésbé fenyegető magyarázatok váltak elfogadottá. Mindez figyelmeztető tanulság az olvasó számára korunk információs zűrzavarában.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

E könyv kéziratának formálását segítette, hogy 2024 novemberében egykori tanárom, Szijártó István meghívott, hogy az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén a legújabb kutatásomról tarthassak előadást. Az ott elhangzott hozzászólások, kérdések nagyban formálták a kéziratot. A kézirat a munkahelyemen, a Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetében létrejött – Ugrai János által vezetett – Felső-magyarországi Kutatócsoport egyik műhelybeszélgetésén is megvitatásra került. Itt két bírálat hangzott el. R. Nagy József hozzászólása a rádiózásra vonatkozó technikatörténeti szempontokat érvényesített, míg Ungváry Krisztián rendkívül alapos bírálata elemzési hiányosságokra, illetve a könyv fókuszának egyértelműsítésére, továbbá például a szappanról szóló rémhír történetének első világháborús gyökereinek, valamint utótörténetének pótlására biztatott. A már szinte kész kézirathoz fontos észrevételeket Ablonczy Balázs fűzött, akivel régi jó barátom, Szűts István Gergely kötött össze. Mindegyikőjüknek rendkívül hálás vagyok!

Az évek során többek segítségének köszönhető, hogy ez a könyv elkészült. A levéltári kutatásaimat nagyban könnyítette Suslik Ádám és jó

barátom, Kis József szakértelme és tapasztalata. A kézirat különféle változatainak – mindig inspiráló – megbeszéléséért különösen hálás vagyok Fenyves Katalinnak, míg a korábban e témában írt angol nyelvű tanulmány elkészítéséért Vasvári Lujzának. A kéziraton az utolsó utáni simításokat párom, Lovas Anett végezte nagy tapasztalattal.

Külön köszönetet mondok mindazon családoknak és magánszemélyeknek – különös tekintettel a Nagy Zoltán álnéven szereplő naplóíró hozzátartozóira –, akik megtiszteltek bizalmukkal, és akiknek magántulajdonban lévő, féltve őrzött naplóit felhasználhattam a kutatásomhoz. A hétköznapi szereplők hangjának visszaadása, így a naplók megmentése és ezáltal addig ismeretlen tapasztalatok és mentalitások történeti tudásba való emelése továbbra is kiemelt célom, így arra biztatom e könyv olvasóit is, ha rendelkeznek kéziratos naplókkal, bizalommal keressenek meg: kunt.gergely@gmail.com.

JEGYZETEK

[1] Heltai Jenő: *Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–1945.* Budapest, 2018, Magvető. 181.
[2] Heltai: *Négy fal között…* i. m. 180.
[3] Ablonczy Balázs: *Az utolsó nyár. Magyarország, 1944.* Budapest, 2024, Jaffa. 44.

Bevezetés

[1] Koonz Claudia: *The Nazi Conscience.* Cambridge, Mass., 2005, Harvard University Press. 269.
[2] Fritzsche Peter: *Life and Death in the Third Reich.* Cambridge, Mass., 2008, Harvard University Press. 262–263.
[3] Koonz: i. m. 267–272.
[4] Kershaw, Ian: *Hitler, the Germans, and the Final Solution,* Jerusalem, New Haven, 2008, Yale University Press. 201–224.
[5] Kershaw: i. m. 146–148.
[6] Fritzsche Peter: *Life and Death in the Third Reich.* Cambridge, Mass., 2008, Harvard University Press. 15, 236–237, 240, 264.
[7] Fritzsche: i. m. 251.
[8] Fritzsche: i. m. 264.
[9] Gerlach, Christian – Götz, Aly: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása.* Budapest, 2005, Noran. 56–61.
[10] Gerlach–Aly: i. m. 15.
[11] Haraszti György: *Auschwitzi jegyzőkönyv.* Budapest, 2016, Múlt és Jövő. 6.
[12] Haraszti: i. m. 22.
[13] Hegyi Ágnes: Információáramlás az információkorlátozás idején a holokauszt erdélyi dokumentumai alapján. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II.* Budapest, 2002, Balassi. 192–193.
[14] Karsai László: A holokausztról szóló információk a magyar sajtóban. 1941–1944. *Századok,* 2014. 6. sz. 1365–1374.
[15] Haraszti: *Auschwitzi jegyzőkönyv* i. m. 12.
[16] Tibori Szabó Zoltán: Auschwitz-jegyzőkönyvek: Kikhez jutottak el és mikor? In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról.* V. kötet. Budapest, 2011, Balassi. 192.

[17] Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról.* VII. kötet. Budapest, 2016, Balassi. 148.
[18] Tibori Szabó: i. m. 199.
[19] Tibori Szabó: i. m. 195.
[20] Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Budapest, 2001, Múlt és Jövő. 42–43.

1. Itt London!

[1] Gera Gabriella: A BBC Magyar Adása a II. világháború idején, *Médiamix,* 42. sz. 2005. december, 10–11.
[2] *Itt London.* Wembley, 1947, Austin. 6–7.
[3] Pál Mónika: „Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél". C. A. Macartney és a BBC magyar adása. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről.* Budapest, 2004, Gondolat. 343.
[4] Tábori Pál: „Vasárnap cseresznyés rétes lesz, ebédre". *Magyar Nemzet,* 1947. január 22. 4.
[5] Uo. 1947. január 22.
[6] Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941,* Budapest, 1998, Osiris. 163.
[7] Uo. 163.
[8] Uo. 182.
[9] Varga F. János: Az Angliai Magyar Tanács története (1944–45). *Századok,* 1983. 4. sz. 162.
[10] Sz. Zs.: Halló, itt Candidus beszél. *Haladás,* 1946. december 19. 3.
[11] Bán: i. m.; D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941.* Budapest 1998, Osiris. 182; Bús Ilona: Dr. Révai András, az Angliai Magyarok Segélyszervezetének elnöke elmondja a Szivárványnak. *Szivárvány,* 1946. december 14. 2.; Révai András. *Magyar Életrajzi Lexikon* 3., kiegészítő kötet A–Z (1981). 656.
[12] Tábori: Vasárnap… i. m. 1947. január 22.
[13] Bán: i. m. 183.
[14] Gera: i. m. 10.
[15] Gera: i. m. 10.
[16] Gera: i. m. 11.
[17] *Itt London.* i. m. 34.
[18] *Itt London.* i. m. 48–50.
[19] HU-MNL OL K149 (Belügyminisztérium) 1940–9–5436.
[20] HU-MNL OL K149 (Belügyminisztérium) 1940–9–5436.
[21] Rádióhullámok birkózása a végtelen világűrben. Hogyan zavarják egymást az ellenséges államok. *Kárpáti Rádióhíradó,* 1944. március 13–19. 1.
[22] Uo. 1944. március 13–19.
[23] Uo. 1944. március 13–19.
[24] Baternay Béla: Vodkát iszunk a „megsemmisült" hadosztálynál. *Dunántúl,* 1944. február 29. 5.
[25] Kilián Zoltán: A rádiók az európai háborúban. *Élet,* 1940. december 22. 1078–1079.
[26] Horváth: Rádió-háború. *Pesti Hírlap,* 1944. február 24. 3.
[27] HU-MNL OL K 149 (Belügyminisztérium) 1943–12–1158.
[28] HU-MNL OL K 149 (Belügyminisztérium) 1942–12–11404.
[29] HU-MNL OL K 149 (Belügyminisztérium) 1942–12–11404.
[30] HU-MNL OL K 149 (Belügyminisztérium) 1942–12–11404.
[31] Simándi Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban, 1945–1948.* Budapest, 2012, Gondolat. 9–15.
[32] Az adók elnevezése 1949-ben változott, ekkortól kezdve a Budapest I. neve Kossuth rádió, a Budapest II. pedig Petőfi rádió lett.
[33] Virányi Péter: *Több mint reklámtörténelem.* Budapest, 2014, Gondolat. 269.

[34] Friesz-Kovács Kamilla: *Volt egyszer egy Orion… Magyarország felfedezése.* Budapest, 2021, Gondolat. 58.
[35] Sugár Gusztáv: *A magyar rádiózás története a felszabadulásig.* Budapest, 1985, Magyar Posta Rádió és Televízió Igazgatóság. 234.
[36] Ernyey Gyula: *Az ipari forma története Magyarországon* – Művészettörténeti füzetek 8. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó. 48.
[37] Pál: i. m. 352
[38] Romsics Ignác: Magyarország a két világháború között. *Regiónk és Tolna megye a két világháború között – IX. Levéltári Nap 2004. szeptember 3.* Szekszárd, 2004, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára. 17.
[39] Hámori Péter: Kísérlet egy „Propagandaminisztérium" létrehozására. A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának története 1938–194. *Századok.* 1997. 2. sz. 366.
[40] *Magyar Statisztikai Évkönyv,* 1943–1946 (51-54. Új folyam, Budapest, 1948) 226.
[41] Romsics: i. m. 17.
[42] Gera: i. m. 11.
[43] *Magyar Statisztikai Évkönyv,* 1943–1946, (51–54. Új folyam, Budapest, 1948) 226.
[44] Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig,* Budapest, 2006, Osiris. 282.; Sugár i. m. 232.
[45] Glatz Ferenc: Kultúrpolitika, hivatalos ideológia és Rádió (1927–1937). In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945.* Budapest, 1975, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 81.
[46] Uo. 82
[47] Sugár: i. m. 234.
[48] Hámori: i. m. 366.
[49] Gál Judit: *A sajtópolitika irányítása a Teleki-kormány idején,* 1939–1941. *Levéltári Szemle.* 1979. 1–2. sz. 193.
[50] Andreides Gábor – Z. Karvalics László: *A Magyar Távirati Iroda története 1945–1948.* Budapest, 2006, Napvilág – Magyar Távirati Iroda, 72–75, 112–113.
[51] Andreides – Z. Karvalics: i. m. 72.
[52] Andreides – Z. Karvalics: i. m. 72.
[53] Barcs Sándor: A könyomtatás feltámadása. *Magyar Sajtó,* 1981. január 22. 14.
[54] Pál: i. m. 351.; Barta Róbert: Történész a Foreign Office szolgálatában: C. A. Macartney (1895–1978) tevékenysége és írásai Magyarországról. *Acta Nederlandistica,* Debrecen, 2018, DE BTK. 35–50.
[55] Pál: i. m. 351.
[56] Pál: i. m. 353.
[57] Emészthetetlen Zs-vitamin. *Magyarság,* 1941. november 25. 3.
[58] Kaposy Miklós (szerk.): *Humorlexikon,* Budapest, 2001, Tarsoly. 307.
[59] Zs-vitamin. *Az Ojság,* 1937. november 7. 1.
[60] Un-nobel díj. *Az Ojság,* 1937. december 5. 1.
[61] A zs-vitamin széles körben terjedt, mert számos újság is felhívta figyelmet a cikkre, így a *8 órai újság,* az *Esti kurir* és a *Magyar Hírlap.*
[62] https://www.familysearch.org/en/surname?surname=KNOBEL
[63] Ámán Ildikó: Iványi Béla (1878–1964)
[64] Cina bácsi. *Makó Újság,* 1940. december 22. 4.
[65] Milotay István: A zs-vitamin. *Új Magyarság,* 1941. április 18. 1.
[66] Uo. 1941. április 18. 1.
[67] Uo. 1941. április 18.
[68] Uo. 1941. április 18.
[69] HU-MNL OL K149 (Belügyminisztérium) 1941 – 12. 12517.
[70] Büntessék a Zs-vitamin hallgatóit! *Új Magyarság,* 1941. április 25. 7.
[71] Joó András: *„…a háború szolgálatában". Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25.* Budapest, 2007, Napvilág, 182.

[72] Uo.
[73] Uo.
[74] Uo.
[75] Joó: i. m. 183
[76] Újabb tervek a londoni rádió lélekmérgező magyar adásainak elnémítására. *Magyarság,* 1941. április 27. 9.
[77] Újabb tervek i. m. 1941. április 27.
[78] A hirdetés számos lapban megjelent, így például: Hányat ütött az óra? *Magyarország,* 1944, július 15. 7.
[79] Újabb tervek i. m. 1941. április 27.
[80] Újabb tervek i. m. 1941. április 27.
[81] Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon.* Budapest, 2022, Európa. 81.
[82] Ablonczy: *Utolsó nyár* i. m. 104.
[83] A m. kir. honvédelmi miniszter 1944. évi 120. 300. eln. 35. számú rendelete, a „légi veszély"-nek és a „zavaró repülés"-nek rádió útján közléséről. *Magyar Rendeletek Tára.* Budapest, 1944. 317–322. A rendelet 1944. március 10-én jelent meg.
[84] A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.310. M. E. számú rendelete, a külföldi rádióállomások hallgatásának eltiltásáról. *Magyar Rendeletek Tára.* Budapest, 1944. 264–265. 1944. március 29-én jelent meg.
[85] Gera: i. m. 11.
[86] A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.130. M. E. számú rendelete, a rögtönbíráskodás újabb kiterjesztéséről és kihirdetésének elrendeléséről. *Magyar Rendeletek Tára.* 1944. március 27-én jelent meg.
[87] A rémhírterjesztés vége. *Függetlenség,* 1944. március 29. 2.
[88] A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1944. évi 217.300. számú rendelete, a zsidók tulajdonában lévő és igénybevett rádióvevőkészülékek beszolgáltatásáról. *Magyar Rendeletek Tára.* Budapest, 1944, 602–603. A rendelet április 19-én jelent meg és két nappal később, április 21-én lépett hatályba.
[89] Példás rendben bonyolította le a kereskedelemügyi minisztérium a zsidó rádiók átvételét. Budapesten 50.000 vevőkészülék került hatósági kézre. *Esti Újság,* 1944. május 13. 3.; Ne vegyük meg a zsidók lakásberendezési, ruházati és háztartási tárgyait. Úgy a vevő, mint az eladó súlyos büntetést kap. *Friss Újság,* 1944. június 17. 5.
[90] R. Nagy József: Rádiókészülék-beszolgáltatások Magyarországon. *RMK Hírújság.* 9. 2016. 18–23.
[91] Uo. 22-23
[92] Ádám István Pál: Házmesterek a vészkorszakban. *Századok,* 2019. 4. sz. 708.
[93] Uo. 708.
[94] Ádám István Pál: A házmesterek szerepe a magyar holokausztban. In: Randolph, L Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VI.* Budapest, 2014, Múlt és Jövő. 139–141.; Ádám István Pál: *Házmesterek a vészkorszakban.* Budapest, 2024, Park. 160–166.
[95] Nagy József: Médiafogyasztás a tilosban: orvhallgatók és orvnézők a 20. századi Magyarországon. Szellem és tudomány. 2023. 2–3. sz. 59–60.
[96] Internálótáborba kerül a miskolci zsidó rémhírterjesztők egyik csoportja. Leleplezték, hogy ellenséges rádió-leadót hallgatnak. *Magyar Élet,* 1944. április 22. 5.
[97] Elfogtak egy zsidó rémhírterjesztőt! *Magyar Élet,* 1944. május 3. 4.
[98] HU-MNL- BAZML IV. 439. 2769. 1944.
[99] Ólmosi Zoltán (szerk.): *Mérlegen az ember. Ismeretlen források a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából a magyarországi holokauszt történetéről,* Budapest, 2014, Magyar Nemzeti Levéltár. 66.
[100] Uo. 68.
[101] Uo. 69.

2. Az antiszemita közhangulat befolyásolásának nyelvi és tartalmi mintái a BBC adásaiban

[1] Az MTI rádiófigyelő 1938 és 1944 közötti anyagai az alábbi linken érhetőek el a magyar közgyűjteményi portálon: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mnl_mti_radiofigyelo/. Mindegyik későbbi hivatkozás erre utal. Az idézetek esetében – különösen az újságidézeteknél és a rádióadások leiratainál – a helyek és személynevek eredeti leírását meghagytam, de az egyéb helyesírási hibákat javítottam. MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 24.

[2] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 29.

[3] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 29.

[4] Milland Gabriel: *Some Faint Hope and Courage: The BBC and the Final Solution, 1942–45.* Doktori disszertáció kézirata, University of Leicester, 1997, 201.

[5] Milland: *Some Faint Hope…* i. m. 199. A szerző fordítása. 1944. május 6-án elhangzott BBC-adás.

[6] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 5.

[7] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 6.

[8] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 7.

[9] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 8.

[10] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 17.

[11] MTI Rádiófigyelő. Egyesült Nemzetek Földközi-tengeri rádiója. Magyar adás. 1944. július 17.

[12] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 29.

[13] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 31.

[14] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 31.

[15] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 5.

[16] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 5.

[17] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 27.

[18] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 27.

[19] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 27.

[20] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 27.

[21] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 27.

[22] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 29.

[23] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 28.

[24] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 28.

[25] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 26.

[26] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. június 9.

[27] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. június 16.

[28] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 7.

[29] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 17.

[30] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 17.

[31] Milland: *Some Faint Hope…* i. m. 196. A szerző saját fordítása.

[32] A budapesti rádió 1944. május 3-i adását idézi a *Harc.* Még Hitlernél is alávalóbbak. *Harc,* 1944. május 3. 2.

[33] A Magyar Rádió idézett adása 1944. augusztus 21-én hangzott el. *Harc,* 1944. szeptember 2. A sajtóban megjelent a kormányzó beszéde, amely arra világít rá, hogy a rádió azt nem szó szerint idézte, hanem bizonyos elemeket kiragadott abból. Horthy a hadnagyoknak a következő parancsot adta: „Legyetek kemények, kötelességtudók, fegyelmezettek és mindenekelőtt lovagiasak." Ezen túlmenően arról beszélt, hogy a magyarság „európai hivatást" teljesít. *Összetartás,* 1944. augusztus 22. 1.

[34] Sipos Péter: Rajniss Ferenc, a publicista és a politikus. In: Sipos Péter (szerk.): *Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója.* Budapest, 2001, Palatinus. 9–27. 10.

[35] Sipos i. m. 9.

[36] Vitéz Imrédy Béla: A kormány feladata, hogy segítsen a dolgozók sorsán s juttassa érvényre az igazságot. *Reggeli Magyarország,* 1944. július 12. 1.

[37] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 20.

[38] MTI Rádiófigyelő. New York magyar adás. 1944. július 3. 5.

[39] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. június 23.

[40] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. június 24.

[41] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 28.

[42] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. március 30.

[43] „Majdnem Húsvét ünnepén, – azon a napon, amikor Krisztus Egyháza hangsúlyozza missziójának nemzetek és fajok felett álló karakterét, értesültünk, hogy a magyar kormány beleegyezett egy sorozat különleges törvénynek alkalmazásába a zsidó lakosság ellen. Tudomásunkra jutott, hogy Izrael népének ezt a szerencsétlen csoportját Magyarországon gettókba terelik, miután házaikat és üzleteiket szisztematikusan kirabolták és kifosztották. »Ez az értesítés megdöbbentette mindazon férfiakat és nőket, akik hisznek az egyfajta igazságban és együttérzésben. Ez egyenes ellentmondásban van a katolikus vallás tanításaival, melyeket a magyar népnek a nagy többsége követ és vall. Ez megtagadása a magyar történelem és a kulturális tradíciók legnemesebb példáinak.[«] »Hihetetlennek látszik ennek folytán, hogy egy nemzet, amely olyan következetesen igaz maradt az emberszeretet impulzusaihoz és a katolikus egyház tanításaihoz, most tért engedjen vér és faj miatt egy hamis, zsarnok, pogány dogmának! Hogy lehet, hogy jóakaratú emberek ne kövessék XI. Pius pápa fennölt szavait: »Ábrahám a mi pátriárkánk, a mi ősünk. Antiszemitizmus nem egyeztethető össze ezen szöveg szublim realitásával. Ez egy mozgalom, melyben mi keresztények nem osztozhatunk. Szellemileg mi szemiták vagyunk.« Magyarország ércpénze és posta bélyege mind e mai napig Mária képét viseli; azét, aki Anyja az Emberiségnek. Annál tragikusabb volna, ha egy nép, amely annyira hódolója Máriának, a zsidó leányzónak, ki anyja volt a Messiásnak, elősegítse olyan kegyetlen törvények alkalmazását, melyek kifosztják és megsemmisítik azt a fajt, amelyből Jézus és Mária származott. »Érthetetlen, hogy egy nép, ilyen mély, keresztény hittel, glóriás történelmével, a kontinens legősibb parlamentáris tradíciójával, segítse énekelni a gyűlölet himnuszát és alávesse magát a zsarnokság vérszomjának és banditáinak. Nem lehet Istent szeretni és testvért gyűlölni, nem lehet vallásos követője az egy szelíd Krisztusnak.«" Newyork herceg-érsekének rádióbeszéde az elnyomott magyar zsidóság érdekében. *Délamerikai Magyarság,* 1944 július 27. 2.

[44] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás.1944. július 8.

[45] A francia főrabbi rádióbeszéde XI. Pius pápáról. *A Magyar Zsidók Lapja.* 1939. február 23. 18.

[46] A pápa sír… *Egyenlőség,* 1938. október 6. 14.

[47] A pápa sír… i. m. 1938. október 6.

[48] Friedländer, Saul: *A náci Németország és a zsidók 1933–1945,* Budapest, 2013, Múlt és Jövő. 66.

[49] Pápai Lajos: *XII. Piusz és a zsidók,* Budapest, 2018, Szent István Társulat. 14.

[50] Braham, Randolph L: A Vatikán: emlékezés és felejtés. A katolikus egyház és a zsidók a nácizmus korában. In: Braham, Randolph L. – Kőbányai János (szerk.): *A Holokauszt Tinódija. Radolph L. Braham az új Múlt és Jövő folyóirat negyedszázadában. Tisztelgés a tudós 90. születésnapjára.* Budapest, 2014, Múlt és Jövő. 115.

[51] A francia főrabbi… i. m. 1939. február 23.

[52] Sz. Halász Dorottya: Amerikai magyar reakciók a magyar holokauszt idején In: Horváth Zita – Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában: Interpretációk egy témára.* Miskolc, 2016, Miskolci Egyetem. 340–354.

[53] Itt valójában XI. Pius pápáról van szó, aki 1939 februárjában halt meg. XII. Piust 1939 márciusában választották meg.

[54] Itt a pápa a belga zarándokoktól ajándékba kapott imakönyvre utalt.

[55] Harsányi Iván: 1943–1944 magyarországi eseményei spanyol diplomáciai iratok tükrében. *Századok,* 1995, 3. sz. 666–667.

[56] Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig.* Pozsony, 2012, Kalligram. 783.

[57] MTI Rádiófigyelő. London magyar adás.1944. július 8.

[58] Az érsek egy másik nyilatkozatát idézte a *Harc!* című emigráns lap: „A magyar katolikusokhoz és protestánsokhoz intézem ezeket a szavakat. Minden oldalról megerősítik a hírt, hogy tömegesen gyilkolják a magyar zsidókat és ezrével deportálják őket. Főleg Nyugatmagyarországról és Budapestről

szállítják el a zsidóságot, amelynek legnagyobb része nem érkezik meg rendeltetési helyére. Tudom, hogyha a magyar kereszténység hallani fogja ezt a hírt, mindent megtesz, ami hatalmában áll, hogy segítse zsidó testvéreinket. Nem tartom lehetetlennek, hogy a rezsim eltitkolja előttetek a zsidósággal szemben elkövetett tömeggyilkosságokat. Kérve kérlek benneteket, tegyetek meg mindent, hogy megmentsétek ezeket a szerencsétleneket. Amit zsidó testvéreimért fogtok megcselekedni, én értem is teszitek. Olyan keresztény-férfi szól hozzátok, aki maga nem tud segíteni. Azokhoz a keresztényekhez fordulok, akik tudnak." A canterbury érsek ma nyilatkozatban fordult Magyarország keresztény lakosságához. *Harc!* 1944. július 22. 3. Itt meg kell jegyezni, hogy a *Harc!* a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének röpirata később, hetilapja alcímmel jelent meg New Yorkban antifasiszta lapként 1941 és 1945 között. Markovits Györgyi (szerk.): *Hazatért szövegek. Magyar emigráns antifasiszták írásai 1919/1945.* Budapest, 1975, Gondolat. 18. Ez nem keverendő össze a magyarországi szélsőjobbhoz kötődő lapokkal, amelyből számos volt azonos címmel. Ezeket többek között Nemzeti Front – Magyarszocialista Néppárt adta ki. Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Budapest, 2013, Osiris. 348.

59 MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 8. 23:15. A magyar nyelvű adás előtt egy bő órával a BBC német nyelvű adása is szólt a magyar zsidók deportálásáról, és az érsek üzenetének rezüméjét közölte. Az adás címe a következő volt: „Több mint 450 000 magyar zsidót vittek eddig Lengyelországba." MTI Rádiófigyelő. London német adás.

60 A magyar néphez! „Könyörtelen megtorlás jön!" *Kanadai Magyar Munkás,* 1944. szeptember 14. 8.

61 Hírek a 69-ik Utcai Ref. Egyházból. *Magyar Jövő (Hungarian Daily Journal),* 1944. június 17. 2.

62 Eden megerősíti Sztójay tömegmészárlásainak hírét... *Magyar Jövő (Hungarian Daily Journal),* 1944. július 7. 1.

63 Vidor György: New yorki református imádkoznak a magyarországi zsidókért. *Magyar Jövő (Hungarian Daily Journal)* 1944. július 11. 1.

64 Uo.

65 Uo.

66 Uo.

67 Az amerikai magyar református liberális szárnyának ez a rendezvénye azonban nem aratott osztatlan sikert. A Református Egyesület két héttel későbbi gyűlésén elhangzott az abban fontos szerepet játszó Melegh Gyula református lelkész levele. Melegh a magyar kormányhoz közel álló, így a revíziós igényeket is az új hazában népszerűsítő Amerikai Magyar Szövetség tagja volt. (Rev. Gross – A. Laszló: Rev. Gross válaszol Rev. Melegh Gyulának, Borshy-Kerekeséknek, *Magyar Jövő (Hungarian Daily Journal)* 1944. július 21. 3.) A levelet, amely mentalitásában nagyon közel áll, sőt túl is megy a magyar sajtóban megjelent reakciókon, Takaró tette közzé. A Takaró-féle istentiszteletre reagáló levélben egyrészt a zsidókat tette felelőssé az üldözésükért, tehát egy áldozathibáztató narratívát használt, továbbá azt az antiszemita toposzt ismételte, miszerint a zsidók pénzéhesek, ennek megfelelően még saját szenvedésüket is pénzre és előnyre váltják. Hiszen úgy jeleníthetik meg magukat, mint a nácik első számú áldozatát a háború többi áldozati csoportja rovására. Azonban érdekes módon mindezek ellenére – éles ellentétben a magyar sajtóval és a hazai mentalitással – a levél nem vonta kétségbe a zsidók ellen elkövetett népirtást. „A legelső pillanattól kezdve éreztem, ami ellen lelkemben tiltakoztam, hogy a zsidóság a szenvedés privilégiumát is magának akarja kisajátítani és még ebből is tőkét akar kovácsolni a maga számára. Miért akarják ők kiemelni magukat a többi szerencsétlenek közül? Az emberben önkéntelenül ébred föl az érzés: csak azért, mert ők még a szenvedésből is propagandát akarnak csinálni. Ebben az akciójukban is ugyanazt a mentalitást látom, melyet az élet többi mezőin is, senki mással nem törődve, minden lehető és lehetetlen alkalmat fölhasznál saját javára és előmenetelére... Miért nem beszélnek a zsidók saját maguk ennek a kétségtelenül föntálló ellenszenvnek az igazi okairól: arról a szemérmetlen, nagyon sok esetben lelkiismeretlen előretörésről, melyet csak úgy lehetett és úgy lehet elérni, hogy szemrebbenés nélkül zsákmányolnak ki minden lehető helyzetet. Valóságos trösztöt alkotnak mások kirablására, saját maguk erkölcsi és anyagi előmenetelére. A „pénz beszél" elvének ők a valóságos megtestesítői. Most irtózatos leckét kell szenvedniük... De vajjon nem kellene-e megérzenie a zsidóságnak, hogy annak kiprovokálásában saját maguknak van elsősorban részük?...

Arról szó sincsen, hogy visszavonuljanak, vagy legalább mérsékeljék az ő kizsákmányoló politikájukat, amit oly kihívó módon gyakorolnak például a moziiparban, a kereskedelemben, a pénzpiacon, mindenütt! Sőt ellenkezőleg, újabb követeléssel állanak elő és saját sebeikre mutatva azt kívánják, hogy a magunk sebeitől elkülönítve hullassunk könnyeket azok felett. Miért? Egyszerűen azért, mert az ilyen elkülönítés elsőrangú propaganda, saját maguk mellett..." Ez volna hát Ligonier igaz lelke? *Magyar Jövő (Hungarian Daily Journal),* 1944. július 19. 2.

68 A detroiti magyar református egyház antifasiszta imanapot rendezett. *Magyar Jövő (Hungarian Daily Journal),* 1944. július 29. 4.

69 Faludy György: Bűnösök vagyunk mindannyian. *Harc!* 1944. július 22. 1.

70 Uo.

71 Uo.

72 Faludy György: Magyar zsidók. *Harc!* 1944. december 16.

73 MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 7.

74 MTI Rádiófigyelő. London magyar adás. 1944. július 10.

3. A BBC hiteltelenítése – magyar ellenpropaganda

1 Angelusz Róbert: Mondják, mert hallották. A híresztelés és a rémhír természetrajzához. In: Pál Eszter (szerk.): *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára.* Budapest, 2001, Új Mandátum. 316.

2 Gyáni Gábor: A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapok hadszínteren, hátországban 1939–1945.* Budapest–Pécs, 2015, Kronosz – ÁBTL. 45.

3 Vonyó József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944.* Pécs, 2021, Kronosz 343–45; Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak.* Budapest, 2023, Ludovika Egyetem, 7–17.

4 Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon* 2. L–Z Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó. 219.

5 Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Budapest, 2013, MTA BTK TTI – Osiris, 233.; Joó András: *„...a háború szolgálatában". Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25.* Budapest, 2007, Napvilág, 293.

6 Huhák: „Egy sötét lelkű sajtóbriganti" – Dövényi Nagy Lajos portréja. *Kommentár,* 6. sz. 62.

7 Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Budapest, 2012, Osiris 169.; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története,* Budapest, 2007, Osiris. 588.

8 Huhák Uo. 64

9 Paksa: *Magyar nemzetiszocialisták...* i. m. 343.

10 https://www.cia.gov/readingroom/docs/VAJTA,%20FERENC_0021.pdf

11 Ablonczy: *Utolsó nyár...* i. m. 232.

12 Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből.* Budapest, 2001, Osiris 54. Az előbb említett újságírók – Milotay, Rajniss, Vajta, Dövényi Nagy – sorsa a háborút követően eltérőképpen alakult. Többségük a nyilasok számára biztonságot nyújtó Harmadik Birodalom területére menekült. Milotaynak és Vajtának innen sikerült tovább menekülniük, és a nyugati hungarista emigráció tagjaként fejtettek ki jelentős munkásságot. Milotay Brazíliában, majd Svájcban élt, és utóbbi országban halt meg, Vajta pedig több kitérő után a kolumbiai Bogotában talált menedéket a felelősségre vonás elől. (Kenyeres Ágnes (szerk.): Magyar Életrajzi Lexikon 2. L–Z. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 219.; Csorba László: A Vasváry-gyűjtemény kincsei – a magyar–olasz kapcsolatok szemszögéből https://epa.oszk.hu/00900/00960/00013/olasz.html?utm_source=chatgpt.com). Mindannyiukat felelősségre akarták vonni 1945 után azért a – tagadhatatlan – szerepért, amelyet újságíróként a népirtáshoz vezető közhangulat megteremtésében játszottak véresen uszító szövegeikkel. Kettőjüket sikerült a Népbíróságoknak kézre keríteni és elítélni. Dövényi Nagy Lajos nem menekült el, őt 1945 októberében kötél általi halálra ítélték, de később kegyelmet kapott, és azt életfogytig

tartó kényszermunkára módosítottak, amelyet 1960-tól végzett (Huhák: „Egy sötétlelkű…" i. m. 71-74.). Dövényi azonban nem töltött be pozíciót a Szálasi-kormányban, szemben Rajniss Ferenccel, aki vallás- és közoktatásügyi miniszter volt a nyilaskormányban. Ez is fontos szerepet játszott abban, hogy háborús bűnösként elítélték, majd kivégezték 1946 márciusában – Szálasi Ferenccel egy napon.

13 Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat.* Budapest, 2011, Argumentum. 264–273.

14 Sündermann az európai zsidókérdésről. *Pesti Hírlap,* 1944. július 21. 2.; Sündermann a zsidókkal való emberséges bánásmódról. *Reggeli Magyarország,* 1944. július 21. 3.

15 Célzatos hírverés és uszítás, hogy az európai zsidókkal való bánásmódban súlyos visszásságok történnek. *Esti Újság,* 1944. július 20. 5.

16 Sündermann elmondta: Mi történt a zsidókkal Németországban? *Magyarország,* 1944. július 20. 3.

17 Sündermann a nyilatkozatában a zsidókat önálló hadviselő félként nevezte meg, akikkel ennek ellenére „nagylelkűen" bánik a Harmadik Birodalom. A háború olyan módon mutatta be, ahol zsidók támadtak Németországra, így az velük szemben is kénytelen volt védekezni: „[…] nemcsak az ellenséges államok, hanem az egész világ zsidósága is részt kér magának a Németország elleni háborúban. Ez a helyzet kötelességévé tette Németországnak és szövetségeseinek, hogy a zsidó támadásokkal szemben védekező rendszabályokhoz nyúljanak. *Ezek a rendszabályok azonban sohasem mentek túl az emberiesség és józanság határán.* Az intézkedések lényege az volt, hogy *a zsidókat elkülönítették a lakosságtól és képességeikhez mérten bekapcsolták őket az európai munkába.* Az öreg zsidókkal és azokkal, akik valaminő érdemeket tudtak felmutatni, kivételt tettek. Valamennyi zsidónak megadták a lehetőséget, hogy családtagjaikkal és a külfölddel érintkezzenek. Németország azért olyan erős, fejezte be nyilatkozatát a sajtófőnök, mert *a bomlasztó elemet kikapcsolta népéből.* A zsidókérdés európai megoldása, melyet emberségesen, de a követelményeknek megfelelően hajtottak végre, egyszer majd iskolát fog csinálni az egész világon. [Kiemelések az eredetiben – K. G.]" Sündermann a zsidókkal való emberséges bánásmódról. *Új Magyarság.* 1944. július 21. 5.

18 Hogyan zsidótalanították Németországot? Sündermann német sajtófőnök nyilatkozata. *Magyar Élet,* 1944. július 21. 2.

19 Célzatos hírverés… i. m. 1944. július 20.

20 Sündermann az európai… i. m. 1944. július 21.

21 Uo.

22 Uo.

23 Uo.

24 Látogatás egy máramarosi zsidó községben, amelynek egyik középülete a zsinagóga, a másik a rituális fürdő. *Az Ország,* 1944. május 27. 6.

25 Dévavári Zoltán: *Iratok a holokauszt szabadkai történetéhez 1941–1944.* Szabadka, 2020, MTTK. 233.

26 Dévavári: i. m. 234.

27 Az ellenforradalom évfordulóján. *Az Ország,* 1944. július 1. 12.

28 Uo.

29 Vádak, hazugságok. *Az Ország,* 1944. július 29. 5.

30 Uo.

31 Uo.

32 Uo.

33 Uo.

34 Uo.

35 Uo.

36 Uo.

37 Kegyetlen vádak, amelyekre felelni kell. *Az Ország,* 1944. július 1. 9.

38 Vajta Ferenc: Zsidóháború. *Új Magyarság,* 1944. július 18.

39 Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy erről a szakirodalom nem tud. Valószínűleg különféle hírek és rémhírek keveredéséről van szó.

40 Vajta Ferenc: Zsidóháború. *Új Magyarság,* 1944. július 18.

41 Vajta Ferenc: Zsidóháború. *Új Magyarság,* 1944. július 18.

42 Vajta Ferenc: Zsidóháború. *Új Magyarság,* 1944. július 18.

43 Vajta Ferenc: Zsidóháború. *Új Magyarság,* 1944. július 18.

44 Vajta Ferenc: Zsidóháború. *Új Magyarság,* 1944. július 18.

45 Vajta Ferenc: Zsidóháború. *Új Magyarság,* 1944. július 18. 1.

46 HU-MNL-BAZML IV. 1944. 446. 5069

47 HU-MNL-BAZML IV. 1944. 446. 5069

48 Apor Péter: Forradalom a hátsó udvarban – Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946. Budapest, 2021, Jaffa. 196–207.

49 Yila Ehrenburgék a magyarországi zsidóságot siratják. Az Ország. 1944. július 8. 7.

50 Rajniss Ferenc: A légi terror és a zsidókérdés. *Esti Újság.* 1944. május 15. 1.

51 Uo.

52 Uo.

53 Uo.

54 Uo.

55 Uo.

56 A mai nap országos- és világvonatkozású eseményei. *Zalai Magyar Élet.* 1943. július 6. 1.

57 A dubnói borzalom házában… *Vásárhelyi Újhírek.* 1941. július 8. 2.

58 Csíki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon.* Budapest, 1999, Osiris, 392.

59 Zsidó vésztörvényszék. *Magyar Élet.* 1944. július 26. 5.

60 Uo.

61 Uo.

62 Uo.

63 Uo.

64 Aladár vagy más néven stróman, olyan nem zsidó családtag vagy barát, akire névleg át lehetett íratni a zsidó vagyont – üzletet, boltot –, így segítve a zsidótörvények kijátszását. Ebben a cserében az Aladár általában anyagi ellenszolgáltatást kapott, míg e konstrukció lehetőséget adott a korábbi tulajdonos egzisztenciájának a fenntartására.

65 Zsidó vésztörvényszék. *Magyar Élet,* 1944. július 26. 5.

66 Vajta Ferenc: Zsidó revans? *Az Ország,* 1944. július 22. 1.

67 Uo.

68 Uo.

69 Uo.

70 Uo.

71 Uo.

72 Uo.

73 Uo.

74 Alaptalan rémmesék a zsidók szenvedéseiről. *Friss Újság.* 1944. augusztus 1.

75 Uo.

76 Uo.

77 Ablonczy: i. m. 63.

78 Hétről hétre. *Magyar Futár,* 1944. augusztus 2.

79 Uo.

80 Uo.

81 Uo.

82 Uo.

83 Uo.

84 Uo.

85 Naplójegyzetek – a nagyvilágból. Szent-Györgyi professzor, a partizán. *Az Ország.* 1944. július 8. 11.

86 Rémhírek Amerikában. *Ellenzék,* 1944. május 12. 5.

87 Uo.

88 Uo.
89 Uo.
90 Uo.
91 Károlyi hazudik! *Esti Újság,* 1944. július 20. 1.
92 Uo.
93 A világ tükre. *Keleti Magyar Újság,* 1944. július 11. 4.
94 Rajniss Ferenc: A Canterbury érsek beszél... *Esti Újság,* 1944. július 12. 1.
95 Uo.
96 Uo.
97 Uo.
98 Uo.
99 Uo.
100 Uo.
101 Sipos: i. m. 8.
102 Ezzel szemben a valóság az, hogy a britek is intervenciós csapatokkal segítették a kommunista berendezkedés megdöntését a Szovjetunióban, abban az időben, amikor Rajniss hadifogoly volt.
103 Rajniss: *A Canterbury érsek...* i. m. július 12.
104 Uo.
105 A világ tükre. Mit óhajt tőlünk Canterbury érseke? *Keleti Magyar Újság.* 1944. július 11. 4.
106 Rajniss Ferenc: Zsidók, bombák és amerikaiak. *Esti Újság,* 1944. július 30. 3.
107 Uo.
108 Uo.
109 Uo.
110 Uo.
111 Uo.
112 Uo.
113 Uo.
114 Uo.
115 Sipos i. m. 9.
116 Rajniss: Zsidók, bombák.... 1944. július 30.
117 Uo.
118 Uo.
119 Vajta Ferenc: Washingtoni imamalom. *Új Magyarság,* 1944. június 10. 1.
120 Uo.
121 Rajniss Ferenc: Az ördög takarója. *Esti Újság,* 1944. június 3. 1.
122 Uo.
123 Uo.
124 A BBC magyar adása ezen a napon kétszer is közvetítette Spellman érsek üzenetét, valamint este 8 órakor beszámolt arról, hogy a New York-i magyar református egyházban „rendkívüli istentiszteletet" tartottak, amelyen Spellman és más amerikai egyházfők üzenetét olvasták be. Majd másnap, 1944. július 10-én este 8 órakor a beszédet is sugározták.
125 Naplójegyzetek – a nagyvilágból. Newyork a magyar zsidókért imádkozik. *Az Ország,* 1944. július 15. 12.
126 Naplójegyzetek – a nagyvilágból. Canterbury érseke védi a magyar zsidókat. *Az Ország,* 1944. július 3. 11.
127 Naplójegyzetek – a nagyvilágból. Canterbury érseke... i. m. *Az Ország,* 1944. július 3.
128 Naplójegyzetek – a nagyvilágból. Szólaljanak meg a jerikói harsonák! *Az Ország,* 1944. július 1. 11.
129 Uo.
130 Uo.
131 Uo.
132 Uo.

133 Canterbury érseke, Roosevelt és Churchill „szent háborút" hirdetnek a magyarországi zsidók védelmében. *Az Ország.* 1944. július 8. 5.
134 Uo.
135 Uo.
136 Uo.
137 Uo.
138 Uo.
139 Uo.
140 Uo.

4. Kortárs tudáshorizont: médiafogyasztó az információs zűrzavarban

1 *Kismama sárga csillaggal. Egy fiatalasszony naplója a német megszállástól 1945 júliusáig.* s. a. r. Huhák Heléna – Szécsényi András – Szívós Erika. Budapest, 2015, Jaffa, 163.
2 Forgács Matild 83.
3 Kornássy Éva (álnév). Budapest Főváros Levéltára. XIII. 41. – Sz. Éva. Naplók. Kézirat.
4 Molnár Margit (álnév). *Napló.* 1. füzet. Kézirat. Kunt Gergely tulajdonában. 1941. április 12.
5 Molnár: *Napló* i. m. 1944. március 24.
6 Barcza György: *Diplomata emlékeim.* 2. kötet. Budapest, 1994, Európa–História. 126.
7 Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam.* 1942–1944. 1. kötet. Európa, 2012, Budapest, 162.
8 Molnár i. m. 1944. november 3.
9 Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből.* Budapest, 2014, Park. 19.
10 Uo.
11 Uo.
12 Uo. 44.
13 Uo. 47.
14 Rajniss Ferenc: Mese 100.000 felkoncolt zsidóról. *Esti Újság.* 1944. július 7. 1.
15 Uo.
16 Uo.
17 Uo.
18 Uo.
19 Uo.
20 Uo.
21 Uo.
22 Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 59.
23 Uo. 59.
24 Uo. 59-60.
25 Uo. 60.
26 Schultheisz Emil: A parancs folytán elkövetett büntetendő cselekmény. *Miskolci Jogászélet,* 1925. 2. sz. 6.
27 Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 60.
28 Vitéz Imrédy Béla két nagy pécsi beszéde a szociális igazság, a munka és a becsület országának felépítéséről. *Reggeli Magyarország,* 1944. július 11. 1.
29 Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 72.
30 Fenyő Rajniss nevének németes írásával a német származására utal, mivel a korszakban elterjedt toposz volt, hogy magyarországi német származású kisebbségek tagjait német nácik elvakult követőiként jelenítették meg.
31 Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 77.

[32] Rajniss Ferenc: A Canterbury érsek beszél... *Esti Újság.* 1944. július 12.
[33] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 77.
[34] Uo.
[35] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 78.
[36] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 85.
[37] Evangélikus püspöki nyilatkozat a zsidókérdésről. *Új Magyarság.* 1944. július 25. 6.
[38] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 113.
[39] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 115.
[40] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 119.
[41] Uo.
[42] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 126.
[43] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 197.
[44] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 180.
[45] MTI Rádiófigyelő. Moszkvai magyar adás. 1944. augusztus 10.
[46] Fenyő: *Az elsodort ország...* i. m. 186.
[47] Heltai: *Négy fal között...* i. m. 68.
[48] Heltai: *Négy fal között...* i. m. 87.
[49] Heltai: *Négy fal között...* i. m. 90.
[50] MTI Rádiófigyelő. BBC Magyar Adás. 1944. július 5.
[51] Heltai: *Négy fal között...* i. m. 172.
[52] Heltai: *Négy fal között...* i. m. 211.
[53] Heltai: *Négy fal között...* i. m. 256.
[54] Kismama sárga csillaggal... i. m. 112.
[55] Kismama sárga csillaggal... i. m. 162.
[56] Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946.* Budapest, 2018, Jaffa. 285.
[57] Radnóti Miklósné: *Napló 1935–1946...* i. m. 293.
[58] Radnóti Miklósné: *Napló 1935–1946...* i. m. 299.
[59] Radnóti Miklósné: *Napló 1935–1946...* i. m. 308.
[60] Uo.
[61] Radnóti Miklósné: *Napló 1935–1946...* i. m. 357.
[62] Radnóti Miklósné: *Napló 1935–1946...* i. m. 309.
[63] Bálint Ármin: *Feljegyzések Gyuri fiam részére. Napló 1944-ből,* Budapest, 2014, Múlt és Jövő. 28.
[64] Bálint: *Feljegyzések...* i. m. 26.
[65] Bálint: *Feljegyzések...* i. m. 40.
[66] Bálint: *Feljegyzések...* i. m. 43.
[67] Ecséri Lilla: *Napló, 1944. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege.* Budapest, 1995, T-twins. 18,
[68] Uo.
[69] *Weinmann Éva naplója, 1941. okt. 10. – 1945. január 19.* Budapest, 2004. Lauder Javne Iskola. 12.
[70] Sárdi Mária 1994: *Pokoli kardcsony.* Budapest 1994, Viva Média. 22.
[71] Sárdi: *Pokoli...* i. m. 23.
[72] Nagy Zoltán (álnév): *Napló,* 11. füzet. kézirat. A digitális másolat Kunt Gergely tulajdonában. 1944. május 18.
[73] Nagy: *Napló...* i. m. 1944. május 18.
[74] Pap Eliza: Zsidósors Újpesten. In: Molnár Judit – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról* 11. Budapest, 2021, Múlt és Jövő. 269.
[75] Nagy: *Napló...* i. m. 1944. július 12.
[76] Nagy: *Napló...* i. m. 1944. szeptember 23.
[77] Gyáni Gábor: A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai. In: Gyarmati György – Pihurik Judit: *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban,* Pécs, 2015, Kronosz. 44.
[78] Angelusz: *Mondják...* i. m. 316.

[79] Kemény Simon: *Napló.* Budapest, 1987, Magvető. 36.
[80] Uo.
[81] Kemény: *Napló...* i. m. 87.
[82] Kemény: *Napló...* i. m. 103.
[83] Uo.
[84] Uo. 103-104.
[85] Kemény: *Napló...* i. m. 179.
[86] Kemény: *Napló...* i. m. 66-67.
[87] Kemény: *Napló...* i. m. 136.
[88] Kemény: *Napló...* i. m. 165.
[89] Kemény: *Napló...* i. m. 179.
[90] MTI Rádiófigyelő. Moszkva Magyar Adás. 1944. augusztus 17.
[91] Kemény: *Napló...* i. m. 17.
[92] Kemény: *Napló...* i. m. 210.
[93] Kemény: *Napló...* i. m. 211
[94] Uo.
[95] Kemény: *Napló...* i. m. 278.
[96] Kemény: *Napló...* i. m. 338.
[97] Kemény: *Napló...* i. m. 343.
[98] Kemény: *Napló...* i. m. 344.
[99] Kemény: *Napló...* i. m. 478.
[100] A cseresznyésrétes-rejtély olyan mély nyomott hagyott magyar köztudatban, hogy a közvéleményt a háborút követően is foglalkoztatta a kérdés. A sajtó a BBC bemondóját, Tábori Pált is megszólaltatta a kérdésben, akinek válasza arra figyelmeztet, hogy a rádió katonai felügyelet alatt állt és katonai célokat szolgált, ennek következtében pedig elhangoztak benne olyan szövegek, amelyeket az azt felolvasó szpíker sem értett. Tábori két évvel a háború végét követően sem tudta megválaszolni a szöveg jelentését, éppen ezért azt feltételezte, hogy Magyarországon dolgozó szövetséges ügynököknek szóló üzenet lehetett. Tábori Pál: Vasárnap cseresznyés rétes lesz ebédre. *Magyar Nemzet.* 1947. január 23. 4.
[101] Kemény: *Napló...* i. m. 357.
[102] Kemény: *Napló...* i. m. 294.
[103] Kemény: *Napló...* i. m. 294–295.
[104] Kemény: *Napló...* i. m. 357.
[105] Uo.
[106] Hamacher, Bernd: Die Poesie im Krieg: Thomas Manns Radiosendungen „Deutsche Hörer!" als „Ernstfall" der Literatur. *Thomas Mann Jahrbuch,* 2000, Vol. 13, 57–74; Wißkirchen, Hans: Gegen Hitler: Thomas Manns mediale Strategien auf dem Weg zum Repräsentanten des anderen Deutschland. *Thomas Mann Jahrbuch,* 2010, Vol. 23, 91-103; Stachorski, Stephan: Thomas Mann, die deutsche Schuld und „Der Erwählte". *Thomas Mann Jahrbuch,* 2014, Vol. 27, 79-94.
[107] J. F. Slattery: Thomas Mann und die B.B.C. Die Bedingungen ihrer Zusammenarbeit 1940–1945. *Thomas Mann Jahrbuch,* 1992, Vol. 5, 147.
[108] Slattery: Thomas Mann... i. m. 150.
[109] Mann, Thomas: *Deutsche Hörer! Europäische Hörer! Radiosendungen nach Deutschland aus den Jahren 1940–1945.* Darmstadt, 1986, Verlag Darmstädter. 26. Az idézetek a szerző saját fordításai.
[110] Mann: *Deutsche Hörer!...* i. m. 47–48.
[111] Uo.
[112] Mann: *Deutsche Hörer!...* i. m. 49.
[113] Mann: *Deutsche Hörer!...* i. m. 49–50.
[114] Mann: *Deutsche Hörer!...* i. m. 54.
[115] Mann: *Deutsche Hörer!...* i. m. 54–55.
[116] Uo.
[117] Mann: *Deutsche Hörer!...* i. m. 55–56.

[118] Uo.
[119] Mann: *Deutsche Hörer!*... i. m. 56.
[120] Mauthausenben kis méretű gázkamra és krematórium működött, amelyet használtak kivégzésekre, de nem tömeges mértékben, így a méreténél és céljánál fogva nem volt hasonlítható Auschwitz ipari teljesítményű gázkamrájához. https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/mauthausen
[121] Mann: *Deutsche Hörer!*... i. m. 71.
[122] Dawidowicz, Lucy S.: *Háború a Zsidók ellen 1933–1945,* Budapest, 2014, Múlt és Jövő. 384.; Karsai László: *Szálasi Ferenc,* Budapest, 2016, Balassi. 466; Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945,* Budapest, 2003, Osiris tankönyvek. 476.
[123] Mann: *Deutsche Hörer!*... i. m. 80.
[124] Mann: *Deutsche Hörer!*... i. m. 81–82.
[125] Mann: *Deutsche Hörer!*... i. m. 82.
[126] Mann: *Deutsche Hörer!*... i. m. 82.
[127] Lévai: *Zsidósors*... i. m. 102–103.
[128] Lévai: *Zsidósors*... i. m. 103.
[129] Uo.
[130] Lévai: *Zsidósors*... i. m. 103–104
[131] Lévai: *Zsidósors*... i. m. 105.
[132] Uo.
[133] Ortutay Gyula: *Napló I. 1938–1954.* Budapest, 2009, Alexandra. 260.
[134] Orturay i. m. 259.
[135] Az öncenzúrára és az ahhoz fűzött utólagos felülbírálatra jó példa Tomka Béla huszáralezredes harctéri naplója. Tomka 1944–45-ben írt naplójához 1974-ben fűzött kommentárokat, ezekkel együtt jelent meg 2001-ben. Az egyik első, 1944. júniusi bejegyzéshez – amelyben a bevagonírozásról írt – három évtizeddel később fűzte a következő kommentárt, amely jól mutatja, hogy miként szelektált az általa veszélyesnek – nem megkérdőjelezhetőnek – tekintett információk között. „Útközben, valahol Morvaországban, felkéredzkedett a vonatunkra egy német tiszt. Ez a tiszt említette, hogy nem messze ide, van egy koncentrációs tábor, ahol a zsidókat gázzal pusztítják el. Ez volt az első eset, hogy erről a szörnyűségről hallottunk. A német tiszt arcán is látszott, hogy mélységesen elítéli, amiről szólt és amit talán nekünk nem is lett volna szabad elmondania. A mi valóságláttásunk viszont ugrásszerűen kitágult. Erről a beszélgetésről a napló nem tesz említést. Olyan meglepő volt, hogy nehéz volt kommentálni. Aztán a naplóírásba is bele kell jönni, az még ezekben a napokban is nagyon együgyű." A hasonló önkorlátozás – a zsidók megölésére vonatkozó hírek kapcsán – minden bizonnyal igencsak elterjedt volt nemcsak a katonák, hanem a civil lakosság körében is. Tomka Emil: *Harctéri napló 1944–1945.* Nyíregyháza, 2000, Jósa András Múzeum. 34.
[136] Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból, 1942–1943.* Budapest, 2015, Napvilág. 149–155.
[137] Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet,* 2015, Osiris. 200.
[138] Struk, Janina: *Photographing the Holocaust: Interpretations of the Evidence.* London–New York, 2004, Routledge. 28–74.
[139] Stemlerné Balog Ilona: *Történelem és fotográfia,* Budapest, 2009, Osiris. 180.
[140] Struk: *Photographing*... i. m. 57–74.
[141] Stemlerné: *Történelem*... i. m. 181.
[142] Ungváry: *Magyar megszálló*... i. m. 200.
[143] Erre példa: Klacsmann Borbála: „The Jews' Last March in Their Lives" – An Unknown Holocaust Photo from Dubno. *Eastern European Holocaust Studies* 2 sz. (2024) 1–12.
[144] Ungváry: *Magyar megszálló*... i. m. 224–23.
[145] Dr. Somorjai Lajos: *Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942–1943.* Budapest, 2011, Rubicon. 24, 26.
[146] Dr. Somorjai: *Megjártam*... i. m. 37.
[147] Uo.

[148] Dr. Somorjai Lajos: *Megjártam*... i. m. 75.
[149] Kunt Gergely: *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban,* Budapest, 2017, Korall. 336–337.
[150] Uo. 337.
[151] Zimándi Pius István: *Egy év története naplójegyzetekben. 1944. március 19. –1945. március 17.* Budapest, 2015, Magvető. 110.slg
[152] Zimándi: i. m. 240
[153] Cull, Nicholas John: *Propaganda and mass persuasion: a historical encyclopedia, 1500 to the present.* Santa Barbara, 2003, ABC Clio, 24–25.; Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években.* Pécs, 2020, Kronosz. 10–13.
[154] Jelentése: Birodalmi zsidózsír
[155] Jelentése: Valódi zsidózsír
[156] Kónya Judit: Pusztulás és gyász: Vallásjogi problémák. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából.* Budapest, 2016, Balassi. 340.
[157] Hegyi: Információszerzés... i. m. 193.
[158] A német rövidítés helyes feloldása: Reichsstelle für industrielle Fettversorgung.
[159] Ignácz Károly – Paksa Rudolf (szerk): *Kérdések és válaszok – Magyarország a II. világháborúban.* Budapest, 2022, Napvilág. 23.
[160] Márai Sándor: *A teljes napló. 1943–44.* Helikon, 2006. 228.
[161] Márai: i. m. 235.
[162] Márai: i. m. 207.
[163] Vasvári, Louise O. „The Yellow Star and Everyday Life under Exceptional Circumstances: Diaries of 1944–1945 Budapest." *Hungarian Cultural Studies. E-Journal of the American Hungarian Educators Association,* 2016, 53-54. https://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/260
[164] MTI Rádiófigyelő. London német adás. 1944. június 16.
[165] MTI Rádiófigyelő. London osztrák adás. 1944. június 16.
[166] Megjelent a Mádi naplók angol kiadása, azonban ez csupán egy válogatás, amely ráadásul nem tartja be a forrásközlés alapvető elvárásait, így például azt sem jelölik, hogy mely részeket vágtak ki az egyes bejegyzésekből, sőt bizonyos esetekben teljes szövegrészeket, bejegyzéseket kihagytak. Oberly, James W. (szerk.): Mádi, Mária. *Budapest Blackout: A Holocaust Diary.* Carol Stream, 2023, University of Wisconsin Press. Ennek következtében a napló United States Holocaust Memorial Museum honlapján online elérhető kéziratos, eredeti, teljes változatát használom. Mádi, Mária. 2015. *Diaries.* Kézirat. US Holocaust Memorial Museum http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50967 Mádi: *Diaries* i. m. 1944. június 15. Az idézetek a szerző saját fordításai.
[167] Mádi: *Diaries* i. m. 1944. június 15.
[168] Haraszti: *Auschwitzi jegyzőkönyv,* i. m. 10.
[169] Uo. 18.
[170] Mádi: *Diaries* i. m. 1944. július 20.
[171] Mádi: *Diaries* i. m. 1944. május 25.
[172] Meghalt a vonaton egy 104 éves asszony. *Uj Nemzedék,* 1944. május 25. 4.

5. Összegzés

[1] Gálik, Mihály: Az egyéni médiafogyasztás és médiahasználat alakulását befolyásoló tényezők a médiatartalmaknak való kitettség változásainak tükrében. *Médiakutató,* 2019. 20. sz. 73–83.

X383638
SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED 3.

A mai napig él a köztudatban a vélekedés, hogy Magyarországon 1944-ben senki nem tudott semmit a náci haláltáborokban zajló népirtásról és annak eszközeiről, a gázkamrákról. Ennek egyértelmű cáfolata, hogy a BBC a második világháború minden egyes napján többször sugárzott magyar nyelvű adást, még ha azok nem is juthattak el a teljes lakossághoz. A Londonból érkező üzenetek próbáltak hatni a zsidók üldözésében részt vevő magyarokra, egyrészt hivatkozva keresztény értékrendjükre, országuk gazdag kultúrájára és történelmére, másrészt kilátásba helyezve a háború utáni felelősségre vonásukat. Ám a megsemmisítő táborokról szóló információkat erőteljesen torzította a hazai sajtó masszív ellenpropagandája, amely hiteltelennek bélyegezte az angliai híradásokat, azzal vádolta a szövetségeseket, hogy nem is a zsidó életeket féltik, hanem a gazdag zsidók mesés vagyonát szeretnék megszerezni, a felelősségre vonást a zsidók bosszújaként jelenítette meg, a népirtás vádját pedig megfordította, és a városok bombázását a szövetségesek mögött álló zsidók tervének állította be.

Az Auschwitz-kód a kortársak naplóinak elemzésével egészíti ki a brit rádióadások és a hazai szélsőjobboldali sajtó cikkeinek vizsgálatát, rávilágítva arra, hogy a már akkor is létező információs káoszban még a tájékozottabbak esetében is egyéni érzékenység, és nem utolsó sorban az üldözöttek csoportjához való tartozás függvénye volt, hogy hitelt adtak-e a halálgyárakról szóló híreknek, vagy képtelenségnek tartották a zsidók tömeges elgázosítását.

KUNT GERGELY társadalomtörténész, habilitált egyetemi docens a Miskolci Egyetemen. 2013-ban védte meg a doktori disszertációját zsidó és keresztény kamaszok két világháború között írt naplóinak összehasonlító elemzéséből. *Az Auschwitz-kód* a negyedik kötete.

Jaffa Kiadó jaffa.hu 5499Ft
9 789636 871734